

11

1

U-38

2018

77 2001

ԱՋԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

Կ Զ Զ .

**ԴԱԻԻԹ ՀԱՐՔԱՅԻ
ԱՆՅԱՂԹ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅ**

ԿԵԱՆՔՆ ԵՒ ԳՈՐԾԵՐԸ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԷՅ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ԱԿՈՆԵԱՆ

Մեծ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԵԼԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1959

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ ԿԶԶ.

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND 186

DAVID HARKAZI
UNBESIEGTER PHILOSOPH
LEBEN UND WIRKEN

BEARBEITET

P. NERSES AKINIAN, Dr. h. c.
MECHITHARIST

WIEN
MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI
1959

1
Ա-38

498

ԴԱԻԻԹ ՀԱՐՔԱՑԻ ԱՆՅԱՂԹ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅ

ԿԵԱՆՔՆ ԵՒ ԳՈՐԶԵՐԸ

ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐԵՅ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ԱԿՆԵԱՆ

ՄԵԻԹ. ՌԻՍԵՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԵԻԹԻԼԻՐԵԱՆ. ՏՊԱԼԻԱՆ

1959

С 8760-62-7.

1305 81

Ա Ջ Դ

Ուսումնասիրութիւնս, որ նախնարար հրատարակուած էր յօդուած առ յօդուած Համդէս Ամսօրեայի մէջ, (տե՛ս հոս բովանդակութեան ցանկը) լոյս կը տեսնէ այժմ առանձին հատորով :

Առաջին հրատարակութեան ինչ ինչ տեղիքներ ոյս տեղ կըստ են վախճանութիւններ թէպէտ գիտնաքեայ :

Կարեւոր գիտ էր մեզի համար Յովհ. Կարսլեզի ժամանակագրութեան ոյս տեղիքը, որ Դուրիթ «Պոլեցւոյ» կը հայէր (տե՛ս հոս էջ 70 եւ 102) : Այն ժամանակէն կըստ լուծել «Պոլեցին» : այժմ կը թուի ինձ բոլոր <Կոստանդինու> պոլ(ս)եցի. Դուրիթ ուրիշներէն կոչուած է նաեւ «Հոսսմեցի», նոր Հոսմի քաղաքացի :

Ընթերցողը պիտի գտնէ նոր յուելուած մըն ալ հոստորիս վերջը ի մասին Գուրգէն Բարսուղարի, պոստոսպարարի եւ «Հէշոյոյ թուականի» :

ՀԵՂԻՆՈՎԸ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
Գրականություն	1— 8
1. Աղբիւրներ	1— 5
2. Քննություն	5— 8
Մասն Ա. Դաւիթ Անյապ	9— 70
Յունաբան Դպրոցի քարգմանիչները բա- նալ աւանդութեան	9— 10
1. Դաւիթ նաւագատունական իմաստասէր	11— 14
2. Յամդիբու եւ Ամմոնիոս Հերմաս	14— 17
3. Ողիմպիսպոլոս, Անդրոնիկոս, Կալիմա- ֆոս	17— 18
4. Թարգմանիչներու ժամանակը	18— 27
5. Դաւիթ փիլիսոփայ	27— 29
6. Հայ աւանդական քարգմանիչներու շարքը	29— 35
7. Գիրք Էսկայ. Պրոտոսպարաբիս	35— 47
8. Բարձրացուցէ՛ք Նախադրությունը	47—
9. Վարդան Հաղթատալու Պատմաւ Բարձ- րացուցէ՛ք	49— 53
10. Գրիգոր որդի Աբասայ Պատմաւ Բարձ- րացուցէ՛ք	53— 59
11. Առաքել Սիւնեցի, Պատմաւ Սոմա- նայ գրոց	59— 62
12. Դաւիթ Ներգիմացի	62— 64
13. Դաւիթ Բարձրեանդացի փիլիսոփայ	64— 70
— Հանդ. Ամս. 1956, էջ 123—163:	

	էջ
Մասն Բ. Գաւիթ Հարճացի	71—106
1. Գաւիթ Հարճացւոյ կեանք	71— 73
2. Համագառայ Մամիկոնեան	73— 75
3. Համագառայ եւ Գաւիթ Տարօնեցի . .	75— 78
4. Համագառայ եւ Գաւիթ ի Գամասկոս .	78— 80
5. Անատաս Կարողիկոս	80— 82
6. Աշոտ Բագրատունի պատրիկ եւ իշխան .	82— 89
7. Գաւիթ երէց (Մամիկոնեան) եւ Գաւիթ Հարճացի	89— 90
8. Գաբիւնից փրկչական պատկերն եւ Գաւրի Բարձրացուցե՛քը	90— 94
9. Աշոտի մահը եւ Գաւրի Գերեզմա- նականը	94—102
10. Գաւիթ դեսպան	102—102
11. Գաւիթ ի Կ. Պոլիս 712—718	103—106
— Հանդ. Ամս. 1956, էջ 301—320:	

Մասն Գ. Գաւիթ Հարճացւոյ հեղինակու- թիւնները	107—154
1. Գաւրի Հարճացւոյ Ներբողեան ի Ս. Խաչն	107—126
2. Գաւրի Բան հաւատոյ ընդդէմ հեր- ճութանդաց	126—127
3. Բան հաւատոյ Գաւրի ի Մարմնաւո- րութիւնն Քրիստոսի	127
4. Նորին Գաւրի ի Հարցմանէ Անատասայ	128
5. Նորին ի խնդրոյ Աշոտոյ Պատրկի . .	128—129
6. Գաւրի որ յիմաստասիրական... հար- ցումս	129—131
7. Հարցումն Գաւրի իմաստասիրի . . .	131—132
8. Գաւրի Հառակոտորներ Ա—Գ	132—133
9. Արժանական ի մահն Աշոտ Հայոց իշ- խանի	133—134
10. Հանելուկներ Ա—Գ.	134—138
11. Նախակարգեալ յառաջարանք Ստղմասց	139—141

	էջ
12. Դաւրի փիլիսոփայի Նախերգան . . .	141—142
13. Դաւրի զրուատ գովեստի ի մախա- վիայն Ս. Ստեփաննոս	143
14. Դաւրի ներբողեան յազազս վարդա- վառի	143—144
15. Դաւրի գովեստ ի Ս. Կարոզիկէ եկե- ղեցի	144—149
16. Դաւրի ի Մնունդն Քրիստոսի	150
17. Դաւրի յազազս էսկաց	150—
18. Սահմանք իմաստութեան Դաւրի իբր հարցմամբ	153
19. Դաւրի յազազս արուեստաւոր իմաս- տասիրացն	154
= Հանդ. Ամս. 1957. էջ 131—159:	

Մասն Գ. Դաւիթ Հարեացւոյ քարգմա- նութիւնները	155—180
--	---------

Նախերգան	155—159
--------------------	---------

1. Դաւրի Յառաջարանութիւնք իմաստա- սիրութեան (Գիրք Սահմանաց) . . .	159—160
2. Դաւրի վերլուծութիւն Ներածութեանն Պորփիրի	160
3. Դաւրի փիլիսոփայի Մեկնութիւն տասն Ստորոգութեանցն Արիստոտէլի . . .	160
4. Հատուած ինչ Մեկնութեան Ստորոգու- թեան	160
5. Դաւրի Մեկնութիւն ԺԳ գլխոց Արիս- տոտէլի ի վերլուծականն	161
6. Զենոնի յգ. բնութեան	161
7. Մեկնութիւն Քերականութեան . . .	161—162
8. Նոննոսի «Ժազսվարամք Մեկնութեան»	162
9. Արիստոտէլի Թուրք առ Ազեֆսանդրոս բազաւոր	162—163
10. Արիստոտէլի յգ. Ասափնութեան . .	163

11. Եւտիֆի եղ.ի յադագս զանագանու- քեան բնութեան եւ առանձնաւորու- քեան	163
12. Բարսղի Կեսարացայի ի նրունդն Փրկչին	164
13. Գիողնիսիասի Արիստագասցայ զբութիւնք	164—165
14. Կիւրդի Գիրք Պարապմանց եւ Գանձուց	165—166
15. Մեկնութիւն Ղեւտիկանի	166—167
16. Նեմեսիոսի յղ. բնութեան մարդայ . .	167—168
16բ. Գրիգորի Տեսութիւն ի մարդայն կազ- մութիւն	168
17. Պիսիդեայ իմաստասիրի վեցօրեայ . .	169
18. Յովն. Ոսկեքերանի ճառ յԱւետիս Աս- տուածածնին	169
Դաւիթ Մեկնիչ Քերականին եւ Հազնեքզող	170—180
= Հանդ. Ամս. 1957, էջ 267—281:	
Յաւելուած	181—184

ԴԱԽԻԹ ՆԱՐԷԼՅԻ
ԱՆՅԱԳԹ ՓԻԼԻՍՈՓԵՅ

Գ Բ Ը Կ Ը Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն

1. ԱՂԲԻԻՐՆԵՐ

Դաւթի անյաղթ փրկիտօփայի Մատենադարանի թուղթ Գիւտայ կաթողիկոսի առ Դաւթ. Վեներաբլ 1833, էջ 95—642: Բ. տպ. անդ, 1932:

Գիրք սահմանաց Դաւթի անյաղթ փրկիտօփայի եւ աստուածարան Վարդապետի: Կ. Պոլիս 1731, էջ 1—205: Կից տպուղբուած՝

— էջ 206—286. «Լուծմունք Սահմանացն Դաւթի անյաղթ փրկիտօփայի»: — Որք միանգամ խմատութեան ցանկան: Լծ. Ոչ սրպէս գուք կարծէք ոչ զոյ խմատութիւն...:

— էջ 287—321. Մեկնութիւն Դաւթի փրկիտօփայի, որ է ի կատարումն նորին աստի որ վասն Սահմանացն խմատաորութեան. տապեալ Ներսէսի, եղբօր Գրիգորի կաթողիկոսի Հայոց, ի խնդրոյ ուրումն սիրողի խմատութեան (Մեկնութիւն «Ամենայն Հարտանջի» Հատուածին):

Գիրք Ներածութեան (Պորփիրի) եւ Վերծանութեան եւ նոցին լուծման: Մալբաս 1793, էջ 17—68 «Ներածութիւն Պորփիրի». էջ 69—323 «Դաւթի փրկիտօփայի Վերծանութիւն ի Ներածութիւնն Պորփիրի»: էջ 325—390 «Համառօտ Լուծումն Պորփիրի Ներածութեան» Գր. Տաթեւացոյ:

Ներածութիւն Պորփիրի. ի գիրս Գիրք արամարանութեան Սիմէոն Զուգայեցւոյ. Կ. Պոլիս 1728, էջ 296ին կցուած, էջ 1—40. կից Առածք հինգ, էջ 41—50 եւ «Նորին Դաւթի աթենականի Հայոց փիլիսոփայի Վասն Բոժանման», էջ 51—54: Բ. տպ. 1794, էջ 139—274:

Սկիզբն եւ նախադրութիւն գրոյն որ տսի ըստ Յունացն Պէրիարմէնիաս... թարգմանեալ եւ մեկնեալ ի Դաւթի: Հրատարակուած է կից Սիմ. Զուգայեցւոյ Տրամարանութեան. Բ. տպ. Կ. Պոլիս 1794, էջ 1—137:

Գիրք մեկնութեան Սահմանաց գրոյն որոյն Դաւթի անյաղթ փիլիսոփայի՝ ի յԱթէնս վարժեալ Հայոց Իմաստասիրի, տրարեալ ի ձեռն հարցման եւ պատասխանոց տեսան Սոսքելի ետամեծ վարդապետի՝ աշակերտի որոյն Գրիգորի Տաթեւացւոյ: Մաղրաս 1797: էջ 2—144 Գիրք Սահմանաց. եւ էջ 145—650 Սոսքել Սիւնկցւոյ Լուծմունք:

Մեկնութիւն Սարգսութեանցն Արիստոտէլի, ընծայեալ Էլիասի Իմաստասիրի. ի լոյս էած Յ. Մանանդեան, Պետերբուրգ 1911, էջք Բ + 175 (Bibliotheca armenogorgica): Գրախօսած՝ Հ. Գ. Նահապեաեան, Բազմավէպ, 1913, էջ 92—95: Ն. Ազրաւեան, Նոր Հոսանք, 1913, էջ 617—620:

Դաւիթ Հարքացի. հրատ. Գ. Տէր-Մկրտչեան, Արարատ 1902, էջ 937—971. արտատպուած՝ Վաղարշապատ 1903:

Գաւիթ փիլիսոփայի Բան Հաւատոյ ընդ-
դէմ հերձուածողաց. հրտ. Գ. Վ. Յովսէ-
փեան, Արարատ 1906, էջ 261—272:

Հ. Պօղոս Անանեան, Գաւիթ Անյաղթի
անտիպ մէկ ճասը, Բաղմազէպ 1956, էջ 63—
69, 89—94:

Діонисій Өракійскій и армянскіе тол-
кователи. Издалъ и изслѣдовалъ Н. Адонц,
Петроградъ 1915.

Eliae in Porphyrii Isagogen et Aristotelis
categorias. Ed. Busse, Berlin 1900.

Olympiodori prolegomena et in Cate-
gorias Commentarium Ed. A. Busse, Berlin
1902.

Davidis Prolegomena et in Porphyrii
Isagogen Commentarium. Ed. Adolfus Busse.
Berlin 1904.

Թէոփեայ յաղաղս ճարտասանական
կրթութեանց. հրտ. Յ. Մանանդեան, Երե-
ւան 1938:

Յովհաննու Որսանեցոյ Վերլուծութիւն
«Ստորոգութեանց» Արիստոտէլի: Հաւաքա-
կան տեքստը, ստաջարանը (սուս.) եւ ծա-
նոթադրութիւնները Վ. Կ. Չալոյեանի.
Թարգմ. (սուսերէն) Ա. Ա. Աղամեանի եւ
Վ. Կ. Չալոյեանի: Երևան 1956: Иоанн Во-
ротисци, Анализ „Категорий“ Аристотеля.
Сводный текст, предисловие и примера-
ния В. К. Чалояна. Перевод А. А. Адама-
на и В. К. Чалояна. Ериван 1956.

Գ. Զահուկեան, Դաւիթ քերականական ոչխատութեան նորայայտ ոմբողջական ձև-ստղիք տեքստը: Երևան 1956. արտատպուած Մատենադարանի Բանրերից. 1956, Թ. 3:

Սուրբ վարդապետացն Հայոց Մովսիսի եւ Դաւիթ Հարցմունք ընդ երկարնակա: — Որդիք յուսոյ եւ վերին Սիոնի...: Գիրք ժողովածոյ ընդդէմ երկարնակոյ, Նոր Զուղա 1688, էջ 3—272: — Արարատ 1879, էջ 180—188, 210—219: — Գ. Վ. Սրուանձակեանց, Հնոց եւ Նորոց, Կ. Պոլիս 1874, էջ 39—87 (1634ին օրինակուած ձեռագրէ քաղուած արար): — Մովսէս Խորենացու Հայոց Պատմութիւն. Թարգմ. Խորէն եպ. Ստեփանէի, Պետերբուրգ 1897, էջ 537—554 (էջմ. Թ. 2048 ձեռագրէ. քաղվ.): — Ֆ. Կոնիրիբ, Մ. Խորենացու Պատմութեան Ժամանակի մասին, Հանդէս Ամսօրեայ 1903, էջ 152—157. քաղուած օրէն:

Դաւիթ անյաղթ Վիլիսովայի Ներդի-նացու Գիրք Էսկոյ, Հրտ. ի զիրս «Գիրք արամարանութեան Սիմէօնի Զուղայեցու, Կ. Պոլիս 1728, էջ 254—275: Բ. տպ. Կ. Պոլիս 1794, էջ 206—221:

Ներսիս Ծնորհալոյ Պատմաւ Բարձրացուցէքին Մեկնութեան. Հրտ. Մ. Մսերեան, Ճոաքոյ, Գ. (1861—1862), էջ 35—40:

Ե. Լալայեանց, Դաւիթ Անյաղթ (Ժո-

դովրդական աւանդութեան մէջ) . Աղդադրա-
կան Հանդէս, Ժ. (1903), էջ 309—312:

2. ՔՆՆՈՒԹԻՒՆՔ

Ղազար Վ. Զահեկցի, Դրախտ ցանկալի,
Կ. Պոլիս 1735, էջ 316, 623—624:

Հ. Մ. Զամչեան, Պատմութիւն Հոյսոց,
Ա., Վենետիկ 1784, էջ 539, 782—784:

Հ. Մ. Ապերեան, Լիակատար Վարք Էւ
Վկայարանութիւն Սրբոց, Ե. (Վենետիկ
1812), էջ 316—320:

C. F. Neumann, Mémoire sur la vie et
les ouvrages de David, philosophe arménien
du Ve siècle de notre ère, et principalement
sur ses traductions de quelques écrits d'Ari-
stote. Paris 1829, pp. 96. Extrait du Nouveau
journal asiatique, t. III, 49—86, 97—153.

Quadro delle opere di vari autori anti-
camente tradotte in Armeno. Venezia 1825,
p. 8—9.

Somal, Quadro della storia letteraria di
Armenia, Venezia 1829, p. 29, 41.

C. F. Neumann, Versuch einer Geschichte
der armenischen Literatur. Leipzig 1836, S.
59—62.

Դաւիթ Անյաղթ Հայ Վիլիստիոյ. Ար-
ծուի Վաստորական, Բ., 1858, էջ 307—
316:

Հ. Ա. Սուքրեան, Հելլենարանութիւն Էւ
Հելլենարան թարգմանիչք Հոյկական լեզուի
(դար 2—Ժ) . Բաղմամբէս 1875, էջ 118—125:

Հ. Գ. Զ(արայհանելեան), Հայկական հին
գաղութեան պատմութիւն, Վենետիկ, Ա.
տպ. 1865, էջ 206—214, Բ. տպ. 1886,
Գ. տպ. 1897, էջ ԻԴ—ԻԶ եւ 314—324:

— — Մատենադարան Հայկական թարգ-
մանութեանց նախնեաց (Դ—ԺԳ դար), Վե-
նետիկ 1889, էջ 321—324, 675—676:

Ա. Մ. Գարապաշեան, Քննական պատ-
մութիւն Հայոց, Տիպիս 1895, Դ., էջ 50—
55, 109—110:

von Himpel, David der Armenier; Wetzer
und Welte's Kirchenlexikon. Բ. տպ., Հատոր
Գ. (1884), էջ 1411—1413:

David, philosophe arménien du Ve si-
ècle: P. Larousse, Grand dictionnaire uni-
versel, t. VI, p. 159.

Kroll: Pauly's Realencyklopiädie der
Klassischen Wissenschaften. Suppl. 4, 2 (1901),
S. 2231—2232.

Հ. Աճառեան, Հայոց անձնանունների
բառարան, Երեւան, Հատոր Բ. (1944), էջ
24—32:

O. Bardenhewer, David der Unbesiegte:
Geschichte der altchristlichen Literatur, V
(1932, Freiburg), S. 217—219.

Վ. Փափաղեան, Պատմութիւն Հայոց
գրականութեան, Թիֆլիս 1910, էջ 85—88:

Ա. Զամինեան, Պատմութիւն Հայոց հին
գրականութեան, Բ. տպ., Պէյրուսի 1941,
էջ 111—113:

Հ. Կ. Քիպարեան, Պատմութիւն Հայ
դրականութեան, Ա., Վենետիկ 1944, էջ
96—112 114—115:

A. Busse, Die neuplatonischen Ausleger
der Isagoge des Porphyrius, Berlin 1892.

F. C. Conybeare, Anecdota Oxonensia.
A collation with the ancient armenian ver-
sions of the greck text of Aristoteles Cate-
gories de Interpretatione, de Mundo, de Vir-
tutibus et Vitiis and of Porphyry's Introduc-
tion. Oxford 1892, 8° pp. XL + 184.

Ներածութեան Հայերէն թարգմանու-
թիւնը՝

Փ. Կ. Կոնիբեր, Քննութիւնք դրոյ
Դաւիթ Անյաղթի կամ թարգմանութեանց
Արիստոտէլի. Թարգմանութիւն (ի ձեռն
Հ. Յ. Տաշեան) Էւ Յաւելուած, Արիստոտէլի
Յաղագս Աստուծոյ: Վիեննա 1893, էջ Է +
92 (արատաւոյ. Հանդէս Ամսօրեայէ, 1893):

Նոյնը՝ Կոնիբեր, Համեմատութիւն Դա-
ւիթ Անյաղթի դրեանց յունարէն բնագրի
հետ. անդդիւրէնից թարգմ. Փ. Տէր-Մով-
սէսեան, Վաղարշապատ 1893, էջք 51 (ար-
ատաւորուած Արատաւ 1892—1893):

— Դրախօսած՝ Գ. Ա. Շոտմֆ, Մուրճ,
1892, էջ 1833—1840:

Հ. Ղ. Ալիշան, Դաւիթ (Հաղներգու).
ի դիրս՝ Հայագատում Ա. (Վենետիկ 1901)
էջ 42—43:

Յ. Մանանդեան, Ուսումնասիրութիւն
Դաւիթ Հարժացի փիլիսոփային վերադրուած

խմատասիրական երկերի, Արարատ 1904, էջ 158—171, 564—577, 649—657: Արատասպուած՝ Դաւիթ Անյաղթի խնդիրը նոր լուսարանութեամբ. մատենադրական հետադասութիւն, Վաղարշապատ 1904, էջ 39:

Գ. Վ. Յովսէփեան, Դաւիթ փրիստփայ (Հարքացի) է. դարու մատենագիր, Արարատ 1906, էջ 261—272, 1907, էջ 81—93, 274—289, 1916, էջ 898—911:

— — Դաւիթ Հարքացին և Պիտոյից գիրքը, Արարատ 1908, էջ 203—216:

Missak Khostikian, David der Philosoph. Bern 1907, էջ 80 (Berner Studien zur Philosophie und ihrer Geschichte. Bd. LVIII). Գրախօսած՝ Գ. Վ. Յովսէփեան, Արարատ 1907, էջ 961—969:

Յակոբ Մանանդեան, Յունական դպրոցը և նրա գորգացման շրջանները. քննական ուսումնասիրութիւն: Վիեննա 1928 (արատաւ. Հանդէս Ամսօրեայէ):

Հ. Ն. Ակինեան, Դատական հայերէնը և վիեննական Միլիթարեան Դպրոցը. Վիեննա 1932. էջ 85—120 (Յունական Դպրոցը):

В. К. Чалоян, Философия Давида Непобедимого. Ереван 1946:

Գ. Զահուկեան, Քերականական և ուղղագրական աշխատութիւնները հին և միջնադարեան Հայաստանում (է.—Ժէ.—դար) Երեւան 1954, էջ 114—160, 323—24:

ԾԱՍՆ Ը.

ԳԼԻԻԹ ԸՆՅԵԿԹ

ՅՈՒՆԵՍԵՆ ԳՊՐՈՑԻ ԹԵՐԳՄԱՆԻՉՆԵՐՆ
ԸՍՏ ՀԱՅ ԵՒՆԵԳՈՒԹԵԱՆ.

Հայ մատենագրութիւնը ունի իր ծոցը
հոյլ մը իմաստասիրական եւ տառուածարա-
նական գրութիւններու, որոնց հեղինակ եւ
թարգմանիչ ներկայացուցած է հայ աւան-
դութիւնը «Դաւիթ Անյապի»:

Իսկ թէ ո՞վ է այդ Դաւիթը, ե՞րբ եւ
ս՞եւր տառա իր ուսումը եւ բարդաւանհեց իր
գործունէութիւնը, այս մասին գրաւոր աւան-
դութիւնը կը հանէ մեր տոջեւ ծրար մը
վաւերագիրներու, որոնք մինչեւ ԺԹ. դարու
վերջը, բոտ մասին նաեւ ցոյսօր նկատուած
էին արժանաշուտաւ, զոնկ չեղաւ մէկը, որ
յրջօրէն աւսումնասիրէր ոնոնց պատմական
արժէքը: Անհրաժեշտ էր սակայն խցել
աւանդութեան պարտադրած կապանքները
եւ քողաղերձել Անյապի Դաւիթի գլմակը,
հանձնալու համար անոր իսկական դէմքը,
որոշելու համար անոր ժամանակը եւ մատ-
նանչելու համար անոր հարադատ գործերը.
իսկ անհարադատները վերադարձնել իրենց

անուանի եւ անանուն տէրերու: Որովհետեւ իմաստասիրական զրութիւնք հիմը կազմեցին հոյ իմաստասիրական ուսմանց, եւ աստուածարանականք կարեւոր շրջանի մը կրօնապատմական հայեցողութեան ազդիւր կը ծառայեն, հեղինակներու եւ թարգմանութեան ժամանակի ճշգումը պիտի լուսաւորէ հոյ մատենադրութեան կարեւոր դարաշրջանի մը պատմութիւնը:

1833ին հրատարակեցին Վենետիկի Միւթարեանք «Դաւիթ Անյայթի» զրութիւնները հաւաքած մէկ հատորի մէջ: Որովհետեւ սոյդ հատորին մեծապոյն մասը Արիստոտէլի գրութիւններն եւ անոնց Մեկնութիւնները կը գրուէին, աշտգրութիւն դարձուցին անոր նախ Եւրոպացի գիտունները, Neumann, Conybeare եւ Busse, ապա մեր պարսն՝ Մանանդեան, Յովսէփեան, Խոստիկեան եւ Այսնց: Անոնց ուսումնասիրութիւնները լուծեցին շատ կնճխներ, բոց կը կարօտի զեւ Դաւիթ Անյայթի հարցը նոր քննութիւններու:

Իմ նպատակս պիտի բլլայ հոս նախ ցոյց տալ Դաւիթ Անյայթի բնծայուած Մեկնութիւններու յոյն բնադիրներն եւ անոնց Մեկնիչները. ապա ճշգէյ սոյդ Մեկնութիւններու թարգմանութեան ժամանակը, ի վերջոյ ի խնդիր ելլել պատմական Դաւիթ փիլիսոփայի եւ անոր հարապատ հեղինակութիւններու:

Հարցաքննութեան պիտի կոչուին .

1. Դաւիթ նորարատոնական խմատասէր ,
2. Դաւիթ Ներդինացի ,
3. Դաւիթ Բարեւանդացի ,
4. Դաւիթ Տարօնեցի ,
5. Դաւիթ Հարքացի ,
6. Դաւթակ քերդոյ Է .
7. Դաւիթ հիւսրտ :

1. ԴԱԽԻԹ ՆՈՐԱՂԱՏՈՆԱԿԱՆ ԽԻԱՍՏԱՍԷՐ

Ունինք յունարէն սկզբնադրով (Էւ հայերէն թարգմանութեամբ) չորս խմատասիրական գրութեանք , որոնք յոյն վերնագիրներու մէջ կը կրեն *ἀπὸ φωνῆς Δαβὶδ*, այսինքն Դաւիթ գտաւիտաւծ է Էւ աշակերտութիւնը գրի առած : Ծանօթ չէ մեզի այս գտաւիտա Դաւիթի կենսադրութենէն որ Է է գրծ . չգիտենք անոր տարբ Է հայրենիքը : Ան կը յիշէ Սահմանաց գրքին մէջ իր ուսուցիչն Ոգիմպիոդորոս խմատասէրը , որ բլրալու է կրասերն Ոգիմպիոդորոս , աշակերտ Ամմոնիոսի , Հերմիտաի սրգոյն , որ գործած է Ալեքսանդրիա , Զ . դարու առաջին կէսին , Է էր ուսուցիչ Ելիասի Է Դաւթի . ուստի Դաւիթ սկսեք է ստրած ըլլայ Զ . դարու Էրկրորդ կէսին :

Դաւթի անունը կրող գործերն են հետեւեալները .

1. *Τὰ προλεγόμενα τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ*

φωνῆς Δαβὶδ τοῦ Θεοφιλεστάτου καὶ Θεόφρονος φιλοσόφου.

Հրա. A. Busse, 1904, էջ 1—79: Հայ թարգմ. Վենետիկ 1833, էջ 120—214: Խորացիրը «Յառաջարանութիւնք իմաստասիրութեան ի ձայնէ Դաւթի յոյժ աստուածասէր եւ աստուածախոհ փիլիսոփայի». հայերէն թարգմանութեան հնազոյն ձեռագիրներն ունին. Դասքի փիլիսոփայի Ներգիւնացւոյ Յառաջարանութիւն (Թ. 1716 Յառաջարանք) սահմանաց իմաստասիրութեան. էջմ. 1747 (յամէ 1243), 1716 (1276). «Յաղագս իմաստասիրութեան յառաջարանութիւն < Դաւթի > փիլիսոփայի եւ անյոյզի իմաստասիրի». Պարբ. Ազգ. Բառ. 302 (1282): Այլք լսկ «Գիրք սահմանաց իմաստասիրութեան», «Ուսմանք իմաստասիրութեան» (Հմմտ. Բանանդեան, Յունարան Դպրոց, էջ 259—291):

Յառաջարանութիւնք կ'աւարտին. «Դասքի մեծի եւ անյաղբ փիլիսոփայի ընդդէմ առարկութեանցն չարից Պիկրանի իմաստալի եւ սահմանք եւ տրամատութիւնք իմաստասիրութեան», որ Վենետիկի Հրասարակութեան մէջ իրրեւ խորագիր առնուած է: Այս վերջաւորութեան մաս կը թաւ «Այս գծածք հանդիսաղիւր խմբի յառաջագայն (տպ. խմբից ասաջնոցն) տառից տրամախոհ իմաստասէր մակացու արանց (տպ. հերբոցեալ) ի Դասքէ եռամեծէ եմ-

ըստ զորեցաւ» (տպ. Ենթադրեցաւ). սբ զե-
տեղութեամբ է յաջորդ «Ամենայն շար տան-
ջելի» Եկամուտ հաստատութիւն վերջը (էջմ.
1747. Մանանդեան, էջ 260. տպ. 216):

Այս տեղ «այս դժածք... իմաստասէր
մակարութեամբ ի Դատիկ Եւսմեմէ Ենթա-
դրեցաւ» բացատրութիւնն է *ἀπὸ φωνῆς*
*աստութեան*¹: «Ենթադրեցաւ» ստորագրած
Թարգմանութիւնն է յունարէն *ὁποῦντις*
բային, որուն իմաստն է ըստ Alexandreի
ecrire sous la dictée de quelqu'un, զրեւ
մէկու մը Թերգմարութեան ներքեւ, այն է «Ի
ձայնէ» կամ «Ի Դատիկ Թերգմարութեամբ»:

2. *Σχόλια σὺν θεῷ τῆς Πορφυρίου ἐισα-
γογῆς ἀπὸ φωνῆς Δαβίδ τοῦ θεοφιλεστάτου
φιλοσόφου.*

Հրտ. A. Busse, 1904, էջ 80—219: Հայ
Թարգմ. էջ 251—356: Հայն աւել. Դատրի
փիլիսոփայի ներքինեցւոյ վերլուծութիւն ի
ներածութիւնն Պարփիւրի:

3. *Εἰς ἑγῆσεις σὺν θεῷ τῶν δέκα κατηγο-
ριῶν τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ φωνῆς Δαβίδ τοῦ
θεοφιλεστάτου φιλοσόφου. (Դատիկ փիլիսո-
փայի Մեկնութիւն տաւան ստորագրութեանցն
Արիստոտէլի).*

Հրտ. A. Busse, *Eliae in Porphyrii Isa-
gogen*, էջ 107—255.

¹ Հմմտ. D. Serruys, *Ἀπὸ φωνῆς*: *Revue de
philologie* 35 (1911), 71—74.

Հայ թարգմանութիւնը ծանօթ է միակ, սկիզբէն թույթ մ'ինկած ձեռագրէ՝ Էջմ. Թ. 1939: Հրատարակեց Յ. Մանանդեան, Պետերբուրգ 1911, կր սկսի յոյն բնագրի էջ 108, ա. 25ն:

Յոյն ձեռագիրները Դաւթի անունը կը կրեն. Բուսէ վերագրած է Ելիսաի. Մանանդեան ապա Էնթագրած է, թէ Ողիմպիոսի պարի ըլլայ: Ես կը կարծեմ թէ նաեւ Հայերէն թարգմանութիւնը Դաւթի անունը կը կրէր:

2. ՅԱՄԲՂԻՓՈՍ ԵՒ ԱՄՄՈՆԻՈՍ ՀԵՐՄԻԱՍ
(«ԱՆՏՈՆԻՈՍ ԵՐՄԻՍ») ՆՈՐՊՂԱՏՈՆԱԳԱՆ ԻՄԱՍ-
ՏԱՍԷՐՆԵՐ

Յամբղիփոս (Iamblichos) ասորի, Հայերէնօք Քաղկիսեցի, աշակերտած Անատոլիոսի եւ Պարփիւրի, զարծած է Դ. պարուտաջին կէսին յԱպամիա. հեղինակած է բարգման իմաստասիրական երկեր, անոնց թուի մէջ Արիստոտէլի Ստորոգութեանց, Պերիարմենիասի, Ա. Վերլուծութեանց Մեկնութիւնները: Իսկ Ամմոնիոս ծագկեցաւ Ե. պարուն իրրեւ պարագլուխ Աղեքսանդրիայի պարսցին. իմաստասէրներ էին նաեւ իր Հայրը Հերմիոս (Hermias) եւ եղբայրը Հելիպոբոս: Ամմոնիոս գրած է Արիստոտէլի Ստորոգութեանց եւ Յաղագս Մեկնութեան եւ Վերլուծութեան՝ մեկնութիւններ,

նաեւ Վերլուծութիւն մը Պարփիրի ներածութեան: Ունինք անոնցմէ .

1. Ստորագործիւն Արիստատէլի սրկաչի յունարէն Կատիգորիս:

Ձեռագիրներէն մասնք նախ Տասն ստորագրութիւնք ամբողջութեամբ կու տան եւ ապա անոնց Մեկնութիւնը, միւսանդամ արտադրելով Մեկնելի բնարանները. որ իշներ կը դռնանան Բնարան—Մեկնութիւններով:

Ստորագրութեանց այս Մեկնութիւնը կը սկսի. (Բն.) Համանունք ասին որոց անունք միայն հասարակ . . . :

Մեկնիչ. Համանունութիւն լինի բառերկուս յեղանակս՝ բառ պատահման կամ մտածութեան . . . :

Վենետիկի տպագրութեան համար բնագիր ատնուած օրինակին մէջ սկիզբէն բնագարձակ հաստուածներ դուրս ինկած են, այսինքն՝ Համանունք, Ստորագրութիւնք, յղ. Գոյացութեան, յղ. Քանակի, յղ. Ատրնչի զլուխները, եւ յղ. Որակի եւ որակութեան զլխոյն Ա—Ձ պրակները: Տղադրողները այս մասին վերնագիր գրած են. «Ստորագրութիւնք Արիստատէլի թարգմանեալ եւ մեկնեալ ի Դաւթի»:

Տղ. էջ 409—458: Ձեռագիրք տես Մանուգեան, Յունարան Դպրոցը, էջ 262 եւ չորս . . . :

Վիեննայի Թ. 112 ձեռագրին համա-
ձայն Ստորոգութեանցս Մեկնիչներն են
«Ամբլախոյս», որ մեկնած է «ի ԺԴ հա-
տորս» Համանունութիւնն եւ Քանակը (Թղ.
Յա—48բ) : Հոս «Ամբլախոյս» տառնց տա-
րակուսի Յամբլիքոսն է : Իսկ Յղ. Ասրնչի
— Յղ. Ունելոյ ստորոգութեանց մեկնիչն է
«Անասնիսս Երմէս» կամ «Երմիս», իմացիր՝
Ամմանիոս (որդի) Հերմիասի :

Ուստի Դաւիթ որ եւ է զործ չունի հոս :

Յոյն ընդդիմ Տրտատրակած է A. Busse.

2. Սկիզբն եւ նախադրութիւն զլոցն,
որ աւի քստ Յունաց Պերիարմէնիսս (*περι-
έρουεν!ας*) եւ հայերէն Յաղագս Մեկնաւ-
քեան. արտադրեալ ի մեծ Հելլենացոց
խմատասիրէն Արիստատէլէ, քարգմանեալ
եւ մեկնեալ ի Դաւրէ փիլիսոփայէ Ներգի-
նացոյ :

Բնարան եւ Մեկնութիւն :

Ձեռագիրք՝ էջմ. 1716, Թղ. 276ա—
344բ :

Հրտ. Վենետիկ, էջ 461—486 ընդդիմ,
էջ 487—553 Բնար. եւ Մեկն. պակասաւոր,
հմմտ. էջ 512—513) :

Վիեննայի Թ. 112, Թղ. 112ա 190ա
ունի. «Ասացեալ յԱրիստատէլէ Յղ. Մեկ-
նութեան, որ կոչի Պերիարմենիսս : Բն.
Նախ արժան է զնել զինչ անուն... :

Մեկնութիւն Ամբլախոյսի տառացեալ.

Հասկացաւ մեզ Երրեմի, Եթէ տմենայն բանական իրողութեանս . . . :

3. Դաւրի անյաղբ փիլիսոփայի Մեկնութիւն ԺԴ զլիսոց Արիստատէլի ի վերլուծականն (*Ἀναλυτικὰ*) :

Դիտաւորութիւն Արիստատէլի ի վերլուծականէն բուն հարկանել . . . :

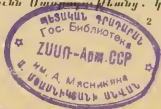
Պարտգիրբ պէսպէս ունին ձեռագիրք. կը յիշեմ. «Նորին Դաւթի քաջ փիլիսոփայի հաւաքեալ յԱռաջնոց վերլուծականացն Արիստատէլի, որ կոչի վերլուծական և բնա Յունացն Անտրօսիկէ». «Սկիզբն և նախադրութիւն գրոց, որ առի բնա Յունաց Անտրօսիկէ և հայերէն Յաղագս վերլուծութեան. արտադրեալ ի Մեծ իմաստասիրաց Հելլենացոց Արիստատէլէ և Թարգմանեալ և մեկնեալ ի Դաւթի փիլիսոփայէ» և այլն (Էջմ. 340, 383ա, 464, 150բ) :

Յոյն ընդգիրբ տակաւին չէ յայտնուած : Հոյ. Թարգմանութիւնը հրատ. Վենետիկ 1833, էջ 557—598 :

Ձեռագիրք «Դաւթի» կ'անուանեն անոր Մեկնիչը : Եթէ հարադատ է այն՝ սկզբնագրին մէջ ըլլալու էր «ի ձայնէ Դաւթի» :

3. ՈՂԻՄՊԻՈԳՈՐՈՍ, ԱՆԴՐՈՆԻԿՈՍ, ԿԱԼԻՄԱՔՈՍ

Յովհ. Որսանեցի (առ Գր. Տաթևացոյ) ձեռքի տակ ունեցած է Ողոմպիոգորոսի Մեկնութիւնն Ստարոյտիկեանց. կը ԴԱԻԻՔ

1305-81

վկայէ Գրիգոր Մազիտարոս, թէ գտած է «ի հայ լեզու գրեալ թարգմանչացն՝ զգիրս Ողորմողսրոսի, զոր Դաւիթ յիշատակէ, կարի յոյժ սքանչելի եւ հրաշալի բանաստեղծութիւնս մակուաւոր թոյր իմաստասիրական բանից. գտեալ եմ եւ զկալիմարոսի եւ զԱնդրանիկեայն ի հայ լեզու» (Թուղթ ԻԱ. էջ 66)։ Այս գրութեանը տակաւին յայտնուած չեն, ոչ յոյն բնագիրներով եւ ոչ ալ հայերէն թարգմանութեամբ։ Յ. Մանանդեան գտած էր էջմ. Թ. 1939 ձեռագրին մէջ Ստորոյութեանց երկու Մեկնութիւններ, մին սկիզբէն պակաս. եւ երկրորդը սկիզբէն եւ վերջէն պակաս։ Ասաջինը յոյն բնագրին մէջ կը կրէ. «ի ձայնէ Դաւիթ», զոր յիշեցի վերը, երկրորդը անձանօթ հեղինակի մը գործ։ Այս իրողութիւնը ցոյց կու տայ, որ կան տակաւին իմաստասիրական երկեր, սրոնք կը սպասեն խուզարկու ձեռքի։

4. ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆԵՐՈՒ ՖԱՄԱՆԱԿԸ

Երբ հելլէն նորոգատունական Դպրոցը Բիւզանդական արեւմուտքի մէջ իր օրհասական տաղնապը կ'ապրէր, բուն մը հայեր ի լուսիման խորհուրդ կ'ընեն հելլէն իմաստասէրներու գրական աշխատութիւնները հայերէնի թարգմանել, յաւերժացնելու համար զանանք հայ գրականութեան մէջ։ Ինչպէս կ'երեւայ, այդ կորովները աշխարհիկ

Եւ, սիրոյ խմատասիրութեան. անոնց պարագլխաւոր պէտք է խմատասիրական Դպրոցի ընթացքը բրած բլլայ, մերձուոր մը նորագոտանական խմատասէրներու, ծանօթ անոնց հին եւ նոր գործերուն, եւ գրամոլ մը, որ հաւաքած է իր գրադարանին մէջ կարեւոր աշխատութիւններ :

Այդ խորհուրդին մէջ կը շինուի ոչ-խտատութեան ծրարի մը. նախ թէ ի՞նչ գրքեր պիտի թարգմանուին. երկրորդ՝ ի՞նչպէս պիտի թարգմանուին : Նկատմամբ առաջին կէտին, կը հետեւին Դպրոցական գաղափարներ խման կարգին .

1. Քերականութիւն .
2. Հարստատեանութիւն .
3. Մեկնաբանութիւն .
4. Խմատասիրութիւն .

Յանդուգն էր թարգմանութեան կերպի մասին տրուած որոշումը : Թէպէտ հմուտ էին թարգմանիչները գրական հայերէնին, քերականութեան, բառամթերքին եւ բառակազմութեան, բայց եւ այնպէս չեղեցան որքանի ճանապարհէն, բոնեցին ինքնուզիտ ուղեկի մը, սակցծեցին ինքնահար բարբոտ մը եւ թարգմանութեան կերպ մը, այն նպատակով որ հելլենամիտ հեղինակներու մտածմունքները եւ հելլենագիր արատայայտութիւնները բոտ կարելոյն նոյնութեամբ հայտայնեն : Այս ստրկական թարգմանութիւնները, որոնք Արխատտէլի գոր-

ծերն եւ անոնց Մեկնութիւնները պիտի ներկայացնէին հոյ ուսումնատենչ ուսանողներու, թէ եւ երկար դարեր լմաստասիրութեան դասադիրքներ ծառայեցին, բայց մնացին շատերու համար անմարտելի: Նորահար ըստերէ եւ բարդութիւններէն մտամբ սակայն մուտ դտան գրական հոյերէնի մէջ:

Նորարեր թարգմանութիւններու թէ յոյն բնադիրներն եւ թէ նորածեւ հոյերէն լեզուն կուտաններ պիտի ծառայեն մեզի ճշգելու Յունարան Դպրոցի գործունէութեան ժամանակը:

Ոգոմպիոգորոս, ուսուցիչն Դաւիթի եւ Ելիասի, գործեց Զ. դարու ստաջին կէսին. Դաւիթ եւ Ելիաս ծագկեցան նոյն դարու երկրորդ կէսին, ուստի Դաւիթ Մեկնութիւնները թարգմանուեցան կամ Զ. դարու վերջին տասնեակին եւ կամ Է. դարու առաջին տասնեակին: Յունարան Դպրոցի թարգմանութիւններէն մէկն է Տիմոթէոս Կուզի Հակածառութիւնը, թարգմանուած հուանորէն այն թարգմանիչէն, որ թարգմանած էր Դաւիթ Մեկնութիւնները: Հակածառութեան թարգմանութիւնը կատարուած է, ինչպէս կը տեսնուի, Է. դարու սեամքին. կը յիշուի 606ին:

Յ. Մանանդեան, որ մասնաւոր ուսումնասիրութիւն մը նուիրեց Յունարան Դպրոցին, մանր քննելով այդ Դպրոցին արտա-

դրութիւններու լեզուական յատկանիշները, զանազանեց չորս խումբեր. առաջին երկու խումբերն են.

Ա. 1. Դիտեւորոս Թրակացոյ Արուեստ քերականութեան:

2. Դիրք Պիտոյից.

3. Փիլոն Երբայեցւոյ դրութիւնք.

4. Իրենէոսի դրութիւնները.

Բ. խումբ.

Բ. 5. Արիստոտելի Ստորոյութիւնք.

6. Արիստոտելի Պերիարմենիաս.

7. Պսրփիլիի Ներածութիւն.

8. Յամբլիքոսի եւ Ամմոնիոսի Մեկնութիւնք Ստորոյութեանց.

9. Յամբլիքոսի Մեկնութիւն Պերիարմենիասի.

10. Թէոնի Յալալս ճարտասանական կրթութեանց:

11. Տիմոթէոս Կուդի Հակաճատութիւն:

Այս Ա. եւ Բ. խումբերու թարգմանիչները ոչ ոք է նկատուին Յունարան դպրոցի հիմնադիրներ, որոնք միախորհուրդ, թարգմանութեան արուեստի մէկ կողպալարի վրայ, միաձեւ քերականութեամբ եւ բառակերտութեամբ, իրաքանչիւրն իւրացատուկ սճարանութեամբ, թարգմանեցին յամատութեամբ, առանց հարցնելու մեծաւորաց եւ փոքրաւորաց, այդ 11 դրութիւնները. եւ հանեցին զանոնք հրատարակ:

Այս կը պատահի, ինչպէս ինձ կը թուի, 590—610 տարիներուն: Այս քսան տարիները պէտք է նկատել թարգմանութեանցս post quem եւ ante quem եզրները:

Թէ ս^ր Հաստատուած էր Յունարան Դպրոցը, չունինք որ եւ է նշմար մեղի մատչելի ազդեցութեամբ մէջ: Բայց կ'երեւայ թէ Տիմոթէոսի Հակածառութիւնը թարգմանուած է կղերիս, որ այս շրջանին Միտրաններու կենդրոնն էր. հմմտ. իմ Դասական հայերէնը, էջ 105—106):

Մեղի անձանօթ են նաեւ թարգմանիչներուս անունները, թէեւ հայ աւանդութիւնը կը յիշէ զանազան անուններ:

Թարգմանութեանց նորահար բառերը անձանօթ են հայ գրականութեան մինչեւ է. դար. ինչպէս նաեւ ըստ նորարեր թարգմանութիւնք:

Գալուստ Տէր-Մկրտչեան (Միտրան), որ պատգամած էր 1892ին. «Դաւիթ Անյայթի գրութիւնները մինչեւ 2. դարի վերջը կամ նոյն իսկ մինչեւ է. դար յայտնի չէին հայ մտանշադրութեան մէջ» (Հանդ. Ամս. 1892, էջ 372), 1908ին, երբ լոյս տեսաւ Տիմոթէոսի Հակածառութիւնը, ամառական հաշուով մը սուղեց անոր թարգմանութիւնը 480—484 տարիներուն կատարուած աղայութիւնը: Իր կուսանն է Հակածառութեան երկիցս յիշուած տեղիքս. «Թովթ (ապ. թուղթ) է. սեպտեմբերի Բ.

Հասի Զ.», երբ փախճանած է Դիտակորոս Աղեքսանդրացի: Հայոց շարժական տարւոյ Հասի Զ. կը հաւասարակշռուի սեպտ. Բ.ին յիշեալ տարիներուն (Արարատ 1908, էջ 564—589) եւ Շողակաթ 1913, էջ 154—163): Մանանդեան նկատելով թէ «Թաթի է» Կնիք հաւատոյ կը կարգոյ «Թաթի Ե.», երեք ամսաթուերու համաձայնութիւնը կը գտնէ 552—556 տարիներուն (Յսնարան Դպրոցը, էջ 101): Այս խնդրով դրապած էի եւ ես (Հանդ. Ամս. 1908, էջ 295 եւ Դասական հայերէնը, էջ 95—100), սրովհետեւ Դիտակորոս րոս այլ աղբիւրներու փախճանած է 454 սեպտ. 4. տոաջարկած էի Սեպտ. Բ. եւ Հասի Զ. կարգալ «Սեպտ. Դ. Սահմի Զ.» սրով կը ստանայինք 601—604 տարիները:

Այժմ կ'անդրադասնամ, թէ այս բոլոր փարձերը սխալ կրակէտ մը իրենց հիմունէին: Սխալ էր կարծել թէ թարգմանիչը Հայոց շարժական տարւոյն Հասի ամսոյն օրերը նժարի վրայ դրած է եւ Թաթի է. սեպտ. Բ. ամիսներու հետ հաւասարակշռած: Ինչպէս այլոք ապացուցած եմ, մեր թարգմանիչները երբ որ եւ է ամսանունին հանդիպած են իրենց թարգմանութեանց ընդդիմութեամբ մէջ, հետեւած են անշարժ տօմարի համապատասխան ամիսներու, հիմ տանելով կամ Ասորամակեդոնեան, կամ Արար-դամասկեան եւ կամ Բիւզանդական տօմարները (Հմմտ. Ակի-

նեան, Քննութիւն Ս. Սահակի վերադրուած
Կանոններու եւ Հայոց եկեղեցական աւա-
րին է. դարու սկիզբը, Վիեննա 1950,
էջ 80—94) :

Այս աեղ հետեւած է թարգմանիչը Աստ-
րամակեղանական տոմարին, ուր Թովթ
(էյուլ) կը հաւասարակշռէր հոռի տմայն :

Հոս աչքի ոտաջ պէտք է ունենանք, որ
Տիմոթէոս Կուչ Դիոսկորոսի առ Սեկունդի-
նոս գրած մէկ թուղթէն կոչում մը տալով,
կը յիշէ տարնիւնը, թէ այդ թուղթը գրած է
Դիոսկորոս յաքսորս ի Գանդրա, «ուր զըն-
թացոն կատարեաց ի Քրիստոս. Թովթ (տպ.
թուղթ) է. սեպտեմբերի Բ. Հոռի Զ.»
(էջ 277) : Այս տեղիքը ասորի թարգմանիչը
սուած է սրարդտպէս «ուր զընթացոն կատա-
րեաց ի Քրիստոս. սեպտեմբերի տմայն Զ.»
(British Museum, Add. 12156, գրուած 562էն
յտառջ, հմմտ. E. Schwarz, Codex Vatica-
nus gr. 1431, eine antichalkedonische Samm-
lung aus der Zeit Zenos, München 1927,
էջ 125) : Դիոսկորոսի մահուան տարին ճշ-
գացոյնս տուած է իր կենսագիրը Թէոփիս-
տոս. 454, էյուլ (= Սեպտ. տարեգրութի
տոնուած Սեպտ. 1) տմայն 4ին, զիշե-
րուան ժամը 11ին. (F. Nau, Histoire de Dio-
score, patriarche d'Alexandrie, écrite par son
disciple Theophiste: Journal Asiatique, 1903,
p. 5—108, 241—310) : Յիշած է զէպքս նաեւ
Պետրոս Իրերացոյ կենսագիրը պատահած

«Էյուլ է.»ին (R. Raabe, Petrus der Iberer, Leipzig 1895, էջ 63) :

Աղեքսանդրեան տոմարի համաձայն 452—455 տարիներուն Թովթ (Էյուլ, Հոսի = Սեպտեմբեր) տարեդյուլսը կ'իյնայ յուլեան աւղոստոս 30ին (փոխանակ աւգ. 29ի), ուստի սեպտեմբեր 6, հոսի 9. կը համաձայնին ըստ Աղեքսանդրեան տոմարին. իսկ տոորական—բիւզանդական տօմարներու համաձայն (որոնք տարեդյուլսը յուլեան Սեպտեմբեր 1ին ունին) սեպտեմբեր 4ին. այսպէս.

Թովթ = Սեպտ. = Հոսի	1	աւղոստոս	30
	2	„	31
	3	սեպտ.	1
	4	„	2
	5	„	3
	6	„	4

Այլուսակս կը թելադրէ, որ հայ ընտարի սեպտ. Երկրորդ աւղուի՝ չորրորդ : Կրնայ մտածուիլ, թէ բանցէտ մը համարելով այս քսեպտ. Դ.՝ ընթերցուածը Աղեքսանդրեան տոմարին համեմատ, վերածած ըլլայ տօորա—բիւզանդական սեպտ. Բ.ի : Իսկ «Թովթ է» կրնայ մեկնուիլ միայն այն մտածմամբ, որ Տիմոթէոս նկատի առած է իր ժամանակի Թովթ տարեդյուլսը, որ կը սկսէր աւգ. 29ին :

Յամենայն դէպս Հակածառութեան այս տեղիքը որ եւ է նպաստ չի կրնար մատու-

ցանել թարգմանութեան ժամանակը ճշգրտութեամբ :

Յունարան Դպրոցի ծրարէն զուրս էր Տիմոթէոսի Հակաճառութեան թարգմանութիւնը : Եւ թէ թարգմանեց այդ Դպրոցը Հակաճառութիւնը, սկսեց է ենթադրենք, թէ ան բարձրագոյն տեղէ պատուէր ընդունած է առ այդ : 592—604 տարիներուն բանակցութիւններ կը կատարուէին Հայոց եւ Յունաց մէջ, տեղի կ'ունենային ժողովներ . Մովսէս Եղիշարեցիին էր Հայոց կաթողիկոսը եւ իր նախնիներ՝ Վրթանէս Քերպոյ, որ կաթողիկոսի մահէն ետքը Տեղատու ալեքա (604—609) : Վրթանէս, որ կը մասնակցէր այդ ժողովներուն պաշտպանելու հայ եկեղեցւոյ տեսակէտները, չունէր իր ձեռքին տակ զբաւոր ապրիւրներ, ջատաղութիւն . համար մի բնութեան վարպետութեամբ ընդդէմ Քաղկեդոնականներուն : Լեւոյ Տիմոթէոսի Հակաճառութեան մասին եւ ստաճութեան Յունարան Դպրոցին թարգմանել զայն օր յատաժ : Ան կը ստանար այդ թարգմանութիւնը մաս առ մաս . 606ին ունէր զայն ամբողջութեամբ (հմմտ. իմ Դատական հայերէնը, էջ 96) :

Այս ստաժին արտայտութիւնն է Յունարան Դպրոցին որ կը յիշուի հրատարակի վրայ 606ին, թէ եւ ստաժին թարգմանութիւնը չէ : Ուշագրութեան որժանի է Աղստանից Պատմութեան Բ. 48 գլխոյն մէջ

ներս ստնաւած (հաւանաբար վրթանէս Քեր-
դողի) տողերս. «Թէպէտ թաղաւորական
հրամանաւ (592—597 տարիներուն Կ. Պալիս
եւ Կարին տեղի սենեցած ժողովներու մէջ)
յարակիրքի հարտաբքն Յունաց վստահանային
ի սուր լեզուս հեղինական յարգարանու-
թեամբ յողթոյ լինել, սակայն ընդ նմին եւ
զսլատասխանիս յոչին. քանզի նարոգեալ էին
ի հայաստան եկեղեցիս ուսմունք. եւ էին
յայն լեզուին տեղեկագլոյնք»:

5. ԴԱԽԻԹ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅ

Այն պարտզան, որ Արիստոտէլի մեկ-
նիչ Դաւիթ նորպրատանական իմաստասէր
յայն բնադիրներու մէջ ներկայացուած է ան-
հոյր, անսոսհմիկ, յոկ $\alpha\pi\acute{o}$ $\varphi\omega\nu\eta\varsigma$ $\Delta\alpha\beta\acute{\iota}\delta$,
առիթ բնծայեց բանասէրներու, փարձեր
ընել նոյնացնելու այդ Դաւիթը Զ—է պա-
րու համոմնուն անձնաւորութիւններու հետ.
V. Rose համարեցաւ թէ ան Դաւիթ Թեաադո-
նիկեցին է. սերիչներ աղեցին նոյնացնել
Դաւիթ նիկեաառի հետ, որ սակայն բա-
սմենայն հաւանականութեան նոյնանուն
Պաւլազանացին է ծաղկած Թ. պարուն: Եղան
զիտուններ ալ, որոնք ազգուած հայ աւան-
դութենէն՝ հանչցան զինքը հայազգի: Բայց
այս բմբոնման խախտաւ ըլլալը աղագու-
ցուց Խոստիկեան: Ուստի կը մնայ հաստո-
տան այն իրողութիւնը թէ Դաւիթ նոր-
պրատանական իմաստասէր էր, աչակերտ

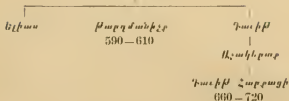
Ողորմելի ողորմութիւնք և աշակերտակից Եղիաթի : Իսկ Ողորմելի ողորմութիւնք աշակերտան է Հերմիաթի որդւոյն՝ Ամմանիոսի , որ Ե . դարու վերջը և Զ . դարու սկիզբը ծաղկած Աղեքսանդրեան Դպրոցի Հեղինակաւոր իմաստասէրն էր :

Ողորմելի ողորմութիւնք աշակերտներէն Եղիաթ և Դաւիթ , ինչպէս անունները ցոյց կու տան , բնորոշած էին քրիստոնէութիւնը և կը դատախազէին անօրոյտ Զ . դարու վերջերն և Է . դարու սկիզբները : Կր համարեմ թէ տանց աշակերտակից եղած են Ս . և Բ . խումբի մեր թարգմանիչները : Այսպէս մտածել կը թելադրէ այն իրադրութիւնը , որ Արիստոքլի գործերու համար տուած են Յամպիքոսի և Ամմանիոսի Մեկնութիւնները , որոնք կը կիրարկուէին Աղեքսանդրեան Դպրոցի մէջ . իսկ Ս . Գրքի Մեկնութեան և Դատանարանական խնդրոց լուծման համար փոխն Աղեքսանդրացոյ , Տիմոթէոս Աղեքսանդրիոյի և Կիսկսոյսի և Իրենէոսի դրսեւորքները թարգմանեցին :

Գ . խումբի ներկայացուցիչն է Դաւիթ Հարքացի , գործած 660—720 շրջանին , որ թարգմանած է Դաւիթ փոյիստիոյի պատախոսութիւնները , զի տանած անոր աշակերտներէն :

Ուստի կրնանք սայ պատկերս .

Սղոմպիոզոթ

6. ՀԱՅ ԱԽԱՆԳՈՒԹԻՒՆԸ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆԵՐՈՒ
ՇՈՒՐՁԸ

Մեր խօսքը Յունարան Դպրոցի թարգմանիչներու մասին է . սուտի նկատի չենք տաներ Ե . դարու թարգմանիչները . թէ և Մովսէս Խորենացի Ե . դարու թարգմանիչներու նուիրած է իր Պատմութեան Գ . 61—62 և 67 գլուխները , բայց այն լեզուն , զոր կիրարկած է այս գլուխներու մէջ , ցայց կու տայ , թէ Յունարան Դպրոցի թարգմանիչները նկատի աւնի : Կարեւոր են այս տեղիքները բացատրելու համար , թէ ինչպէս կազմուեցաւ հայ աւանդութիւնը յաջորդ դարերու մէջ :

1. Մովսէս Խորենացի , Գ . 61 (վերջին 8—11 տպերը , սպ . Տփլիս 1913) . Սահակ և Մեսրոպ զրապած են Ս . Գրքի թարգմանութեան վերաքննութեամբ . «Բայց քանզի անպէտք էին մերումս արուեստի՝ ի բազում մասանց թերացեալ զարծն գտանէր . վասն որոյ առեալ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ

զմեզ տոաքեցին յԱյեքսանդրիա, ի լեզու պոնժալի, ի ստոյյ յօյանայ ճեմարանին վերաբանութիւն» (սույ. վերաբանութեան) : Աշակերաները կը մեկնին եւ կ'ըստին—Ներսէս սպէմ զծով կը հասնին Այեքսանդրիա «ուսանելի պարութիւնս պէսպէս իմաստից ի Նորն Պատանէ, յիմն ասեմ վարդապետէ, որում ոչ անարժան պտայ աշակերտ, եւ ոչ անկատար վարժամբ ի յանդ ելեալ արուեստից՝ ինքնացայ» :

Ուսմանց ընթացքն աւարտելով Հոռմ-Աթէնք («ստիաւ ինչ մնացաք յԱթէնս») ճանապարհով ցամաք կ'ելլեն ի Բիւրանդիան, անկէ հայրենիք վերադառնալու համար (շարունակութիւնք՝ զԼ. 68) : Երբ կը հասնին Հայաստան՝ վախճանած կը գտնեն Սահակն ու Մաշտոցը :

Ոչ աշակերտակիցներու եւ ոչ ուսուցիչներու անունները եւ ոչ ալ ուսմանց ընթացքին եւ տեւողութեան մասին տեղեկութիւն հազորդած է Մովսէս, յոած է նաեւ թարգմանութեանց մասին :

Ինչպէս այլուր ըսած եմ, այս 61, 62 եւ 68 պոլսիները եկամուտ են Մ. Խորենացւոյ Պատմութեան մէջ (Մատենադարանի հետազոտութիւններ, հատոր Գ., էջ 179) :

Մ. Խորենացի, Ա. 7. կը յիշէ Ողիմպիոսորոս եւ Դուիթ անունները. ինձ կը թուի թէ ստոնք են կրտսեր Ողիմպիոսորոս եւ անոր աշակերտն Դուիթ : Այս տեղիքն է .

«Յապագա Ուլիսիսը որայ փխխտոփայի անդիր հին դրուցացն: Բայց պարտ է մեզ գամանց անդիր հին դրոյցս, որ պատմեալ եղեն վաղ ուրեմն ի մէջ իմաստնոցն Յունաց — եւ հասին մինչեւ ի մեզ այս դրոյցք ի Գորդի եւ ի Բանան անուն կոչեցելոց, եւս երբորդ ոմն Դաւիթ — թէպէտ եւ յոյժ սակաւ՝ երկրորդել: Յարոց մի ոմն ի նոցանէ վարժեալ փխխտոփայութեամբ, ասէր այսպէս, թէ Ուլիսիս, յորժամ էի ի մէջ Յունաց զիմաստութիւն վարժելով, զէպ եղեւ ի միւսմ աւուր՝ զի վասն աշխարհագրութեանց եւ բաժանմանց ազգաց ի մէջ արանց իմաստնոց եւ հմտագունից բան ճառիւր, ոմանք այլազգարար եւ ոմանք այլարանարար դրոյցս մատենից տային. իսկ որ կատարելապոյնն էր ի նոսա, Ուլիսիսը որս անուն, այսպէս ասաց. Պատմեցից ձեզ, ասէ, եւ դրոյցս անդիրս յաւանդութենէ ի մեզ հասեալ, զորս եւ բազումք ի զեղջկաց զբաղեն մինչեւ ցայժմ: Մատեան լեալ զՔսիսութեայ եւ զորդւոց նսրա, որ այժմ ոչ ուրեմ երեւի¹. յորում, ասեն, կարգ լեալ բանից այսպիսի. Յետ նաւերոյ Քսիսութեայ ի Հայս...» (Հմմտ. նաւութ. 74):

Առաջին պարբերութիւնը թէեւ քերականական անճշդութիւններ ցայց կու տայ,

¹ Հմմտ. Ա. 5. եւ զայս մեզ Արիւղենոս յիշում աստճնում արձանականի ի մանք ազգարանութեան ասէ, զոր աստ ուրեմն յետոյ ոմանի բարձին:

բայց չեղաով մը կը յիշէ Դաւիթ անունը, սրուն «փրկութեամբ» յորջորջանքը Երկրորդ պարբերութեան մէջ ակնարկուած է, միանգամայն մասնատնիչ բնեւոր, որ ան իր կրթութիւնը ուսած է «ի մէջ Յունաց», Աթէնք, ինչ Աղեքսանդրիա: Սա իր ժամանակի իմաստասէրներու «կատարելագոյնը» կը համարի Ողիմպիոսը: Եւ մենք գիտենք որ Դաւիթ Ողիմպիոսը սրտի աշակերան է, որ իր ուսուցչին անունը լիջած է Սահմանաց գրքի հոյ թարգմանութեան մէջ Երկրորդ եւ չորս բնագրին մէջ բաղմիցս:

Այս Ողիմպիոսը եւ Դաւիթը կը յիշէր նաեւ Դրիդոս Մագիստրոս (որ իր պատանեկան տարիքին սրդէն ծանօթ էր Արիստոտէլի, Պարսիսի, Դաւիթի Սահմանաց դրոյ չեղինակի գործերուն. «Քանզի տրամադրութիւնքս այս վաղ ուրեմն պատահեաց մեզ մինչ ատկաւին պատանեակ եղելոյ» Թուղթ ԽԵ. 106), Երբ ձեռք բերած է «գլխիս Ողիմպիոսի», «ի հոյ լեզու գրեալ թարգմանչացն», կը գրէ. «գոր Դաւիթ յիշատակէ» (անդ, 66), Սահմանաց գրքի մէջ:

Յանտարան Դպրոցի թարգմանիչներու մասին Զ.—Թ. գաբու մատենադիրները որ եւ է տեղեկութիւն չեն հաղորդած: Ժ. Կարուն յանկարծ երեւան կու գան նորանշան անուններ, որոնք իրբեւ թարգմանիչներ, փոխիտութեան եւ պատմիչներ կը պանծաջուին:

Ասանց թուր մէջ են Մովսէս, Մամբրէ, Դաւիթ, Պաւլոս, Թէոփորոս, ստոնց կից Արրաւամ, Եղնիկ, Արձան, Կորիւն, Եղիշէ եւ այլն եւ այլն: Այս թարգմանիչներու թիւը ՓԳ. Վարէն Լոքը բարձրացած է 60ի. որոնք յառաջագոյն են «յաշակերատութենէ Ղեւոնդ քահանայի»:

Այս անուններէն երեքը տառջին անգամ յիշատակուած են Թովմաս Արժրունիէն իրրեւ սրտամաղիրներ: Թովմաս կը գրէ (էջ 44, Պատկանեան) .

«Իսկ առ մեզ հասին զրոյցքս այս (զհնաւոյն սրտամոթեանց) ըստ մնացորդաց սրտամաղրացն տառջնոց ի Մամբրէէ վերձանադէ եւ ի նորուն եղբօրէ Մովսէս կաշեցեայ եւ միւսս մն Թէոփորոս Քերթոզ, որք լեալ էին յաշակերատութենէ Ղեւոնդ քահանայի, որ ի Պարսն մարտիրոսացաւ ընդ այլ սուրբ եպիսկոպոսն եւ քահանայս: Առքա հրամանաւ Վահանայ Արժրունոյ վոյթ յանձին կալեալ՝ խուդեյ քննեյ կարգեյ ի համաստա բանս զաճմունս սոգացն անցեայ՝ ոչ կարի ինչ ընդ երկարացնս աշխատասիրարար անցանեյ սրտամոթիւնս»:

Մամբրէի անունը ծանօթ եղած է նաեւ Սաւփանոս Աստղնիկի, որ իր Պատմութեան մէջ (էջ 80—81, Մալխասեան) կ'արձանագրէ. «Յայսմ ժամանակի (յաւուրս մարդպանութեան Վահանայ, 485—500) Մամբրէ եղբայր Մովսիսի, զորմէ աւեն երբորդ գտեալ

ի փիլիսոփայս՝ դառնայր ի Հայս, եւ Դաւիթ աշակերտ Մովսիսի ի Հարք զաւանէ ի Հե-
րան գեղջէ»։ Անշուշտ առաջինն էր Մովսէս
եւ երկրորդը Դաւիթ²։ Աստղնիկի ազդեցութիւնը,
ուսկից առած է տեղիքս, ինձ անծանօթ է։
Ինչ որ կը հայր Դաւիթի, առնուած է Բարձրա-
յուցէքի Նախագործութենէն (տե՛ս վարր)։

Ի մասին Մամբրէի եզրօր Մովսէսի
երկուքն ալ ժամանակը ցոյց կու տան Ն. դա-
րու ր. կէսը։

Այս պարագային Մովսէս պէտք է նայն
բլլայ Ղազար Փարսեցւոյ Թուղթին մէջ յի-
շուած Մովսէս փիլիսոփայ եպիսկոպոսի հետ։
Բայց Թէոդորոսի յիշատակութիւնը կը հար-
կադրէ նկատի առնել Մովսէս քերդոզն, «ա-
րարտոյն Պիտայից տառի», որուն աշակերտն
էր Թէոդորոս, ինչպէս կ'ըսուի Պիտայից
զրքի վերջարանութեան մէջ (Մասենագորու-
թիւնք Մ. Խորենացւոյ, Վենետիկ 1865, էջ
580—581), ուստի առ կանուխ է. դարու
երկրորդ կէսին։ Այս շրջանին կը ծագէին
Դաւիթ Հարքացի եւ Թէոդորոս Դադոն։

Շատ կասկածելի է անունս «Մամբրէ
եզրայր Մովսէսի», զոր Թովմաս «Վերծա-
նող» կ'անուանէ. էականց զիրքը կը յիշէ նաեւ
«Մամբրէ եպիսկոպոս Կորնթոսի», որ վիճա-
րանած է Դաւիթ Անյաղթի հետ ի Կ. Պոլիս։

² Այս տեղ նկատի առնուած է կամ ΤΟΥΤΟΥΤΑ-
ΤΗΣ (խումբի մը պարագլուխէն ետքը երրորդ արժա-
նաւորը) եւ կամ ΤΟΥΜΕΓΙΣΤΟΣ «եռամեծ» տիպոգրը։

7. ԳԻՐԳ ԷԱԿԱՅ

Ժ. զարու սկիզբը պէտք է յօրինուած ըլլայ այն անժաւերական եւ վիպահաւան զրութիւնը, որ ձեռագիրներու մէջ պէսպէս խորագիրներու տակ եւ ընդարձակ եւ համառօտ բովանդակութեամբ երեւան կուգայ, մեծաւ մասամբ նորագոյն ԺԶ.—ԺԸ. դարերու գրչութեամբ, որոնց համաձայն եւ տպագրուած է քանիցս³: Մ. Էմին, Վարդան պատմիչի Պատմութեան ուսերէն թարգմանութեան ծանօթագրութեանց կարգին խօսած է այս զրութեան վրայ ալ, յեցած իրեն սեպհական ձեռագրի մը վրայ (Մոսկուա 1861, էջ 88—89): Էմին գրութիւնս Ե. զարուն գրուած կը համարի⁴:

Գրուածքիս բովանդակութիւնն է.

ա. Սահակ եւ Մեսրոպ կ'առաքեն Մովսէս եւ Դաւիթ եւ այլ աշակերտներ Յունաստան ուսանելու յԱթէնս: Յունաց կայսրն է Թէսպոս Ա. (379—395) եւ Բ. (408—450), Երկուքը մէկ համարուած: Կայսրը սիրով կ'ընդունի զանոնք. կը կարգէ Հայրապետանոցի զատաւոր. ասլա կ'ուղարկէ Կարնոյ

³ Տես վերադոյն, ազրիւրներու շարքին:

⁴ Всеобщая история Вардана великаго. Перевелъ Н. Эминъ. Москва 1861. Примѣчанія էջ 89. «Այս գրուածքի լեզուն ցոյց կու տայ, որ հեղինակը ուշ ժամանակէ չէ. այնպէս որ մենք պատրաստ ենք զնեյ զայն Ե. զարուն եւ ընծայել Էթէ ոչ Դաւիթ փիլիսոփայի կամ Մովսէս Խորենացոյ, գոնէ անոնց ընկերներէն մէկուն: Մի օր կը հրատարակէր զայն պատշաճ լուսարանութիւններով»: Այդ հրատարակութիւնը լոյս չտեսաւ:

քաղաքը վերածելու համար զայն բերդաքաղաքի (Թէպուպուխս)։ Մովսէս եւ Դաւիթ ի գլուխ կը հանեն շինութիւնը եւ կը վերադառնան Կ. Պոլիս. կայսրը թոյլ կու տայ անոնց, որ երթան Աթէնք ուսանելու. «խոյսէ՛ր զնային ի փիլիսոփայական քաղաքն Դաւիթ եւ Մովսէս, Մամբրէ եւ Պօղոս եւ Արրահամ» (Հջ 19)։ Նոյն տարիներուն կը հասնին հոն Գրիգոր Նազիանզացի, Բարսեղ Կեսարացի եւ Գրիգոր Նիւսացի (350), հետեւելու իմաստասիրութեան. 7 տարուայ մէջ կ'աւարտեն իրենց դասընթացքն եւ կը վերադառնան։ Դաւիթ եւ Մովսէս կը մնան հոն մինչեւ Կապադովկացիներու եւ Թէպուս Ա.ի, եւ Բ.ի մահը (սասի իբր 451) 30 տարի ետքը կը վերադառնան Կ. Պոլիս, անկէ հայրենիք անցնելու համար. ալեւորած էին երկուքն ալ. այս տարուայն կայսրն էր Մարկիանոս (452)։

Հայ փիլիսոփաները կը ստացաւեն կայսրը Քաղկեդոնի Ժողովին համար, որուն վարչապետութիւնը ձախող կը համարին։ Յառաջ կը բերուն Քաղկեդոնի Ժողովին Պատահասն եւ Լեւոնի Տոմարին ԺԳ. զլաւները։ Կը սահանջեն նոր Ժողով։ Կայսրը իր սլալտաին մէջ կը հրաւիրէ Եպիսկոպոսներ վիճելու համար հայ փիլիսոփաներու հետ. երկու կողմերն են.

Յորնայ

Մովսէս

Յորնայ

Դաւիթ

Դրան երկ Թաղուհայ Դաւիթ
 Մամբրէ եւ. Կորնթոսի Դաւիթ
 Մելիտէս մեռապոյիս
 Մակեդոնացւոց Մովսէս

351 Հարցումներ կ'ուղղուին, որոնց սրա-
 տասխանը կու տան Մովսէս եւ Դաւիթ,
 միշտ յայտնական:

Վիճարանութենէս ետքը Մովսէս եւ
 Դաւիթ «սկսան ի թարգմանութիւնս զբոց
 տնդսոյար, ոչինչ համարելով տկարութիւն,
 այլ ի բաց եղեալ զճերութիւնն» (էջ 203):

Ս. Խաչի աօնին կը խնդրէ Կայսրը Դա-
 ւիթէն, «զի խօսեացի զբանս ինչ»: Դաւիթ
 կը խօսի այս առթիւ «Բարձրացուցէք» ճառը
 (204—260): Երբ ամպիոնէն կ'իջնայ Դա-
 ւիթ «առ հասարակ ժողովն գովէին եւ բարե-
 բանէին զԴաւիթ եւ ձայնէին Անյապի փիլի-
 սոփայ»:

«Յայտմ ժամանակի կամեցան ելանել
 յաշխարհն Հայոց հանդերձ թարգմանեալ
 զրենօքն»: Թաղաւորը կու տայ անոնց «սլար-
 գեւս երեսելիս եւ մասն ի սրբոյ Խաչէն»
 (էջ 262, տպ. Նոր-Ջուղա):

Մովսէս եւ Դաւիթ կը հասնին Հայաս-
 տան: Կը ներբողուի անոնց մուտքը հայրե-
 նիք (էջ 262—264): Հայրենադարձք «տե-
 սանելով աւերեալ եւ քակտեալ զփայելուչ
 աշխարհն իւրեանց... լսյին լալով եւ նստէին
 վիրաւոր...»: «Մովսէս ծածկէր զինքն կար-

կատուն զգեստով... զնացեալ ի գեօղ մի Քաղաքուղաշտին...»: «Իսկ Դաւիթ յայտնի կացեալ յաշխարհին Հայոց»: «Իսկ Դաւիթ, Մամբրէ եւ Պօղոս եւ Արրահամ ընկերք Մովսէսի կային յԱրեւանի: Եւ էր ի ժամանակին յայնմիկ կաթուղիկոսն Հայոց աէր Գիւս, աշակերտակից Մովսէսի»:

Մովսէս կը յայտնուի. Գիւս կաթսպիկոս կը ձեռնադրէ զանիկա Լպիսկոպոս: «Ոնորհեցին ի Մովսէսէ զբոյ սալ նոցա զՊատմութիւնն Հայոց...: Եւ Դաւիթ՝ զրեաց զՍահմանոց զիրոն, զոր էր առեալ ի փիլիսոփայիցն. արար եւ զՄեկնութիւն Քերականին...» (էջ 271—272):

Կ'աւարտի Գուրգէն Հայոց մեծաց քարտուղարի համառօտուած յիշատակարանով:

Գրուածքիս անանսն հեղինակը ունի իր ձեռքին տակ Մ. Սորենացոյ Պատմութիւնը: Աշակերտաց առաքումը կ'ենթադրէ Գ. 61 դուիսը. Կարնայ (Թէսպուսոյսի) շինութեան համար՝ Գ. 59. նաեւ անձամբ ախանաւեսեցած է քաղաքին հին շինուածքներու, սրանք բոս մեծի մասին Անաստաս Կոյսեր օրով, ուստի Չ. դարու սկիզբը կ'աւանդուած են: Հեղինակը փոխանակ Աղեքսանդրիայի՝ Աթէնք ուղարկած է աշակերտները, սրպէս զի զանոնք հանդիպցնէ — առանց ժամանակազրուութեան նայելու — Գրիգոր Նազիանզացոյ եւ Բարսիլի, նաեւ Գրիգոր Նիւսացոյ. սրուն համար աղբիւր ունեցած է նա-

դիանդացւոյ ճառն ի Բարսեղ Կեսարացի⁵ : Բարսեղ Աթէնք հասած էր 350ին. իրմէ յառաջ Գրիգոր Նազիանդացի : Իսկ Նիւսացին առած էր իր ուսումը առ ոտս իր Եղբօր, Բարսղի :

Մովսէս եւ Դաւիթ 30 տարի կը գեղերին Աթէնք. բայց թէ ինչո՞վ զրապած են անոնք, այս մասին որ եւ է խօսք չէ բրտած հեղինակը :

Հետաքրքրական է սուսնդութիւնը, զոր յսած է Վանական վարդապետ. «Նախանձ ի վաղուց հետէ կայր բնդ ազղս (այս ինքն ի մէջ Յունաց եւ Հայոց) . եւ յայանի ի Բարսղի յԱրձանականէն է (զոր գրեաց Գր. Նազիանդացի) . եւ պատճառ զայս իմացաք. որ սահմանակից է նոցա աշխարհն Հայոց՝ եւ արուսթեամբ աւելի, եւ շատ ինչ յիշատակ քաջութեան գրոյ ունին. եւ քան զայլ ազղս լեզուով սեպհական, եւ յար յուսմանս նոցա վութով ծանօթանալ լինէր. խժրիծ ինչ իմացեալ ի վարս վարդապետին իսրեանց՝ յերեսն հոսին. նա յառաջ ետ նկարել զպատկերս նոցա, եւ ապա յարոյց զքաղաքն ի վերայ նոցա. եւ հանին զնոսա արտաքս : Նոքա երթեալ ի Միջագետս Ասորւոց՝ սոստն զիր եւ լեզու, յամեալք անդ մինչեւ ի զալ հաստարել հերոցն եւ մօրուաց. ապա ամե-

⁵ ճառ ԽԳ Գր. Նազիանդացւոյ, Հայ. թարգմ. «Յազթեցայ» ճառախումբին մէջ ճառ Ը. (Վիեննա, 217, թղ. 135ա—150ա) : Հմմտ. Չամչեան, Ա., էջ 776 :

նեւին ասորի ձեւացեալ՝ մտին անդրէն յԱթէնս . զոր իմացեալ՝ Հանին վերստին , օրէնս եղեալ , Հայր մի՛ ումեք մտանել անդ : Եւ զի նախանձ եւ Հեռ ուր մտանէ՝ քակէ , աւերեալ բարձաւ անդ ուսումն եւ արուեստ» (Հարցմունք եւ Պատասխանիք Վանական վարդապետի . յառաջ բերուած Չամչեան , Պատմութիւն , Ա . , էջ 776) :

Երկու տւանդութիւններ , սրոնք խնամութիւն ունին իրարու հետ : Յամենայն զէսս Հայ փիլիսոփաները կը վերադառնան Կ . Պոլիս ալեհէր , իբր 452ին 30 տարի ետք , ուստի մեկնած էին Վաղարշապատէն , 422ին , չհաշուելով այն տարիները , զսրոնք անցուցած էին Կարին :

Զարմանալի է որ այս 30 տարիներու մէջ որ եւ է Հազարդակցութիւն չեն ունեցած մեր փիլիսոփաները մայր Հայրենիքի հետ . եւ ասաջին անգամ Կ . Պոլիս կը լսեն Ս . Սահակի եւ Մեսրոպի մահը , Վարդանանց նահատակութիւնն եւ այլն (էջ 52) : Բայց հետեւած են անոնք Քաղկեդոնի Ժողովին շուրջը յուղուած վէճերուն , եւ Կ . Պոլիս կու գան իրենց հեղինակութեամբ վերջ տալու տմէն վէճերու : Անոնք մի բնութեան վարդապետութեան սրաշտապաններ են , հակառակ Քաղկեդոնական Երկարնականերու : Հեղինակը 450—454 տարիներու եկեղեցապատմական զէպերու համար իրեն ազբիւր ունի 981ին Դաւիթ քահանայի կազմած Ժա-

մանակագրութիւնը, զոր հրատարակած են Հ. Բ. Սարգիսեան, Անանուն ժամանակագրութիւն, Վենետիկ 1904 եւ Ա. Արրահամեան, Անանիա Շիրակացւոյ Մատենագրութիւնք, Երեւան 1943, էջ 357—399:

Ասկէ րանաքաղութիւններ են էջ 28, 30—34, 42—48 = 61—65. Սարգիսեան: Իսկ Լեւոնի Տոմարին 14 զլումները (էջ 34—43) հանուած են Տիմոթէոս Կուդի Հակաճառութենէն: Ան ծանօթ է Ս. Սահակի տեսիլքին (28) եւ Եղիշէի «Ս. Մեսրոպայ աշակերտին» Պատմութեան (խմբագրուած բնագրով, էջ 32): Երեք հարիւր յիսուն եւ մէկ հարցմունք եւ պատասխանիք Հեղինակի խալսպատակի ծնունդներն են: Փրիխտօյանկան հարցումներն եւ պատասխանիքը, ինչպէս ցոյց տաւ Մ. Խոստիկեան, David, 17—18, ըստ մեծ ժաման հանուած են Դաւթի Սահմանաց գրքէն եւ Արիստատէլի եւ Պարփիւրի մեկնիչներու գրութիւններէն: Իսկ Դաւթի ներքոյեանն ի Ս. Խաչ (Բարձրացուցէքն) կը պատկանի Դաւթ Հարքացոյ, որուն մասին պիտի խօսիմ քիչ յետոյ: Այն տեղիքը, ուր կ'ըսուի թէ Մարկիանոս Ս. Խաչի մաս մը կը նուիրէ Դաւթի, ապացոյց կ'ընծայէ թէ Հեղինակը 630էն ետքն է:

Գրուածքիս Հեղինակը երկիցս կը յիշէ Մովսէսի եւ Դաւթի աշակերտակիցները՝ «Մամրբէ, Պաւղոս եւ Արրահամ» (էջ 19 եւ 265). րոյց անոնց զօրծանելութեան մասին

որ եւ է տեղեկութիւն չէ հաղորդած : Պաւ-
ղոս ասանց տարակուսի համանուն աստու-
ղէտ Ազեքսանդրացին է, որ գրած է «Նա-
խերզան ի Ներքսածութենէ» (Հրտ. Մատենա-
դրութիւնք Անանիա Շիրակացոյ, էջ 327—
334. յոյն բնուրբի մասին W. von Christs Ge-
schichte der griechischen Literatur, II, 2,
München 1913, էջ 877 :

Գրութեանս կատարածին պետեղուած է
յիշատակարան մը (եւ յիշատակագրութիւն
մը), զոր ձեռագիրներէն ոմանք ձգտած են
համառօտել. լուսուոյն ընթերցուածը որա-
հած է Արտանձաեանի օրինակը.

«Եւ յետ րազում ժամանակաց զրեաց
զգիրս զայս, իրբեւ Աստուած հասոյց պմեզ ի
ժամանակս այս, յարում Հ. եւ Զ. էր թուա-
կանն Հայոց : Ես (ասպ. եւ) Գուրգէն քար-
տուղարս Հայոց մեծաց եւ սուրբ թաղաու-
րացն պոռոտոսպաթար (Զ. պոռոյ սպաթար,
այլք պոտոյ սպաթար) ստացոյ էզէ զրոցս
այսմ. րալց զարմանալի է ի նախկի յիշա-
տակի գրոցս այսմիկ, եթէ՝

«Գրեցաւ գիրքս այս էսակքս հրամանաւ
թարգմանեալ ի Յունաց ի հայս աեաոն Յով-
հաննիսի Հայոց կաթուղիկոսի Գարեղենեց-
ւոյ ի Իէ (այլք Իէ) թուականին Հայոց :
Վկայէ այսմիկ Սուրգիս Արարացի եպիսկո-
պոս ճշմարիտ վկայութեամբ» (Հոոց եւ Նո-
րոց, էջ 87) :

Ա. մասը Գուրգէնի յիշատակագրու-
թիւնն է. Բ. մասը հին յիշատակարանը :

Յիշատակարանին համաձայն էական գիրքը թարգմանուած է Յովհաննէս Գարեգինեցի կաթողիկոսի հրամանաւ, 576ին կամ 578ին. թարգմանութեան տեղը եւ թարգմանիչին անունը չեն յիշուած: Թէ ստուգիւ կաթողիկոսի հրամանով թարգմանուած է այն, կը վկայէ Սարգիս Արարացի եպիսկոպոս:

Յովհաննէս կաթողիկոս զահ բարձրացած էր 558ին իբրեւ յաջորդ Ներսէս Աւտարակեցոյ. վախճանած տարազրութեան մէջ ի Կ. Պոլիս, ըստ վկայութեան Յովհաննէս Լիփեւացոյ (Լևոնացոյ) 574էն քիչ յետոյ:

Սարգիս Արարացի, այսպէս կոչուած «Արարաց վանք»է ըլլալուն համար, տարած է Զ. դարս երկրորդ եւ երրորդ քառորդներուն, ուստի իբր 525—575 տարիներուն, շատաշրջիկ եպիսկոպոս մըն էր (հմմտ. Anton Baumstark, Geschichte der syrischen Literatur, Bonn 1922, էջ 184—185):

Թէպէտ ժամանակն եւ անունները մերձաւորապէս ճիշդ են. բայց դժուարութիւն կ'ընծայեն նախ «Իէ» եւ «ՀԶ» թուականներն Հայոց». այսքան վաղ Հայոց թուական» գոյութիւն չունէր: Վերոյ Աղսւանից կաթողիկոս Հայոց ՀԲ (623) թուականը ցոյց տալու համար կ'արտայայտուէր «սկսայց յառաջին ժլ. նահանջէն յայտնութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի (ի ժլ) մհհեկի ամսոյն, յլև. ամէն Խոսրովու Որ-

մրգդեան արքայից արքայի» (Մովս. Դաս-
խարանցի, Բ. 9) :

Դարձեալ խնդրական կը մնայ տակաւին
թէ ի՞նչ գրութիւն էր «Էականց գիրքը» : Սթէ
ան կը յարարերէ այն «Հարցմունքն ու սրա-
տատխանիք», որոնք յառաջ բերուած են այս
Հատորին մէջ, ընդունելի չէ . վասն զի ա-
նոնք թարգմանութիւն չեն, այլ թարգմա-
նուած գրքերէ քաղուած քներ : Եւ ենթադրած
էի, թէ «Էակիք» նոյն բլրայ Եւտիքէս սրա-
տարքի Յաղագս պանդանութեան բնութեան
և տառնձնաւորութեան գրուած քին չեաւ, որ
Հրապարակ ելած էր ի Կ. Պոլիս 577ին . որուն
թարգմանութիւնն ունինք, կատարուած յու-
նարան Դպրոցէն (Դասական Հայերէնը, էջ
113—119) : Բայց անհաւանական կը պտնեմ
այժմ այս ենթադրութիւնս, վասն զի շատ
վաղ է ժամանակը Յունարան Դպրոցի հա-
մար : Յամենայն պէտք այս Յիշատակարանն
որեւէ կապ չունի այն Էականց գրքի հետ :
Կը կարծեմ, թէ գոյունի ստորանք է այն,
հանուած ձեռագրէ մը և պետեպա՛ս հոս,
Էականց գրքի ժամանակը Զ. պարսն քոյց
ստալու համար :

Կեցծիք է նաեւ 627ի յիշատակագրու-
թիւնը : Գուրգէն կը ներկայացնէ ինքզինքր
«Քարաուղար Հայոց մեծաց», միաժամանակ
«պրոտոստրաթար սուրբ թապաւորաց» : Հոս
«սուրբ թապաւորք» կ'ենթադրէ Հերակլ Կայսր
(610—641) . բայց թէ ինչպէ՛ս այդ պրո-

առաջաթարր Հայոց մեծաց (Պարսկահայոց) քարտուղար կարող էր ըլլալ, անըմբռնելի է :

Մենք գիտենք որ πρωτοσπαθάριος տիտղոսը [ուչ ժամանակ ներս առնուած է] բիւղանդական արժանապատուութեանց մէջ, առաջին անգամ երեւոն եկած 712ին, փոսի թղթերէն մէկուն մէջ իրրեւ. ստորագրութիւն՝ θεοφίλω πρωτοσπαθαρίω: Մ. Խոստիկեան (David, 16) կը համարի թէ այս տիտղոսը Կայսեր կոչմէ Հայոց շնորհուած ըլլոյ աւ.՝ Թ.—Ժ. գարուն: Եւ արդեամբք կը յիշուի 1000 թուականէն (Հայունի, Պատմութիւն Հայ տարացի, էջ 172, Գր. Մալխասարս, էջ 104, Սմբատ, 36. հմմտ. Աճառեան, Արմատ. Բառարան, ր. ր.):

Πρωτοσπαθάριος բառիս արմատն է լատիներէն spatha եւ յունարէն σπάθη, «երկսայրի սուր». ասկէ կազմուած է σπαθάριος, սուսերակիր. «սրայէս սուսերակիր թագաւորի կայ հանապաղ պատրաստ առ նմա» (Վարք Հարանց. Ա. էջ 635): Սերիոս սնի. «Սմբատ, որդի Վարդգէսիւցի, «էր առաջին սպարար ի մէջ ամենայն սպարաբացն (Կոստանդին Կայսեր, իրր 644) եւ կանդիդատ» (էջ 114): Հոս առաջին սպարար պաշտօնի անուն է, իսկ կանդիդատ պատուանուն: Ասկէ ծագեցաւ տղա պրոտոսպարարիոս պատուոյ աստիճանը, կը յիշուի Փիլիպպիկոս Վարդան Կայսեր օրով (711—713) Ῥοῦφος, ὁ πρωτοσπαθάριος τοῦ Ὀφειλόν

(Ad. Bauer, Anonymi Chronographia syntomos. Lipsiae 1909, p. 65) . ծանօթութիւն արտատպութեան) :

Այս նկատարութիւնները թոյլ կու տան մեզի գրութեանս ժամանակը մատնանշել 981էն ետքը եւ 1000էն յառաջ: Այս շրջանի հանգամանքները կրնային զրգիւ տուած ըլլալ այսօրինակ գրուածքի մը հրատարակութեան: Հեղինակը մոլեռանդ միաբնեայ է, բուռն ազգամուլ, սիրող իմաստասիրական գրականութեան, հմուտ գրողէտ, անհմուտ պատմութեան եւ ժամանակագրութեան: Գրուածքս կարելի է նկատել փորձ մը թատերական գրականութեան:

Գրուածքիս ծանօթ են Բարձրացուցէքի Նախադրութեան հեղինակը, Վարդան Հաղրատացի, որ իրրեւ «ստայօգ» կը նշաւակէ զայն, Գրիգոր Արասու որդի, որ «անհատաւոր» կ'որակէ, Վարդան Արեւելցի եւ այլք:

Վարդան յառաջ բերած է նաեւ տեղիքս. կը գրէ . «Վասն զի գտանին այսպիսի բանք առ մեզ, թէ Դաւիթ խօսեցաւ յերկար ընդ Յունաստան եւ ընդ Դրան երէցն Պոպքերայ եւ ընդ Մամբրէ արքեպիսկոպոսն Կորնթացւոց եւ կարկեցան եւ յամօթ եղեն» . եւ այլն (էջ 54—55, տպ. Վենետիկ 1862): Վարդան կը յիշէ աշակերտներէն «ԿՄովսէս եւ ԳԴաւիթ եւ զԵղիշէ եւ զՄամբրէ զԵղրայր Մովսիսի» (51):

Մինչ էական գիրքս Մովսէսն եւ Դաւիթը Աթէնքէն Կ. Պոլիս եկած կը ներկայացնէր,

Վարդան համարած է, թէ «Մովսէս եւ Մամբրէ եւ Դաւիթ եկեալ յումամնէ՝ հոգային զառն կաթողիկոսարանին: Եւ թուի թէ ի լինել ժողովոյն Քաղկեդոնի, վախճանեալ էր Գիւտ եւ չէր նստեալ Յոհան Մանգակունի. եւ բերեալ առ սոսա թուղթ դամանութան, ոչ ընկալան... սյլ չողան Մովսէս եւ Դաւիթ, թէ Հնար իցէ օգնել ազգափառութեանն» (էջ 54): Վարդան աչքի առաջ ունի նաեւ Բարձրացուցէքի Նախադրութիւնը:

Կիրակոս Գանձակեցի կը յիշէ միայն Դաւիթ «Հարցմունս եւ Պատասխանիս». իսկ աշակերաներէն՝ Մովսէս քերթոյն, Մամբրէ վերժանոյն նսրին եզրայր, Եղնակ եւ Կորիւն, սուրբ Եղիշէ, Դաւիթ անյաղթ փրկիսօրայ» (էջ 16): Սակեփանոս Օրբելեան այս թուին վրայ կ'աւելցնէ նաեւ Պետրոս Սիւնեաց Լալիսկոսրսը (էջ 90 Ղուկ.):

8. ԲԱՐԶՐԱՅՈՒՅԷՔԻ ՆԱԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Նախադրութիւնս կը դանուի Տօնապատճառներու մէջ իբրեւ պատճառ Դաւիթ ի Ս. Խաչն ճառին, որ կը սկսի «Բարձրացուցէք զտէր Աստուած...»: Ունիմ աչքի առաջ Վենեաիկի տպագրութիւնը, էջ 99—102:

«Դաւիթ փրկիսօրայ ասացեալ... (էր) ի Հարք դաւառէ ի Հերեթն զեղջէ. աշակերտ Սահակայ եւ Մեսրոբայ զոր ասեն քուերորդի Մովսէսի քերթողահօրն, ի վաթսնիցն, սրբընտրեցան... որք յետ 101 ամի սրբոյն

Գրիգորի... չողան յազդս՝ ուսանել իմաստութիւն եւ արուեստախօսութիւն եւ ասնել իմարդմանութիւն, յԱլեքսանդրիա եւ յԱթէնս եւ յայլ գաւառս։ Եւ որք ընդ նմա գնացին՝ Մամբրէ եղբայր Մովսիսի, Մուշէ եւ Եղիշէ, Եղնակ եւ Արձան արծրունի եւ Աղան։ Եւ ի դառնալն, զի լրացում ժամանակք էին անցեալ եւ յոլով անցք անցեալ ընդ երկիրս... եւ բաժանաւն Հայրապետութեանն յերկսս. Յոհան Մանգակունի ի Պարսկց կողման կաթողիկոս եւ Գիւտ ի կողմանս Յունաց՝ յաշակերտաց սրբոց Քաւանայիցն։

Յաւուրս վերադառնալեան Հայոց Տեառն Գիւտոյ եկին արք սմանք ի նահանգէն Անտիաքայ ի զեղջէն որ կոչի Աւշին, որոց անուանքն Կոստանդին եւ Պետրոս եւ Թէոդորէ... որք տէին ոչ զսլ զՄարիամ աստուածածին, եւ ոչ զՔնէն Աստուծոյ խաչ...։

Իբրեւ լուաւ Գիւտ զգալն Դաւիթի եւ զընկերացն... զբեաց աս Դաւիթ նամակ, որ ունէր օրինակ զայս. Երկնաւորին ցանկացեալ մեծութեան...»։ Կր խնդրէ «խօսել խորհրդով ի Քնէն Քրիստոսի»։ Այս թղթոյն պատասխան կու տայ Դաւիթ. «Զաս ի յաստուածուստ պատուեալ զերիցս երջանիկ...»։ Յանձն կ'առնէ Դաւիթ կաթողիկոսին խնդրանքը։ «Եւ եղև այս ի ժամանակս մարգարանութեան եւ ասրատելութեան Վահանոյ որդւոյ Մազնեաի (Մույ-

նոսի) սրբւոյ Վարդանայ, կամ որպէս աւելն՝ եղբոր: Փորձուք եւ զխոռոչ սուստեն զայլ պատճառն, յԱթէնս կամ ի Բիւզանդիոս, կամ յԵրուսաղէմ, կամ յսրժամ ի Պարսից զարձաւ խաչն եւ խօսեցաւ. իսկ այս ասանց կարծեաց է»:

Մեղի անձանօթ է նաեւ այս զրութեան հեղինակը, որ, ինչպէս կ'երեւայ ծանօթ է նախորդ տառնորթեան, ինչպէս եւ այլ նմաններու: Կարգացած է զայս Ստեփանոս Առողջիկ: Ասոր նման մը կ'աւանդէ Վարդան Հաղրատացի. «յօրինակս հինս աս թարգմանութիւնս գրեալ», այսինքն Բարձրացուցէք ճառին սկիզբը կամ վերջը գեակաւորաւ: Կարեւոր կը համարիմ այս պատճառն ալ ներկայացնել այստեղ քաղաքաւարար:

Գ. ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՂՐԱՏԱՅԻՈՅ ՊԱՏՃԱՌ
ԲԱՐՁՐԱՅՈՒՅԵԼԻ

Վարդան Հաղրատացի, որ այցելած էր Հոմեկայ իր 1170ին եւ խնդրած Ներսէս կաթողիկոսէն Բարձրացուցէք Մեկնութիւնը, վերադարձին դրած է Դաւթի այդ ճառին պատճառը եւ գետեղած Մեկնութեան սկիզբը: Այս Պատճառէն օգտուած է Դաւթի Քորայրեցի իր Պատճառին մէջ: Այս Պատճառը աչքի առաջ ունեցած է Դրիգոր Արամի որդի իր Պատճառաց գիրքը յօրինելու ժամանակ:

Քորայրեցւոյ զրութիւնը խորագիր կը
ԴԱԻԻԹ

կրէ . «Դաւիթ փիլիսոփայի ներբողեան ի սուրբ Խաչն Քրիստոսի տապալակ եւ զՊատճառն ասորնթեր կդեալ Դաւիթ քահանայի : — Յոյովս եւ զանապանս գտաք զրեալ Պատճառ ներբողենիս տնհաւաստիս, եթէ ո՞ւր եւ է՞ր սղաղաւ եւ յորմէ՞ հարկաւորեալ զրեաց մեծ իմաստն Դաւիթ փիլիսոփայ զ՛ի սմա . . . : Բայց վարդապետն Վարդան այսպէս զրէ , թէ «Զի պիտոյ է մեզ . . .» (Լումայ, 1900, Ա. , էջ 252—253. եւ Երեւան, Պետ. Թանգարան, Թ. 543) : Այս տեղ յառաջ կը բերեմ յանուն ներսէս Շնորհալիի հրատարակուած Պատճառէն տեղիքս :

Սահակ եւ Մեսրոպ րացիին զպրօցներ , հաւաքեցին աշակերտներ . «Յեա այսպիկ կատարմանց ուչ եղեալ երանելեացն առաքեն յաշակերտաց անտի ի կողմանս Յունաց յուսումն իմաստութեան , ի մայրաքաղաքն յԱթէնս . որք ուսեալք եւ տեղեկացեալք՝ թարգմանիչք եղեն հելլենական լեզուի : . . . Զոր ասացին ոմանք , եթէ օրէնք էր Աթենացւոցն , որք վարդապետք էին իմաստութեան , հոգ տանել աշակերտացն զեօթն տմ : Եւ յորժամ կատարեալ լինէր ստհման կիտին եղելոյ , է՛ր նշանաւոր ինչ տեղի կազմեալ . եւ որ վարդապետ էր՝ հրամայէր աշակերտին ելանել ի րարձր գիտանոց եւ խօսել րանս հաճոյականս ըստ ժամանակին եւ ըստ պիտոյից լսողացն : Որով եւ նոյն ինքն երանելին Դաւիթ , մի յայնչանէ յաշակերտացն , հասեալ յաստիճան ,

Էլ Եկաց ի վերայ աշտարակին՝ տառի սրբոյ Նշանին։ Ձի յայն վայր կործանեալ կոոցն պաակեր՝ սրտաւականութիւն խաչին յառաջանայր ի մէջ Աթենացւոցն։ Ասէն թէ անդ առաց յաւախութիւն լսողացն Էլ ի սլաաիւ խաչին։ Իսկ այլք ասեն, թէ ի դառնալն յԱթենայ ի Կոստանդնուպօլիս, ըստ օրինացն յունականաց՝ ընկերակիցք նորա մեծարեցին զնա յաւաք տանի խաչվերացին. (Էլ նա) ի սրտաւախութիւն տօնախմբութեանն է առացեալ։ Եւ այլք՝ թէ յԵրուսաղէմ, տառի փրկական խաչին սրբոյ։ Եւ ոմանք թէ յետ դարձին ի Պարսից։ Եւ կէսք, (թէ) ի տեղի ինչ անասլատի գրեալ՝ ըստ հակադրութեան Երկարնակաց ընդդիմարանութեան։

«Բայց զի՞նչ պոպիոի ի ծուփ Էլ ի խրնդիր ծախել զժամանակ վարդապետութեան՝ ստայօղ սրտամութեան։

«Այլ, զոր յօրինակս հինո՞ մերձ տ. թարգմանութիւնս գրեալ, եթէ սա էր աշտակերտեալ մեծին Մովսիսի քերթողին՝ տառաւածեղէն գրոց, ի Հարք դաւառէ, ի Հերեթն զեղջէ, որդի սոն բարեպաշտի Էլ սիրողի Աստուծոյ, մի յայնցանէ, սր միարան ընտրեցան յաշտակերտութիւն հելլենական զպրութեանն, ի ժամանակս Վահանայ որդւոյ Մադնոսի, որդւոյ Վարդանայ. Էլ ի հայրապետութեանն տետան Գիւտի Էլ զկնի Յօհանայ Մանդակունայ։

«Իսկ երանելին Դաւիթ, զոր ծանուցաք
 զպատճառն, հարկաւորեալ ի սուրբ հայրա-
 պետէն յաղագս երկարնակաց լեզուադա-
 րութեանն, որով չարք ոմանք ի նետորա-
 կանաց ազանգոյն ի Քաղկեդոնի ժողովոյն
 եկին ի Հայս՝ թխրելով զճշմարտութիւն
 հաւատոյն, զպարզամիտոն եւ զախմարա-
 դոյնս յինքեանս ձղելով, ատելով մարդա-
 ծին զաստուածածինն եւ զնշանն փրկա-
 կան լոկ խաչ մարդոյ եւ ոչ Աստուծոյ:
 Վասն որոյ միջամուխ եղեալ սոյն այս
 սյր սքանչելի ի ճառիս արձանացու-
 ցանկ բանիք՝ յասին «բոտ որում Աս-
 տուածածին՝ ծնագն եւ նոյն ինքն ծնեալն՝
 Աստուած սնոյարագրելի եւ անբաւ»: Եւ
 սակս խաչիս՝ «Աստուծոյ խաչ, ատելով, եւ
 ի սմանէ հաղորդելո համբուրի»: Յաղագս
 որոյ հարկեալ ի հայրապետէն, որ մեծաւ
 ըղձիւք խնդրէր ի սրբոյն, տեսանելով
 զմեծանձնութիւն եւ զկորովութիւն բանիցն
 եւ զանյաղթ իմաստութիւն նորա, վստա-
 հացեալ յառն քաջութիւնն՝ ետ զրել հրա-
 մանաւ եւ սիրով, ի նշան սրբածնաց կա-
 թուղիկէ եկեղեցւոյ եւ ի զխալարանութիւն
 հակառակացն: Վասն որոյ ունէր ի սկզբան
 բանին սյսպէս գրեալ. Չառ ի յաստուա-
 ծուսու պատուեալ քահանայապետիդ ի մե-
 ծանձնութենէ ընկալաք զհրաման...:

«Եւ ինձ բարեւք խորհալացն սյսոքիկ
 բարեւք թուեցաւ պատճառք, քան սյլոցն»

(Ճոաքաղ 1861/1862, էջ 38—39 եւ Վիեննա, Թ. 969, Թղ. 157—160. արտադրուած՝ 1311 ի օրինակէ մը 1690 ին) :

10. ԳՐԻԳՈՐ ՈՐԴԻ ԱԲԱՍԱՅ, ՊԱՏՃԱՌ
ԲԱՐՁՐԱՅՈՒՅԷԳԻ

Այս հարցով զրաղած է նաեւ Գրիգոր իր Պատճառաց զբքին մէջ. կ'օգտուի նախադրութենէն եւ «Ներսէս Կոյեցեոյ» Պատճառէն. յառաջ կը բերեմ տեղիքներս. «Յոյովս եւ զանազանս զտաք զբեալ Պատճառս Ներբողենիս, անհաւատիս, թէ ո՞ր եւ է՞ր աղապաւ եւ յումէ՞ հարկաւորեալ զբեաց զսա մեծ իմաստն Դաւիթ փիլիսոփայ: Զի ոմանք յԱթէնս ստացին ատենարանեալ զսա եւ այլք ի Կաստանդնուպոլիս եւ կէսք յԵրուսաղէմ ի Գոյգոթային յաւուր խաչվերաց տօնին: Այլ ի ճշմարտատես արանց եւ ի քննող(աց) սլատմութեան զժամանակն եւ զսլատճառն այսպէս զտաք զբեալ...: Ս. Սահակ եւ Մեսրոպ ստացան տշակերտանոցս... եւ ասպա զկատարեյագոյնսն ի նոցանէ... առաքեցին յիմաստասիրութեան մայրաքաղաքն ի Բիւզանդիոն եւ յԱթէնս եւ յԱղեքսանդրիա, այլ եւ ի Կոստանդնուպոլսոյ ուսանել... յորոց էր մի եւ առաջին Դաւիթ փիլիսոփայ համալծորդ Մովսիսի խորենացոյ եւ Գառնկոյ եւ Եղնիկանն, Մամբրէի եւ Կորեան եւ այլոց յոյովից: Եւ ի ծերութեան հասեալ ժամանակ հարկաւորի ի սուրբ հայրապետէն Հայոց

Գիւտայ եւ ի պատուաւորաց ժամանակին ներբողել, այսինքն դովել զխորհուրդ Խաչին. որ այժմ կատարի նովաւ մեծամեծ սքանչելիք: Եւ յայլոց տաի, թէ էր սա ի ժամանակս հայրապետին Հայոց Յովհաննու Մանգակունւոյ եւ Վահանայ որդւոյ Մանգնասի, որդւոյ Վարդանայ: Այլ մեզ ստուգելի (ստուգողս՞ յն) թուի ի Գիւտայ հայրապետութեան եղեալ խնդիրս:...

«Եւ էր մեծն Դաւիթ փիլիսոփայ ողորմ ի Հարքայ, ի Հերթն գեղջէ, աշակերտ Մովսիսի քերթուրի ի ժամանակս Վահանայ որդւոյ Մաղնասի որդւոյ Վարդանայ եւ ի ժամանակս Մանգակունւոյ: Եւ սկիզբն տանէ տակն սյսողէս. Բարձրացուցէք...: Ասի յամանց թէ վասն գերակատար իմաստութեանն կամեցաւ ինքնախօսութեամբ պնել սկիզբն եւ ոչ ուստեք սանուլ վկայութիւն. եւ մինչդայս ամ պմասու, արդելաւ իմաստութիւնն եւ ոչ կարաց խօսել: Այլ ոչ է կարծել ի պէտ սյս նմա...» (Վիեննա, Թ. 47, Թղ. 326ր—328ա): Հրտ. Ազոնց, Դիսն. էջ ԻԸ—ԼԲ:

Գրիգոր Արաբու որդի Սահմանայ գրաց պատճառին մէջ կր գրէ. «Յարժամ գնաց մեծ եւ կատարեալ փիլիսոփայն Դաւիթ ի մայրաքաղաքն իմաստութեան յԱթլէնս, եւ վարժեալ եղեւ ամենայն իմաստութեամբ, մինչեւ ընդ տասջին իմաստունն համարել պնա: Եւ եղեւ ի ժամանակին յայնմիկ րապսմ հակասակութիւն ի մէջ իմաստասիրացն վասն իմաստութեան... մեծս Դաւիթ

յինքն ասեալ զամենայն հոգս իրին՝ Եզծ զամենայն հոկաւակութիւնս նոցա... Եւ յոմանց ասի զարձեալ, թէ ոչ յլթէնս, այլ յորժամ եկն ի Հայք, ի բնիկ գաւառն իւր Հարք, յայնժամ եհաւ հաճբաւս սյս ի յսելիս նորա... Եւ յայնժամ, ասեն, արար զգիրս զսյս Եւ ասաքեաց աս նոսա... Եւ արարեալ օրինակ՝ զայն թոյս ի Հայոց աշխարհիս, որ է սյս գիրք ի պէտս բանի սպասաւորաց:

«Եւ թէ ոք հարցանէ, թէ ի վերնադիրն գիրս անունն ընդէ՞ր ոչ է Եղեալ, թէ նարաւարած է սյս գիրք: (Պիտ.) Վասն զի ոչ անէին հպարտ ազդո Հայոց զիմաստս վարդապետաց իւրեանց, ոչ Եզ զանունն, զի մի կարուսցեն. Եւ կամ մի ասուել պատուեացեն այլք: Իսկ ի Բարձրացուցեացն սկիզբն յետոյ Եզին զնարա անունն: Եւ Սահմանաց գիրս ոչ գրեալ Եզեւ յայնժամ. Եւ այլ յետոյ չարարին փոյթ զնել զանուն նորա:

«Ասաց աս չարս գիրք. Ա. զԲարձրացուցէքն. Բ. զՍահմանացն. Գ. զՔերականին մեկնիչն. Դ. զՊէտքն: Գն Եւ ասանձինն այլ ճասեր: Արար Ե. Եւ Ստգմասին պատճաս. Եւ զի ոչ զայր փափաղանօք խնդրոյ, վասն այն Եւ նա ոչ արար գիրք, այլ զի մի նախատեսցի որպէս յասաջղ ասացաք. ասալ թէ ոչ իմաստուն էր ասուել քան զասուել» (Վիեննա, Թ. 47, Թղ. 328—329ր): Այսնց, Դիսն. էջ ԼԲ—ԼԴ:

Մեզի ծանօթ չեն այն հեղինակները,

որոնք հաւաստած են, թէ Ներքոդս խօսած է Դաւիթ Աթէնք կամ Երուսաղէմ կամ «յետ զարձին ի Պարսից», ուստի 630ին, կամ «ի տեղի ինչ անապատի դրեալ»:

Կ. Պոլիս, Ս. Խաչի տօնին ատենարանած ըլլալը առանց տարակուսի ազրիւր կ'ենթադրէ Էակոց գիրքը (Ժ. դար). ուստի Նախադրութիւնս ալ պէտք է գրուած կամ խմբագրուած ըլլայ այժ չրջանին, յամենայն զէպս 1004էն յառաջ, զիսն զի Ս. Ասողիկ ծանօթ է անոր:

Առաջին տնդամ ա'յս տեղ կը յսենք, թէ Ներքոդիս հեղինակն է Դաւիթ փիլիսոփայ, հայրենեօք «ի Հարք դաւառէ ի Հերեթն» (Հերթն, Հերեան) գեղջէ», աշակերտ Մովսէսի: Ա'յս ազրիւրէն առած է Ստեփանոս Ասողիկ տողերս. «Յայսմ ժամանակի (յաւուրս մարդսանութեան Վահանայ, ուստի 485էն ետքը) Մամբրէ եղբայր Մովսիսի, զորմէ ասէն երրորդ դուռի ի փիլիսոփայս, դառնայր ի Հայս, եւ Դաւիթ աշակերտ Մովսիսի ի Հարք գաւառէ ի Հերեան (կորդա' Հերեթն) գեղջէ: Զայսու ժամանակաւ երանելին Յովհան Մանդակունի...» (էջ 80—81 Մալխասեան):

Նախադրութեանս բնադիրը պէտք է վերակապմել Վարդան Հայրատացւոյ օրինակէն, որ հին ձեռագիրներու վրայ յեցած է. նոյնպիսի մը ունեցած է նաեւ Ստ. Ասողիկ:

Ժամանակի մասին ժամանակադրական

կոռուան տրուած է. «Եւ եղև. այս ի ժամանակս մարգարանութեան եւ սարատելութեան Վահանայ որդւոյ Մա[ն]զնոսի (տալ. Մադնեսի) որդւոյ Վարդանայ (Հազրատացիին կ'աւելցնէ) եւ ի հայրապետութեանն տեսուն Դիւտի եւ զինի՝ Յոհանայ Մանգակունւոյ»:

Մենք զիտենք Ղ. Փարպեցիէն, որ Վահան որդին էր Հմայեկի, եզրօր Վարդանայ: Մազնոս (գրուած նաեւ Մանզնոս, լատ. Magnus եւ յն. Μαγνος) որդի Վարդանայ անձանօթ է Ղ. Փարպեցւոյ, եւ առաջին անգամ այստեղ երևւան կու գայ: Ասկէ առած է Սա. Ասողանիկ. «Եւ առնու զսոցատապետութիւնն Հայոց Մանզնոս որդի Վարդանայ, ամս Ի» (էջ 79): Ասողանիկէն փոխառած են Մխիթար Անեցի, Սամուէլ (71) Կիրակոս (21), Մխիթար Այրիվանեցի (19) հմմտ. նաեւ Չամչեան, Բ. 459. Ալիշան, Այրարատ, 561, Օրմանեան, Ազգասարատում, 445): Այս խախուռ հոգի մրայ պատմութիւն կարելի չէ շինել: Հայ մատենադրութեան մէջ ծանօթ է մեզի «Անդրէաս եղբայր Մադնոսի եպիսկոպոսի», որ ծաղկած է Դ. դարուն. ունինք իրմէ «Խօսք Անդրէասի խմատասիրի վասն Զատկաց» (Երևան, Մատենադարան, Թ. 1999). կը յիշէ զինքը Դաւիթ քահանայ իր կազմած ժամանակադրութեան մէջ (Անանուն ժամանակադրութիւն. հրտ. Սարգիսեան, էջ 53. Արրահամեան, Մատենադրութիւնք Անանիա Շիրակացւոյ, էջ 387. հմմտ. նաեւ էջ 166—167 եւ 295):

Նախադրութեան հեղինակը իր ազդիւրներու մէջ Գիւտ եւ Յովհաննէս կաթսպիկոսներու անունները ականելով, վարանած է, թէ Դաւիթ Գիւտի՞ թէ Յովհաննու օրով վերադարձաւ եւ խօսեցաւ իր ներքոյեանը: Եթէ Վահանի մարգարանութեան օրով եկաւ եւ խօսեցաւ, այդ ժամանակին Յահանն էր կաթսպիկոսը: Բայց թէ՛ հեղինակը եւ թէ՛ Վ. Հաղբատացի հաւանականադոյնը համարած են Գիւտի ժամանակը, մասնաւորապէս աչքի աստջ ունենալով Գիւտի հրաւերի թուղթն առ Դաւիթ եւ Դաւթի առ Գիւտ յանձնառական թուղթը: Երկուքն ալ սակայն կեղծիք են:

Ուշադրութեան արժանի է, որ հեղինակը իր ազդիւրներու մէջ դրած երկու կաթսպիկոսները իրարու հետ հաշտեցնելու համար ստեղծած է «Բաժանումն հայրապետութեանն յերկուս. Յոհան Մանդակունի ի Պարսից կողման կաթսպիկոս եւ Գիւտ ի կողման Յունաց՝ յաշակերտաց սրբոց քահանայից»: Ե. դարու երկրորդ կէսին հայրապետական աթոռի նման բաժանում մը պայտքին չէ սենեցած. բայց տեղի սենեցած է նոյնը 592—610 տարիներուն, երբ Մովսէս Պարսից կողման եւ Յովհաննէս Յունաց կողման կաթսպիկոսներ էին:

Եւ եթէ կ'ըսուի թէ «յաւարտ վերադիտալութեան Հայոց աեռան Գիւտոյ եկին տրք սմանք ի նահանգէն Անտիոքոյ ի զեղջէսը կոչի Աւշին, որոց անուանքն Կոստան-

դին եւ Պետրոս եւ Թէոդորէ . . . սրբ ասէին ոչ զոչ զՄարիամ աստուածածին եւ ոչ զխաչն Աստուծոյ խաչ, այլ զսգոց սրատժարան» . ասկէ պէտք է հետեւցնել, թէ հեղինակին ծանօթ էր, որ Թէոդորէ իւր կցսրդնէրով Դուին եկած էր 660/662ին (աւետարար էջ 88) : Իսկ խաչամարտ էին խուժիկ Նեստորականները, որոնք հալածուեցան 554ին Ներսէս Բ . ի օրով :

11. ԱՌԱՔԵԼ ՍԻՆԵՅԻ, ՊԱՏՃԱՌ ՍԱԼՄԱՆԱՅ ԳՐՈՅ

«Կասն Դաւիթ . . . : Ուստի՞ էր նա : Այսինքն Ներդինացի կոչի . Ներդինեայ է զիւզն այն, ուր Անանիա Շիրակացին առաւօտու երգերն էր առաջեայ : Եւ Դաւիթ յայսմ զեղջէ էր, որ է ի Տարօնոյ դաւառէն :

Յորմէ՞ ազդէ էր . այսինքն յայս է, զի ազգաւ հայկազին էր :

Յորո՞ւմ ժամանակի էր . այսինքն յորժամ սուրբն Մեսրոպ եւ սուրբն Սահակ հայրապետն արարին զիւր Հայոց, բնորեցին մանկուհս հանճարեղս հնդկաստան եւ ետուն թարգմանել զամենայն գրեանս Յունաց ի մեր լեզուս . Յովսէփ, Ղևոնդ, Յովհաննէս, Արրահամ, Արձան, Մուշէ, Մովսէս, Եղնակ, Կորիւն, Եղիշէ, Դաւիթ, Մամբրէ, Արձան, Խոսրով, Ղազար պատմիչն : Սոքա թարգմանեցին ի ստոյգ օրինակաց . . . : Եւ յետ թարգմանութեան զքոցն բնորեցին զնոսա 60 արս եւ յղեցին յԱթէնս, զի ուսցին

դամենայն իմաստութիւնս եւ գայցեն եւ աթոս դպրութեան գիցեն ի Հայս... : Իսկ յետ դառնալոյն նոցա յԱթենայ՝ վճարեալ էր սուրբ Վարդանանց պատերազմն ի Պարսից . եւ եղեալ էր Ժողովն Քաղկեդոնի հերձուածոյն . զոր եկեալ մեծն Դաւիթ եւ Մովսէս քերթոյն , յանդիմանեցին զգլխաւորս Քաղկեդոնի Ժողովոյն . եւ առ ի բերան արարին զնոսա . եւ ոչ երկեան ի թաղաւորէն Մարկիանոսէ... : Եւ էր յառաջ քան զթուականն Հայոց ՀԳ՝ ամաւ... Իսկ ի սրբոյն Մեսրոպայ մինչեւ ի թուականն Հայոց ՃԼԴ՝ ամ էր անցեալ... : — Թէ որո՞վ ուսմամբ էր Դաւիթ : Այս ինքն դամենայն իմաստասիրութիւն ուսեալ էր Դաւիթ ԺԲ . մասամբ... : Թէ որպիսի՞ պատիւ ունէր . այսինքն է , զի ունէր պատիւ քահանայութեան եւ վարդապետութեան եւ իմաստասիրութեան... : Կոչեցաւ Անյազթ... : Թէ քանի՞ գիրք գրեաց . այսինքն Ե . ա . զԱստուածաբան . Բ . զԲարձրագոյնցէքն . Գ . զՊէտքն . Դ . զՄեկնութիւն Քերականին . Ե . զՄեկնութիւն Պարսիկերի եւ զԱրիստոտելի : ...Վասն է՞ր ոչ արդիւնաւորեցաւ րանք նորա ի Հայս... Անարդեցին (Հայք) զնա եւ գրանա նորա . եւ հարեալ վիրաւորեցին զնա՝ . եւ նա զնացեալ ի Վիրս եւ անդ . կացեալ վախճանեցաւ» (էջ 172) «Յարժամ մեծն Դաւիթ եւ Եղնակ Կողբացին զնացին ի յԱթէնս յաւուսմն , աեսին բիծ ի վարս Վարդապետացն եւ զայրացեալ մեղադրեցին նոցա . եւ նոքա լուեալ զայրացան

և ասացին զՀայս կարճողի և չարաճճիս և հակառակողս և փորձողս. և ասացին չթողուլ զոք ի Հայոց ուսանիլ ի յԱթէնս. և ոչ զոյր այլ սլատճառ բայց առաւել խմանալ քան զայլ ազգս...» (էջ 151) :

Առաքել Սիւնեցւոյ Մեկնութիւն Սահմանաց զբոցն Դաւթի. Մագրաս 1797, էջ 169—172 :

Առաքել Սիւնեցի աւարտած է Դաւթի վէպը : Ան հետեւած է էսկոսց զբոց. ան ծանօթ է, ինչպէս կ'երևայ, Բարձրացուցէքի Նախադրութեան, թէ և չէ յիշած Դաւթի Հարքացի բլլալը : Ան գիտէ Դաւթի սչ միայն Ներզինացի բլլալը, այլ և Ներզինեայ գիւղին զայութիւնը և տեղը. վկայութիւն կը բերէ Անանիա Շիրակացին, որ այդ գիւղին մէջ առաւօտեան ժամերգութեան երգերը յօրինած է. ի՞նչ աղբիւրէ. մեղի անծանօթ է : Գիտէ աշակերտաց թիւը 60, բառ Նախադրութեան, և աշակերտներու արտաքսումը Աթէնքէն, ըստ Վանականի : Ուսկի՞ց գիտէ Դաւթի հալածանքը Հայաստանի մէջ և անկէ փախուստը Վրաստան և մահը :

Առաքել Աշակերտաց առաքումը կը համարէ 417ին. և վերադարձը 478ին :

Այս բոլոր տեղեկութիւնները, որ հաղորդուած են մեզի աւանդութենէ, Դաւթի և անոր աշակերտակիցներու մասին, որ և է սլատմական արժէք չունին, բացի այն կէ-

տէն թէ Դաւիթ Հարթացի է եւ Հերեթն
գիւղէ :

Նաեւ այսօր կարող ենք կրկնել Սա-
մուէլ Սիււոացւոյ հետ, թէ Ունինք Դաւիթ
Ներգինեցի, Գրիգոր Նարեկացի, Մովսէս
Խորենացի վարդապետները, «որոց ի յա-
նիցն պարարտութենէ պուարճանաժք եւ
զիարդն կենաց եւ վարուց փափազելով
զիտել՝ ո՛չ սւնիմք եւ ոչ մի բան վասն
երանելեացն պատմութիւն» (Յիշատակա-
րան Սաղմասաց Մեկնութեան Ներսէս Լամ-
բրոնացւոյ յամէ 1193. Յովսէփեան, Յիշա-
տակարանք, Ա., էջ 549) :

12. ԴԱԻԻԹ ՆԵՐԳԻՆԱՅԻ

Գրիգոր Արտաւ սրգի իր Պատճառաց
գրքի մէջ կը գրէր, թէ Դաւիթ փիլիսոսփայ
Սահմանաց գրքի խորագրին մէջ իր անունը
յտած է, այսինքն անանուն հրատարակ հա-
նած է զայն : Եւ իրօք այ կան ձեռագիրներ,
սրտեք պարզապէս «Գիրք Սահմանաց» խո-
րագիրը կը կրեն : Ոչ միայն այս գիրքը,
այլ եւ Դաւիթ ընծայուած միւս իմաստասի-
րական գրքերը անանուն էին, այսպէս Պա-
իկայի հայերէն ձեռագրին մէջ, որ Սարկա-
ւազ վարդապետին օրինակն էր : Վերագոյն
տեսանք, որ այս գրուածքները յոյն ընա-
գրին մէջ պահապան հեղինակներու, Յամբ-
ղիքոսի, Ամմանիոսի, Ողիմպիոսորոսի եւ
Դաւիթի անունները կը կրէին : Սարկաւազ

վարդապետ իր նուրբ դրժերու ցանկին մէջ յիշած էր միայն Արիստոտէլի եւ Պորփիւրի անունները :

Էսկաց գիրքը Սահմանաց գրքի հեղինակը հայ Դաւիթ փիլիսոփան համարած էր, Բարձրացուցէքի Նախադրութեան հեղինակը այդ Դաւիթը Հարճացի կ'անուանէր եւ Հերթին գիւղէ : ԺԲ. դարէն սկսեալ իմաստասիրական գրութեան բարգմանիչ եւ մեկնիչ եւ Բարձրացուցէքի հեղինակ ցոյց կու տան Դաւիթ Ներդինացին .

ա. «Դաւիթ փիլիսոփայի Ներդինացւոյ Առաջարկութիւնք Սահմանաց իմաստասիրութեան (Էջմիածին, Թ. 1747, յամէ 1243 .

բ. Արիստոտէլի Պերիարմենիաս . «Թարգմանեալ եւ մեկնեալ ի Դաւիթ Ներդինացւոյ» (Էջմ. 1943, յամէ 1255) . Թարգմանեալ եւ մեկնեալ ի Դաւիթ . անդ, 1825 (յամէ 1370⁶) :

գ. Դաւիթ փիլիսոփայի Ներդինացւոյ Վերլուծութիւն ի Ներածութիւնն Պորփիւրի (Էջմ. 1716, յամէ 1276) :

Առաքել Սիւնեցի կը գրէ . «Դաւիթ Ներդինացի կոչի . Ներդինեայ է գիւղն այն, աւր Անանիա Շիրակացին առաւօտու երգերն էր ասացեալ . եւ Դաւիթ յայսմ գեղջէ էր, որ է ի Տարօնոյ գաւառէն (Լուծմունք Սահմանաց, էջ 169) : Թէ ի՞նչ աղբիւրէ առած է այս տեղեկութիւնը Շիրակացւոյ մասին, ինձ ծանօթ չէ : Սիւնեցւոյ այս տեղիքին

վրայ յեցած է Հ. Չամչեան, որ երեք անգամ յիշած է, թէ է «Դաւիթ... ի զաւանէն Հարքայ ի զեղջէն Ներգինայ առ սահմանօք Տարոնոյ» (Ա. 539, 783 եւ Գ. յաւելուած, էջ 173 «Ներգեն կամ Ներգին գիւղ»: Ան աչքի տոջեւ ունեցած է նաեւ Ստ. Ասողանիկի եւ Նախապրութեան տեղիքները: Այլուսս ծանօթ չէ ոչ Հերեթն եւ ոչ Ներգինա:

Ինձ կը թուի թէ Ներգինեցի (որ պրտւած է նաեւ Ներքինեցի) յառաջագոյցած է Ներֆինէն, սրուն հականիչն է արտաֆին. կոպմուած է նմանութեամբ տնեցի եւ դրսեցի, հայեցի բարդութիւններու. միտքն է Դաւիթ Ներքինեցի, տնեցի հեղինակ էր, եւ ոչ թէ գրսեցի, արտաքին (հմմտ. Արտաքինք):

13. ԴԱԻԻԹ ԲԱԳՐԵՒԱՆԴԱՅԻ ՓԵՂԻՍՈՓԱՅ

Սերիսի եւ Սաեփանոս Ասողանիկի պատմապրութիւններու մէջ մուտ գտած է Թուղթ մը, զոր դրած են Հայոց եպիսկոպոսները, իրրեւ պատասխան Կոստանդին կայսեր հրովարտակի մը: Այս Թուղթը ունի Նախարան մը, ուր պատմուած է Թուղթին գրութեան պատճառը: Այս տեղ յառաջ կը բերեմ այդ Նախարանէն տեղիքս եւ կու տամ անոր վերլուծութիւնը.

«Յամա թաղաւսրութեանն Կոստանդին որդւոյ Կոստանդեայ, թոսին Հերակլի, արկնա (սատանայ) ի դործ զխորամանկութիւն իւրոյ շարութեանն, արբանակս կալաւ

զգօրսն որ Յունաց որ ի Հայաստան աշխարհիս: Քանզի ոչ երբեք ընդունէին Հայք զհոռոմն ի հաղորդութիւն մարմնոյ եւ արեանն Տեասն: Եւ արդ զրեն նոքա (զօրքը) ամբաստանութիւն առ թաղաւորն Յունաց Կոստանդին եւ հայրապետն, թէ «իրբեւ զանօրէնս համարեալ եմք յաշխարհիս յայսմիկ. քանզի անարդանս համարին Քրիստոսի Աստուծոյ զԺողովն Քաղկեդոնի եւ զՏումարն Լեւոնի. եւ նզովեն զնոս»:

Յայնժամ հրաման ետ թաղաւորն հայրապետան հանդերձ եւ զրեն հրովարտակ առ Հայս, զի միարանութիւն հաւատոյ տարացեն ընդ Հոռոմոց եւ մի խոսեացեն զԺողովն եւ զՏումարն զայն:

Եւ էր անդ այր մի ի Բագրեւանդ գաւառէ, ի Բագաւան գեղջէ, որ էր ունեալ զարուեստ փիլիսոփայութեան, եւ անունն ուրա Դաւիթ: Զնա հրամայեաց արձակել ի Հայս, զի երթեալ ի բաց հատցէ գհակառակութիւնն:

Եւ ժողովեցան սմեհացն եպիսկոպոսունքն եւ նախարարքն Հայոց ի Դուին առ քրիստոսասէր կաթողիկոսն Ներսէս եւ առ քարեպաշտ զօրավարն Հայոց Թէոդորոս Ռըշտունեաց աէրն: Եւ տեսին զհրամանս թաղաւորին եւ լուան զբանս փիլիսոփային, որ ուսուցանէր զերբորդութիւնն բաժանմամբ ըստ տումարին Լեւոնի:

Եւ իրբեւ լուան՝ չաօին յանձն փոխել զհամարիս վարդապետութիւնն սրբոյն Գրիգորիս:

դարի՝ ըստ Տումարին Լեւոնի: Հաճոյ թուեցաւ տմենեցուն առնել թղթոյն պատասխանի (Սերիոս, էջ 119. Ստեփ. Ասողիկ, էջ 90):

«Յամս Կոստանդին...» ցոյց կու տայ թէ գրութիւնս ինքնակաց աշխատութիւն է, օտար ձեռքէ եւ ոչ Սերիոսի Պատմութեան հարադատ մաս. վասն զի Սերիոս, որ պատմած էր արդէն Կոյսեր ազգարանութիւնն եւ դահակալութիւնը, պէտք չունէր կրկնութիւն ընել: Կոստանդին, որ մանուկ հասակին ժառանգած էր դահը (641), վախճանեցաւ 668ին: Պատմողիւր մը թոյլ ոլիտի չտար իրեն, պատմական դէպք մը անորոշ թուականով, «յամս Կոստանդին», տալ:

Դէպքը պատահած է Ներսէս Գ. Կաթողիկոսի եւ Թէոդորոս Ռշտունեոյ օրով: Կաթողիկոսի կեանքին ժամանակադրութիւնն է.

Ա. տմ 641, դահակալութիւն.

Դ. տմ 644/5, Ժողով Դունոյ.

ԺԳ. տմ, 652/3 Կոստանդին Կոյսեր ի Դուն.

ԺԳ.—ԺԸ. 653—657/8. Հայաստան Արարացոց տակ.

Ներսէս ի Կ. Պոլիս եւ ի Տայս.

Թէոդորոս Ռշտունի կը վախճանի (656/657).

ԺԸ.—ԺԹ. 658 Ներսէս ի Դուն. Հայաստան Կոյսեր տակ:

Ի. 660/661 Սերիոս կ'աւարտէ իր Պատմութիւնը.

Ներսէս կը վախճանի.

Անաստաս կաթողիկոս 661—668°:

Եթէ ժողովը դամարուած է Ներսէսի եւ Թէոդորոսի ներկայութեան, այս կարող էր բլլալ միայն 649/650 տարւոյն:

Կ'ըսուի թէ Յոյն զօրքը դանդաղած է, որ Հայերը «անարդանս համարին Քրիստոսի Աստուծոյ զԺողովն Քաղկեդոնի եւ զՏումարն Լիւոնի եւ նոյնքն զնոսա»: Բայց հոս կը շեշտուի, թէ «Ոչ երբեք ընդունէին Հայք զՀռոմն ի հաղորդութիւն մարմնոյ եւ արեան Տեառն»: Այս տեղիքը յայտնապէս կ'անարկէ 652/653ին կայսեր այցելութիւնն ի Դուին եւ հաղորդութիւնը (Սեր. 140—143): Այն ձեռքը, որ դրած է այդ էջերը, կը թուի թէ նոյն է այս Նախադրութեան հեղինակին հետ. այս նոյնութիւնը կը մատնէ տեղիքս. «Յառաջ քան զայս չորս (Յովհ. Դրասխանակերոցի՝ «Երկու») ամօք ժողովարար (Ներսէս կաթողիկոսը) եւ դամենայն Եպիսկոպոսունս այսր ժողովեաց եւ վասն հաւատոյ զիր ետ տռնել. եւ կնքեաց նախ իւրով մատանեաւն եւ ապա մեր եւ ապա ամենայն իշխանացն մատանեօք: Եւ զիրն այն այժմ առ դմա է. հրամայեցէք խնդրել եւ տեսանել» (Սեր. 142): Ուստի «Ժողովը» տեղի ունեցած է 648/649 տարւոյն:

Եթէ այս ժողովի սլատասխանի—թույլքը զրկուած է կայսեր, անոր բովանդակու-

թեան եւ ստորագործութիւններու ծանօթ պիտի
ըլլար կայսրը : Ուրիշ համաձայնագիր⁶ը մ'ալ
պայտթիւն ունէր , Կաթողիկոսի եւ եպիսկո-
սոսներու եւ Թէոդորոս Ռշտունիի ստորա-
գրութեամբ եւ Կայսեր ուղղուած Թուղթին
յետաւնդով :

Աս կայսր գրուած Թուղթին պատճենը
յառաջ բերուած է (Սեր. 120—134) : Այս
Թուղթը չի կրնար կայսեր հրովարտակին
պատասխանը նկատուիլ : Ան պատասխանի
Թուղթի նկարագիրը չունի . չկայ հոն որ եւ է
առաջարկուած խնդրի լուծում , թեր կամ
դէմ : 1. Կր ներկայացուի Հայոց հաւատոյ
Հանդանակը . 2. կր հաւաստուի , թէ Հայոց
եկեղեցին Ս . Գրիգորէն ստացած է հաւատքն
եւ պայն անեղծ պահած . 3. կ'ընդունի ա-
սաջին երեք տիեզերական ժողովները . կը
մերժէ Քաղկեդոնի Ժողովը . չի հաղոր-
դուիր Քաղկեդոնականներու հետ . 4. կը ջա-
տապով է « Որ խաչեցարք » . 5. կը մերժէ իրրեւ
պոսնիսթիւն երբորդ եւ շարբորդ ոմուս-
նութիւնը . լայց Թոյլատրելի կը նկատէ երկ-
րորդը՝ որոշ ապաշխարութեամբ :

Այս Թուղթը եւ անոր նախադրութիւնը
ուչ ժամանակի կեղծիք է , խմբադրուած հա-
ւանօրէն Թ . Կարու վերջերք , խմբագիրը
մոլեռանդ եւ անհմուտ անձ մըն է . ամբողջը
քաղուած հանուած է անընտրութեամբ հին
գրականութենէ . սոնի ձեռքի սակ Եւսե-
րիսի Եկեղ . Պատմութիւնը (էջ 126/128) .
Այիթարասի Թուղթը (էջ . 130 , տ . 8—131 ,

2 = էջ 38, 41, 18—19): էջ 131, տ. 12—133, 4 կը դանուի ինքնակաց՝ Դաւիթ քահանայի կազմած հաւաքածոյքին մէջ, էջ-միածին, Թ. 2639 ՃՂԸ հաստուած: էջ 134, տ. 16—20 Կիւրղի առ Նեստոր թուղթէն առնուած է, սխալաշատ. հմմտ. Գիրք թըղթոց, էջ 404: Մանօթ է Թէոնի ճարտասանական կրթութեանց եւ Պիտոյից գրքին, կարգացած է Բանք իմաստասիրաց, Փաւստոս եւ Ագաթանգեղոս. վերջինէս է ողորդուած կոչումս. «Քանդի մարմնացաւ ի մի բնութիւն եւ խառնեաց միացոյց զմարդկութիւնս ընդ իւրում աստուածութեանն (էջ 127), զոր Ագաթանգեղոս ունի. «Քանդի միացաւ ի մարմնի բնութեամբ եւ խառնեաց զմարմինն ընդ իւր աստուածութիւնն (էջ 185, տ. 5):

Մենք գիտենք, որ Ներսէս Գ. 646ին գումարեց ժողով մը, ուր ներկայ էին 17 եպիսկոպոսներ, եւ սահմանեցին 12 բարեկարգական կանոններ: Այդ ժողովին մէջ էր նաեւ Սերիոս Բագրատունեաց եպիսկոպոսն եւ պատմադիրը. բոյց սյդ ժողովի մասին որ եւ է յիշատակութիւն չէ ըրած Սերիոս իր Պատմութեան մէջ. վասն զի կը գրէր ան ոչ եկեղեցական, այլ ժամանակի քաղաքական պատմութիւնը: Ուստի չենք կրնար հաւատալ թէ ան ինքնաբերաբար իր Պատմութեան մէջ գետեղած ըլլայ սյսպիսի գուտ կրօնական-դաւանարանական թուղթ մը հանգերձ

Նախադրութեամբ, որ անճարակ հակաճառութիւն մըն էր ընդդէմ Յունաց:

Արդ տյապիսի անլաւերական գրուածքի մը վկայութիւնը Դաւիթ փիլիսոփայի մասին կը տուծէ իր արժանահաւատութիւնը: Այլուստ վկայ չունինք, թէ եղած է Է. դարու առաջին կէսին Բագրեւանդի Բագաւան գիւղէն Դաւիթ մը, որ Կ. Պոլիս «զարուեստ փիլիսոփայութեան» ուսած ըլլայ եւ Կայսեր կողմէ դեսպան ուղարկուած ըլլայ Դուին, խաղաղելու համար Հայոց եւ Յունաց մէջ ծաղած «հակառակութիւնը» դաւանաբանական հոգի վրայ. եւ ուսուցանել փորձած ըլլայ «զերրորդութիւնն ըստմամբ ըստ տուժարին Լեւոնի»:

Բայց ծանօթ է մեղի Դաւիթ Հարբացի փիլիսոփայ մը, որ ուսած Կ. Պոլիս, չըջած է Հայաստան, Անաստաս կաթողիկոսի օրով:

Ասոր համար կ'ըսուի, քէ 686ին «Դաւիթ երբի զյուդքն կայսեր ի Դվին. եւ ժողովեցան առ Սահակ եպիսկոպոս. եւ զԴաւիթ պոյլեցին» (կարդա՞լ կոչեցին). ժամանակադրութիւն Յովհաննէս աւագերէցի (հրտ. Վ. Յակոբեան, Մանր ժամանակագրութիւններ. Բ. Երեւան 1956, էջ 20):

Այս թուականին կայսրն էր Յուստինիանոս Բ. եւ Հայոց Կաթողիկոսը Սահակ, ժողովը դումարուած է Դուին: Արդեօք այս տեղիքը իրեն աղբիւր չունէ՞ր այն ձեռքը, որ դրած էր Սերիոսի Պատմութեան յիշեալ օտարամուտ յաւելուածը (interpolation):

ԳՐԻԻԹ ՀՐԲԱՅԻ

1. ԴԱԻԻԹ ՀԱՐԲԱՅԻՈՅ ԿԵԱՆՔԸ

Տեսանք վերագոյն, թէ աւանդութիւնը Դաւիթ անյաղթ փիլիսոփան եւ «Բարձրացուցէք»ի հեղինակը կը ներկայացնէր Հարք գաւառէն եւ Հերեթն գիւղէն :

Հարք գաւառը կը սլատկանէր Տուրուրեքան նահանգին : Իսկ Տուրուրեքան կը կոչուէր նաեւ «Տարօնոյ աշխարհ» : Ուստի Հարքացի մը կարող էր նահանգի անունով «Տարօնացի» ալ նկատուիլ . եւ Տարօնացին «Մամիկոնեան» համարուիլ :

Հերեթն գիւղանունը նաեւ Հերթ, Հերտան (ացի), Հարթեւ, Հերեան (Հերեօն) գրուած է . անոր աշխարհագրական դիրքը անձանօթ է մեզի :

Դուիթի հօր անունն է Եղիա, քահանայական դասէ : Դաւիթ ծնած ըլլալու է իրր 630ին եւ վախճանած իրր 720ին : Աւանդութիւնը կու տայ իրեն խոր ծերութիւն :

Դաւիթ իր բարձրագոյն կրթութիւնն ստած է Կ. Պոլիս, ուր հետեւած է փիլիսոփայական ուսմանց եւ արժանացած է «Հիւսպատոս» տիտղոսի իրրեւ ստաջին, «անյաղթ» փիլիսոփայ . ապա ընտրած է Եկեղեցական կոչումը, ձեռնադրուած երէց : Թէ դասախօսած է Կ. Պոլսոյ համալսարանը,

այս մասին որ և է ակնարկութիւն չեմ դառնա : Բայց ուշադրութիւն դարձուցած է անոր վրայ արքունիքը . որ զինքը իբրեւ պատգամաւոր ուղարկած է օտար արքունիքներ : Իր մասին ըստւած կը համարիմ ինչ որ գրուած էր Դաւիթ «Բաղրեւանդացոյ» համար , թէ «էր անդ (Կ. Պոլիս) այր մի ի [Բաղրեւանդ] զաւառէ , ի [Բաղաւան] զեղջէ , որ էր ուսեայ պարուեստ փոխստոյալութեան , և անուն նորա Դաւիթ» և . Կայսեր կողմէ ուղարկուած Դուին : Նոյնպէս իրեն կը մերձեցնեմ ինչ որ պատմած է Աղուանից պատմիչը Դաւթակի մասին . «Յայնժամ ճարտասան ոմն . . . տեղեակ արհեստական իմաստից , Դաւթակ անուն կուշեցեայ , հնարագիտական վարժիւքն աջողակ և վերժանական քերթութեամբ յառաջադէմ . . . սա յսլով աւուրբք յառաջ ժամանեալ յամէր ի գրոն արքունի» Զուանչիր իշխանի , իմացիր Աշոտ Բաղրատունի պատրիկին ասպարանքը :

Դաւիթ առաջին անգամ կը յիշուի իբր 662ին «Տարօնեցի» յորջորջումով ի Դամասկոս . ուր Համապասպ Կուրասպաղատի հրամանով կը թարգմանէ Ս . Բարսպի ի Ծնունդն Քրիստոսի ճառը : Ընդ մէջ 663—688 տարիներուն կը գտնենք զինքը Աշոտ պատրիկի ոտանին մէջ ի Դարիւնք . հոս հակաճանց յակորիկ Թէոդորէ կայսկոպոսին հետ (663°) , խօսեցաւ իր ճառն ի Ս . Խաչ (675°) և Դամրանականն ի մահն Աշոտի (688) :

Այնուհետև, իր յառաջացած տարիքին, ապրեցաւ Կ. Պոլիս, «Հիւսկատ եւ Թագաւորական սեղանոյ կեսար (կենտո) տիտղոսներով: 712—718 տարիներուն կը գտնենք զինքը Ստեփանոս քահանայի հետ զրազած Թարգմանութիւններով: Այս տեղ կը կորսնցնենք Դաւիթ փիլիսոփայի հետքը պատմութեան մէջ: Նա յոխճանած է հաւանօրէն 719/20 տարւոյն:

Այս է Դաւիթ Հարքացւոյ մասին մեր կատարած ուսումնասիրութեան ամփոփ եզրակացութիւնը: Կը մնայ այժմ մեզ մի առ մի ներկայացնել մեր եզրակացութեան ապացոյցները, որոնք սերտիւ կապուած են ժամանակակից պատմութեան եւ մատենագրութեան հետ:

2. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

Թէոդորոս Ռչատունի 653ին կնքեց Մուսիսայի հետ պաշինք. որով իր ձեռքի տակ եղած զաւտոները կ'ենթարկուէին արարական գերիշխանութեան: Թէոդորոսին քով էր Համագասպ Մամիկոնեան, որ Ռչատունոյ փեսան էր: 657ին Մուսիսա կանչեց իր մօտ Հիւսիսի արար զօրականը. որուն հրամանատարած էր իրեն հետ առնել այդ կողման իշխաններն եւ իշխանուհիները իրրեւ պատանդ: Անոնց մէջ էր Թէոդորոս Ռչատունի. որուն փոխարէն իշխան կարգուած էր Համագասպ եւ անոր եղբայրը Գրիգոր պատանդ տարուած:

Մուսուխա մտահոգուած էր. կը գտնուէր ընտանեկան պատերազմի առաջ: Այս պատճառաւ ալ գնած էր Կոստանդին կայսրէն 30ամեայ զինազաղար: 658ին սկսաւ քաղաքական պատերազմը: Քաջալերուած ասկէ հիւսիսը (Հայաստան, Սիւնիք, Վրաստան եւ Ալուանք) թօթափեց արարական լուծն եւ անցաւ կայսեր ծառայութեան:

Համազասպ, որ 657ին կնքած էր Հոռմէական Հայաստանի զօրավարին, Մուշեղ Մամիկոնեանի հետ զինազաղար, կամայ աւելածայ ենթարկուեցաւ ընդհանուրի կամքին: Ներսէս Գ. կաթողիկոս խնդրեց Կայսրէն անոր համար կուրասպադատութեան պատիւ. եւ Կայսրն «արար... զՄամիկոնէից տէր զՀամազասպ՝ Կուրասպադատ եւ ետ նմա գահոյս արծաթիս եւ զիշխանութիւնն աշխարհին Հայոց» (ՍԼԵՐ. 151): Այս տեղի կ'ունենայ 658/9ին: Մուսուխա կոտորել տուաւ իր քով գտնուած պատանդները. բայց խնայեց Գրիգոր Մամիկոնեանի:

Մուսուխա ելած էր յաղթական (661) եւ հռչակուած արարական իշխանութեան միահեծան տէր եւ մայրաքաղաք ընտրած Դամասկոսը: 661/2ին չեղեալ հրատարակեց զինազաղարը եւ շարժեց բանակները Կայսեր դէմ: Հասաւ բանակ մ'ալ հիւսիս: Ստ. Ասողանի կը գրէ, թէ Մուսուխայի Ա. եւ Կոստանդինի Ին⁽⁶⁾ տարւոյն Սմրատ Բագրատունի իշխանը եւ Յունաց զօրավարը յայնկոյս Նփրատի պատերազմեցան Արարներու

Հետ «եւ պարտեալ ի փախուստ դարձան. եւ ապա զրեն հրովարտակ ի Հայս՝ հարկել նոցա. եւ յանձն առին իշխանքն նախարարօքն եւ կաթողիկոս Ներսէս՝ 500 զահեկանս յամենայն ամի հատուցանել: Եւ Մաւիա զԳրիգոր՝ իշխոն հաստատեաց Հայոց եւ Վրաց» (էջ 122): Մուաւիայի առաջին տարին է 661/62:

Գրիգոր Համազասպի եղբայրն է. որտե՛մազիրներու քով այլ եւս խօսք չ'ըլլար Համազասպի մասին. միայն Յովհ. Դրասխանակերտցին է, որ կը յիշէ անոր մահը Գրիգորի ուղարկուելէն յառաջ, ինչ որ հաւանական չէ: Ինձ կը թուի, թէ Համազասպ ինքնակամ հրաժարեցաւ իշխանութենէն (661/62) ի նպաստ իր եղբոր Գրիգորի եւ առաջարկեց ինք զինքը ամիրապետին իրրեւ որտանդ իր եղբոր համար. ինչ որ հաճելի եղաւ վեհանձն ամիրապետին: Այսպէս մտածել կը թելադրէ կուրտպոպատին ներկայութիւնը ի Դամասկոս:

3. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ԵՒ ԴԱԻԻԹ ՏԱՐՕՆԵՑԻ

Համազասպ կը ներկայացուի «այր առաքինի յամենայն զէմս. բոցք ընդանեսուն եւ ընքերցասէր եւ ուսումնասէր... ոչ մտեալ ի ճակատ եւ ոչ տեսեալ զզէմս թշնամեաց» (Սեր. 150):

Այս նկարագրին համապատասխան են հետեւեալ երկու յիշատակարանները.

ա. Երանելւոյն Անաստասայ Հայոց վարդապետի գրեալ զԱնուանս վանորէիցն Երուսաղէմի ի խնդրոյ իշխանին Համագասպայ [Կամասրականի Պաշտօնունոյ] որ կամէր գնալ յԵրուսաղէմ, որ եւ գնաց իսկ եւ արժանացաւ աստուածակոխ սուրբ տեղեացն¹ :

բ. «Անուանք վանորէից, որք յերաստեղէմ են շինեալ յԱղասանից անուն, զորս ի թղթոյ Երանելւոյն Անաստասայ աս Վահան Մամիկոնեան ասեալ սուտք» (Պատմութիւն Աղուանից Բ. 52) :

գ. Ս. Բարսէլի Ծնունդն Քրիստոսի ճասին վերջը. «Դաւիթ քարգման Տարօնացի զձառս զայս յետոյ դարձոյց ի յունէն ի հայ բարբառ ի Դամասկացւոց քաղաքին հրամանաւ Համագասպայ Կուրապաղատի Մամիկոնեանից տեսան. եւ եղիցի օրհնութիւն Տեսան ի վերայ նորա²» :

Առաջինին մէջ իշխանն Համագասպ կը խնդրէ «Անաստաս Հայոց վարդապետէն» Երուսաղէմի հայկական վանքերու անուանացանկը, որովհետեւ մտադիր էր այցելել Երուսաղէմ. եւ կ'ըսուի թէ իրօք ալ դնաց :

Ո՞վ էր Անաստաս վարդապետ, ո՞ւր հանդիպեցաւ անոր Համագասպ եւ ե՞րբ ուխտադնաց եղաւ ան Ս. Քաղաքը : Այլուր առիթ ունեցած եմ խօսելու Անաստաս վար-

¹ Հ. Ղ. Ալիշան, Հայտապատում, Բ., էջ 229 :

² Գարեգին Կաթողիկոս (Յովսէփեան), Յիշատակարանք ձեռագրաց, Ա., Անթիլիաս 1951, էջ 47 :

դասեալս մասին ³. այս դարուն մէկէ աւելի Անաստասներ կային Պապեատին. անոնց մէջ Համբաւաւորն էր Անաստաս Սինայեցի, որուն համար կ'ըսուի թէ Վահան Խարխուռնին բլրայ, որ 640ին արեւելեան բանակէն կայսր հռչակուած էր ընդդէմ Հերակղի եւ ապա Արարացոց քով ապաստանած, եկեղեցական կոչում բնորած եւ վարդապետ հանդիսացած: Սա սուեառարանութեամբ շրջած է Պապեատին, Եղիարտոս եւ Սիւրիա, հեղինակած է դանազան դրական գործեր: Կա'մ սա եւ կա'մ նայնանուն մը ի Սինա հանդիարած է Հայոց Եղիշէ վարդապետին: Եթէ Համագաստ գտնուած է Դամասկոս եւ Անաստաս շրջած է Սիւրիա, կար հնարաւորութիւն հանդիսելու իրարու: Եւ եթէ Համագաստ եղած է Դամասկոս, կարոյ էր անկէ այցելել Երուսաղէմ: Այս ենթադրութիւնները ոյժ կ'ունեն երկրորդ յիշատակարանէն:

Համագաստ փոխուած վահանի. ասկէ կրնանք հետեւցնել, թէ Համագաստ փոխած է իր անունը, առած է Վահան, Անաստասի թոյած անունը: Հաւանօրէն տուած էր ան կրօնաւորական սկիւմ եւ կ'զարմեռած աշխարհի:

Դաւիթ Տարօնեցի հրաման կ'ընդունի Համագաստ Կուրապապատէն, որ թարգմանէ Բարսի ճառը. ուստի Համագաստ կը ճանչնար Դաւիթը, զիտէր թէ ան հմուտ է հայե-

³ Ագինեան, Եղիշէ վարդապետ, Գ., էջ 340—341:

րէն եւ յունարէն գրաւոր լեզուներուն եւ ատակ թարգմանութեան: Համազասպ, որ կը գովուի իբրեւ ընթերցասէր եւ ուսումնասէր, ծանօթ էր Ս. Բարսղի ճառախումբի մը հայերէն թարգմանութեան: Ուսկի՞ց իմացաւ ան, թէ այդ ճառերէն զատ ունի Ս. Բարսեղ նաեւ ի Ս. Յնունդն Քրիստոսի ճառ մը, որ հայերէնի չէ թարգմանուած: Ես կը կարծեմ, թէ Դաւիթ ինքն խօսք ըրած ըլլայ այս մասին: Կը հետեւի ասկէ, թէ Համազասպ եւ Դաւիթ, երկու ուսումնասէրներ, նստած մէկ սեղանի ասաջ խօսակցած են գրական հարցերու շուրջ. իսկ այս տեղի ունեցած է Դամասկոս, ուր եւ թարգմանած է Ճառս Դաւիթ իբր 661/2ին:

4. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ԵՒ ԴԱԻԻԹ Ի ԴԱՄԱՍԿՈՍ

Աղուանից Պատմութեան Բ. 19 եւ յաջորդ գլուխներու մէջ, ուր Զուանչիւր իշխանի վէպը կը հիւսուի, վիպադիրը աղբիւր ունի 653—661 տարիներու համար Սերիոսը. իսկ յաջորդ՝ 662—688 տարիներու համար յիշատակարան մը, ուր նկարագրուած էին Համազասպ եւ Աշոտ իշխաններու գործերը, հաւանօրէն Դաւիթ հիւպատէն: Այնու որ վիպագիրը այդ ազրիւրին հետեւելով Զուանչիւրի Կեանքն ու գործերը կը վիպագրէ, յաճախ բառական քաղուածներով, կը համարիմ թէ այդ մեղի չհասած ազրիւրէն առնուած հատակոտորներով կա-

րող ենք վերահսկմել այդ շրջանի պատմութիւնը. եւ նախ Համազասպի վերջին տարիներու եղելութիւնները:

Մուաւիա «ի ձեռն հաւատարիմ պատգամաւորաց առաքէր երդմունս մեծամեծս... զի առ նա երթիցէ (Ջուանշիր, իմացիր Համազասպ), եւ նա «չուեալ ի տար աշխարհ... իրրեւ իջանէր յերկիրն Ասորիստանեայց... եհաս ի գուն թագաւորին մեծաւ շքով» (Բ. 27, էջ 224/25):

«Զի ճոխք քաղաքին Բիւղանդիոյ եկեալ էին յանձն առնուել զլուծ հարկատուութեան որդւոցն Հազարու [վասն այն զի յերեսներորդ ամի թագաւորութեանն Կոստանդնի... սպանին զնա]: Մուաւիա «սնհամեմտտ մեծարանք եւ պատիւս» կ'ընծայէ իշխանին. «զի զհարազատ եզրօր իւրոյ զասպարանս ի հանդիստ նմա յօրինել հրամայէր եւ յընթրիս միշտ ընդ իւր ի սեղանն նստել. ուստի եւ եկելոցն ի կայսերական քաղաքէն պատուական արանց՝ նմա հրամայէր առ նորա բանս խաղաղականս գնել: Ընդ որ յոյժ զարմացեալ լինէր թագաւորն յազազս տրամախոհ խորազիտութեան նսրա. որում ոչ սակաւ լինէր շնորհակալութիւն որ ի թագաւորութենէն Հոսիմայեցւոց անդ սլաւադամաւորաց. քանզի բազում իրօք եւ յօգուտ նոցա զթագաւորին հնարէր հաւանեցուցանել զմիտս» (Բ. 28, էջ 225—226):

Առանց տարակուսի «ճոխք քաղաքին

Բիւզանդիոյ եկեալ էին» Դամասկոս 661ին, զանձելու զհարկս «որդւոցն Հագարու», ըստ 658ի զինազազարի դաշանց. ինչ որ մերժեց վճարել Մուաւիա: Ամիրտայեռն պահեց Կայսեր սպառազամաւորները իր քով մինչեւ Համադասի գալը. այսինքն մինչեւ Հայաստանի հարկաաւուրթիւնը: Տեղիքս «զհարազատ եզրօր իւրոյ զապարանս ի հանդիստ նմա յօրինել հրամայէր» պէտք է իմանայ՝ Համադասոյ ընակաւայր ունեցաւ իր եզրօր Գրիգորի ապարանքը. վասն զի Մուաւիա չունէր «հարազատ եզրայր», որ բնակէր Դամասկոս:

Ուստի «եկեալքն ի Կայսերական քաղաքէն՝ պատուական արք» նոյն են այն ճախից հետ, որոնք «եկեալ էին ի քաղաքէն Բիւզանդիոյ»: Անոնց թուին մէջ էր նաեւ Դաւիթ, որուն հետ համարձակ կարող էր խօսիլ Համադասոյ մայրենի լեզուով:

5. ԱՆԱՍՏԱՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Ներսէս Գ. կաթողիկոսական զահ րարձրացած է 642, հսկաւ. 11էն ետքը, եւ զահակարած է 20 տարի, ուստի 642 հոկաւ.—662/3: Անոր յաջորդն եղաւ Անաստաս Ակոսեցի, որ վարեց աթոռ 6 տարի (663—668/9)⁴: Կի-

⁴ Ստ. Աստղնիկ Ներսէս Գ.ին տուած է 10 տարի. ապա «յաջորդէ զաթոռն Անաստաս ի ձի (671) թուականին եւ վախճանի կացեալ յաթոռն ամս 2 (ուստի † 677): Ի սորա սուրս էր եւ Փիլոն Տիրակացին,

րակոս Գանձակեցի կը գրէ, թէ «ի Ե. ամին (667/8) Անաստասայ եղև շինուած կաթողիկէին յաւանն Արուճ, զոր շինեաց Գրիգոր պատրիկն» (էջ 35)։ Այս կը համաձայնի նոյն Եկեղեցւոյ արձանագրութեան, որուն համեմատ աւարտած է շինութիւնը Կոստանդին կայսեր «ԻԹ» տարւոյն, սյն է 668 (վախճանած նոյն տարւոյն յուրիս 15ին)։

Անաստաս կաթողիկոս կը յիշուի նաև Զուանչիրի վէպին մէջ. Աղուանից հերոսը կը մեկնի Դամասկոս ի տեսութիւն ամիրայեալին. վերադարձին «զայր հասանէր յԱյրարատական դաւաս, ուր ընդ առաջ լինի նմա ի Մամիկոնեան տսճմէ քաջն Գրիգոր համօրէն ազատօքն եւ ամէլ զնա ի զիւղաքաղաքն իւր Արուճ։ Գայր հասանէր անդ աղաւնին սուրբ եւ սիւնն Եկեղեցւոյ մեծ հայրապետն Հայոց Անաստաս, զոր տեսեալ մեծահաւատ լըխանին... խոնարհեցուցեալ զինքն՝ օրհնեցաւ ի նմանէ որպէս ի հրեշտակէ սրբոյ» (Բ. 27)։

Այստեղ Գրիգոր Մամիկոնեանի դարձը

որ զՍոկրատայ Պատմութիւնն թարգմանեաց ի հայ լեզու»։ Զեմ կրնար հաւատալ, թէ տողերս Ս. Ասող-նիկի գրչէն ելած ըլլան։ Փիլոն Տիրակացի Սոկրատի Պատմութիւնը թարգմանեց 555/6ին. իսկ ասկէ 19 տարի յառաջ 576/7ին Գրիգոր Զորափորեցի թարգմանած էր Սեդրեւորոս Հոռմայ պապի վարք։ Զեռադիրներու մէջ այս երկուքը զետեղուած են մէկ հատորի մէջ, նախ Սոկրատ եւ ապա Սեդրեւորոս, եւ համարուած են մէկ գործ։ Իսկ համառօտին, Փոքր Սոկրատի մէջ, Երկրորդը զետեղուած է սկիզբը եւ առաջինը՝ վերջը։

ԳԱԽԻԻԻ

կը տեսնեմ, որուն ընդատաջ կու գայ Անաստաս եւ կ'առաջնորդէ Արուճ (662/3) :

Նորընտիր կաթողիկոսը Ներսէս Գ. ի սե-
նեկապետն էր, ապա անոր աթոռակայն եւ
յաջորդը : Ան շինեց Ակոսիի «սոյցժառուարո-
ւոյճ» եկեղեցին. հաւանօրէն վերահսկույն
եղաւ նաեւ Արուճի եկեղեցւոյն շինութեան :

6. ԱՇՈՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ՊԱՏՐԻԿ ԵՒ ԻՇԽԱՆ

Ղեւոնդ յամն 685 կը գրէ իր Պատմու-
թեան մէջ .

«Յետ մահուանն Գրիգորի (Մամիկո-
նեանի, իշխանին Հայոց † 685, օգոստ. 16)
յաջորդէ զիշխանութիւնն Աշոտ պատրիկ,
այր երեւելի եւ նախամեծար ի մէջ նախա-
րարացն Հայոց, ի տաճէ Բաղրատունեաց .
ճոխ եւ պերճ յիշխանութեանն եւ յամենայն
վարս երկրայինս զղատտ եւ ստաքինասէր .
այնուտկան քան զամենեւեան եւ ծանօթ եր-
կիւղին Աստուծոյ . եւ հոգարարձու ամենայն
բարեգործութեան . փոյք յուսումնասիրու-
թեան : Եւ զարդաբէր զեկեղեցիս Աստուծոյ
վարդապետական արուեստիւք եւ սրաշա-
նէից խմբաւորութեամբ . սրատուէր եւ երե-
ւելի սպասուք յիրոց զանճուց :

Եւ շինէր զեկեղեցին Դարիւնից յիւրում
ոստանին . եւ զկենդանապրեալ զսլատկեր
մարդկեղութեանն Քրիստոսի ածեալ ի մտիցն
արեւու մեծասքանչ զօրութեամբ՝ հանգա-

ցանկը ի նմա . եւ նորա անուամբ զեկեղեցին անուանեաց» :

Պատմագիրս այս տեղեկութիւնները հաղորդած է զարմը ետքը . ուստի ունեցած է աչքի առաջ զբաւոր ազրիւր մը , որ մեղի տնծանօթ է : Յովհ. Գրասխանակերացոյ Պատմութեան մէջ , ինչպէս կ'երեւայ , Աշոտի վերաբերեալ հասուածը կա'մ ազնատուած եւ կամ դուրս ինկած է : Ստեփանոս Ասողունի ձեռքի տակ ունի Ղեւոնդը . այսպէս նաեւ Վարդան եւ այլք : Ինձի կը թուի թէ Ղեւոնդի ազրիւրը մատչելի եղած է նաեւ Զուանչիւրի վիպագրին : Այդ ազրիւրը գրուած ըլլալու է 688ին , իրբեւ Վարք Աշոտ Բաղրատունոյ կամ իրբեւ Պատճառ Աշոտի Գերեզմանակա-նին , որուն հեղինակն է «Դաւթակ» քերպող : Աղուան վիպագիրը սչ միայն այս Գերեզմա-նականը մերձեցուցած է իր հերոսին , այլ եւ իր հերոսին վարքը հիւսած է Աշոտի կեանքի հետքերուն հետեւելով : Ասած է Աշոտի նկա-րագրէն զիծեր , տեղ տեղ բառական : Աշոտ կը ստանայ խաչելութեան պատկեր . Զուան-չիւր՝ Ս . Խաչիմասունք (Բ . 22) : Աշոտ կը շինէ եկեղեցի Դարիւնքի մէջ յանուն (Փրկչական պատկերին) . Զուանչիւր կը շինէ Գարդմանա-րերդի մէջ յանուն «Տուն Աստուծոյ» կամ «յանուն Աստուծոյ» (Բ . 22, 24) : Աշոտ կ'երգէ շարական մը ի դէմս Ս . Պատկերին . Զուանչիւր՝ կ'արտասանէ Ազօթք : Ա . կը վի-րաւորուի կոռի մէջ (պաւաճանութեամբ) եւ տուն կը տարուի եւ կը վախճանի . Զ . կը

վերաւորուի իր կայուածքին մէջ դաւաճանութեամբ եւ տուն կը տարուի եւ կը վախճանի: (Աչոտ ունէր իր ոստանին մէջ Դաւիթ փրկաստիան) եւ Զ. «Դաւթակ» քերզոյլը:

Աչոտ, հաւանօրէն որդի Սմբատ Բագրատունոյ, իր ոստանն ունէր Կոզովիտի Դարիւնք ամրոյցին մէջ: Ան կը կրէր «սլաւոփիկ» տիտղոսը. հաւանօրէն ստացած 658/9ին, երբ Կոստանդին կայսր Համազտուպ Մամիկոնեանը անուանեց «Կուրասթոպատ» եւ շնորհեց «սլաւոփու աշխոյ իշխանացն» (Սեր. 151): Զարմանալի է, որ Սերիոս Բագրատունեաց Լպիսկոպոս իր Պաամութեան մէջ որ եւ է տէնարկութիւն չէ ըրած Աչոտի մասին:

Հայաստան 661—680 տարիներուն, երբ Մուաւիա էր ամիրապետը, ենթարկուած էր արաբական իշխանութեան: Ունէր իրեն իշխան Գրիգոր Մամիկոնեանը եւ վոյեյկեց երկիրը խոր խաղաղութիւն: Այս խաղաղութեան տարիներուն Հայոց կաթսղիկոսներն էին.

Անտատոս 662/3—668/9

Իսրայէլ Ոթմսեցի 669—677°

Սահակ Գ. Զորափորեցի 677°—703:

Բարդուաճեցաւ շինարարութիւնը. կանգնուեցան Ակոտի, Արսւճ եւ Դարիւնք եկեղեցիներ. ծագկեցան անուանի գրադէտներ, Անանիոս Շիրակացի, Եղիշէ քահանայ, Դա-

իթ Հարքացի, Յովհաննէս Մախնուտեցի,
Սողոմոն Մաքենսյացի:

Ինչպէս Համազասպ Մամիկոնեան, նոյն-
պէս Աշոտ Բաղրատունի կը գովուին իրրեւ-
ընթերցասէր եւ ուսումնասէր իշխաններ.
որոնք կը կաղմեն իրենց շուրջ «պաշտօնէից
խմբաւորութիւն» եւ կը քաջալերեն զանոնք
նուիրուելու գրականութեան: Յատկապէս
կը փառաբանուի Աշոտ սշ միայն իր նկարա-
գրին ազնուութեամբ, սյլ եւ իրրեւ «Հոգա-
րարձու ամենայն բարեգործութեան, փոյթ
յուսումնասիրութեան. եւ զարդարէր զեկե-
ղեցիս Աստուծոյ վարդապետական արուես-
տիւք եւ սրաշտօնէից խմբաւորութեամբ»:
Ան ունէր իր ոստանին մէջ Դաւիթ փիլիսո-
փան եւ կ'ախորժէր հարցեր տալ անոր եւ
յսել անոր բացատրութիւնները:

Մենք տեսանք վերագոյն, թէ Դաւիթ
Տարօնեցի Դամասկոսի մէջ հանդիպած էր
Համազասպ Մամիկոնեանի: Ինչպէս կ'երե-
ւայ Համազասպ խորհուրդ տուած է անոր
այցելել Հայաստան եւ տեսակցիլ Աշոտ պատ-
րիկին հետ, որ սիրող էր խմաստասիրութեան:
Արդեամբք ալ Դաւիթ երեւան կու գայ 663—
668 տարիներուն Աշոտի ոստանին մէջ, երբ
Անաստաս էր Հայոց կաթողիկոսը: Ունինք
սյս չրջանէն երեք գրութիւններ, որոնք խո-
րաղիր կը կրեն.

ա. Դաւիթ փիլիսոփայի Բան հաւատոյ
ընդդէմ հերձուածողաց:

բ․ Նորին Դաւթի ի հրամանէ Անաստասու Հայոց կաթողիկոսի :

գ․ Նորին ի Խնդրոյ Աշոտայ սլատրկի :

Աշոտ սլատրիկ առաջարկած է Դաւթին չորս հարցումներ ի մասին Քրիստոսի մարդեղութեան խորհուրդին, առ այս կը գրէ Դաւթ․ «Բանն զոր հարցանէք, ով բարեփառութեան հարցախորձող աստուածապատիւ աէր իմ .

1․ Թէ զի՞նչ միտս մի բնութիւն ասելն առնէ Բանին եւ Մարմնոյն .

2․ եւ զի՞նչ որ երկուսն ասեն բնութիւնս յետ միանալոյն Բանին ի մարմին իւր .

3․ եւ որպիսի՞ ինչ յերկուց բնութեանց միացեալ ասելն իցէ զբնութիւն Որդւոյն Աստուծոյ յաստուածութենէ եւ ի մարդկութենէ .

4․ եւ եթէ ո՞ր է ճշմարտութիւն որով եկեղեցի Աստուծոյ խոստովանի զուղիղ հաւատս» :

Դաւթ կարճիկարճոյ եւ զգուշօրէն կը պատասխանէ այս հարցումներուն ըստ մտաց կաթողիկէ եկեղեցւոյ, առանց վիճարանելու եւ առանց ալեւարկութիւն ընելու Քաղկեդոնի Ժողովին եւ Լեւոնի Տոմարին մասին : Այս դրուածքին կը հայի վերադոյն Դաւթ «Բազրեւանդացւոյ» նկատմամբ ըսուածը թէ «որ ուսուցանէր զՆերսրդութիւնն բաժանմամբ ըստ Տոմարին Լեւոնի» (Սեր․ 119) :

Ինչպէս կ'երեւայ, այս ժամանակ, երբ Դաւիթ Աշոտի քով էր, պատահած է անտիոքացի Սեւերեանց (Յակոբիկեանց) պատուամատուցեան ժամանումն ի Դարիւնս. Աշոտի բարեխօսութիւնը Ամիրապետի քով. և այս առթիւ խնդրած է Դաւիթ վիճել անոնց հետ. իսկ Աշոտ խնդիրը ներկայացուցած է Անաստաս կաթողիկոսի:

Բ. գրութիւնը ցոյց կու տայ թէ Կաթողիկոսը երկու կողմերէն ալ հաւատոյ դաւանութիւն պահանջած է, խմանալու համար անոնց վարդապետական տեսակէտները: Դաւիթ կը սրտատախանէ.

«Այլ զի քո բարէփառութիւնդ յօժարեաց դաւանութիւն յերկաքանչիւրոցն պահանջել հաւատոյ, ո՛վ երջանիկդ հովուապետ, որդարեւ հօտասէր, օրինօք հաւանիմ զքեզ յայս կամս շարժեալ, զսր ոչինչ և ինձ զոյ փութալի, որքան եթէ զբով տալ բարեպաշտարար դատի յիսս խոհեցեալսս» (էջ 269):

Ասկէ ետքը պէտք է գրուած ըլլոյ «Բանն հաւատոյ ընդզէմ հերձուածողացն», յանունէ Սեւերեանց (Յակոբիկեանց). զոր զրած է Կաթողիկոսին հրամանով, ինչպէս կը խոստովանի. Համարձակեցոյ, կ'ըսէ «յատուածարանութեան միւսի ճառս», «յորժամ զերկիւղածութեանդ ձերոյ բնկալաք ամենայորոյր փութով⁵ զիր»:

⁵ Աստութիւնս Համենայորդով փութով» կը յիշեցնէ Պատարագատոյցի տեղիքս. «Արժան է ստու-

Աւանդութիւնը պահած է այս զէպքը սակաւ ինչ ազնատուած կերպարանքի տակ: «Բարձրացուցէք» Նախադրութեան մէջ կ'ըսուի թէ «յաւուրս վերադիտողութեան Հայոց տեառն Գիւտայ (իմացի'ր Անաստասայ) եկին արք ռմանք ի նահանգէն Անտիոքայ, ի զեղծէն որ կոչի Աւշին, որոց անուանքն Կոստանային եւ Պետրոս եւ Թէոդորէ... որք ասէին ոչ գոյ զՄարիամ աստուածածին եւ ոչ զխաչն՝ Աստուծոյ Խաչ, այլ զողոց պատժարան» (էջ 100): Բայց յիրականին այդ եկողները ոչ թէ Խաչիկ Նեստորականներ են, այլ Սեւերեան (Յակոբիկ) եպիսկոպոսներ, որոնք միարեաներ էին եւ Քրիստոսի մարմինը «ասլականացու» վարդապետուներ: Ճիշդ է որ անոնք եկած են Անտիոքէն, վասն զի Սեւերեանց կենդրոնատեղին էր այդ քաղաքը: Անոնց նպատակն էր իրենց վարդապետութիւնը քարոյել եւ շահիլ Հայերը եւ անոնց միջնորդութեամբ բառնալ տալ այն տարեկան տուրքը, զոր դրած էր անոնց վրայ Ամիրասլետը: Այս մասին ասորի տարեգիր մը կը գրէ 658/9

զասէս եւ իրաւ ամեմալորդոր փութով...» (Սրբազան Պատարագամատոյցք, էջ 278): Ուշագրութեան արժանի է նաեւ ճասիս վերջաւորութիւնը զայնպիսիս խորհոյս նգովէ կաթողիկէ եկեղեցի եւ մեք. եւ կ'ըսէ ի նպակով», որ Հաւատոյ Հանգանակին կցուած յաւելուածէն տանուած է. առ այս տես Հ. Յ. Գոթրեան, Հանգանակ Հաւատոյ, սրով վարի Հայաստանեայց եկեղեցի, Վիեննա 1891, էջ 16, 26, 30 եւ այլն:

տարւոյն. «Այս տարի (658 յունիս) Յակոբիկ Թէոդորէ եւ Սարոխտ Եպիսկոպոսները Դամասկոս եկան եւ Մուաւիայի առջեւ Ս. Մարոնի հետեւողներու հետ վիճարանեցան: Երբ որ պարսուեցան Յակոբիկները, պարսուորեց զանոնք Մուաւիա, որ ամէն տարի (պիտական արկղին) 20.000 դէնար վճարեն եւ պատուիրեց որ հանգարտ կենան: Այնուհետեւ սովորութիւն եղաւ, որ Յակոբիկ Եպիսկոպոսները այսքան ոսկի վճարեն Մուաւիային, որպէս զի անոր հովանին իրենց վրայ ըլլայ եւ եկեղեցւոյ հաւատացեալներէն չհալածուին» եւ այլն⁶:

Թէոդորէ Եպիսկոպոսի սնունդը հայ աւանդութիւնն ալ սլահած է: Հայոց եկեղեցին 548էն սկսեալ Յուլիանոս Հաղիկառնացւոյ վարդապետութեան յարած էր այս կէտին մէջ, այսինքն անապականութեան վարդապետութեան:

7. ԴԱԽԻԹ ԵՐԷՅ (ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ) ԵՒ ԴԱԽԻԹ ՀԱՐՔԱՅԻ

Եղիշէի Հայոց պատերազմի Պատմութեան խորագրին մէջ կ'ըսուի. «զոր արա-

⁶ Nöldeke, Zur Geschichte der Araber im 1. Jahrhundert d. H. aus syrischen Quellen: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 1876, S. 94—95. Թէոդորէ Եպիսկոպոս հաւանորէն Անտիոքի Յակոբիկներու համանուն պատրիարքն էր (648—666). Միքայէլ Ասորի, Բ., էջ 443 եւ 453. Հրա, Շարայի. նոյն տեղ (էջ 453) կը յիշուի նաեւ Սեւերոս հոեւոր, կոչուած Սեբսիտ, վախճանած 666ին:

րեալ է ի խնդրոյ Դաւթի Մամիկոնի» . այսպէս աւերին ձեռագիրներէն ոմանք . ուրիշներ յոկ «Դաւթայ Երիցու Հայցեալ» : Եղիշէի Պատմութեան ուսումնասիրութեանս մէջ այս Դաւթ Երէցր նոյն համարած էի Դաւթ Տարօնացւոյ հետ⁷ : Այժմ , երբ Դաւթ Տարօնացին իր կարգին կը նոյնանայ Դաւթ Հարքացւոյ հետ , Դ . Երէցի նոյնութիւնը վերջնոյս հետ աւելի կարկառուն դուրս կը ցցուի : Եղիշէ իր Լնծայականին մէջ իր Հայցոյցին , Դաւթ Երէցին կը բացազանչէ . «Այլ դու , սվ մեծ գ . ի գիտութեանն Աստուծոյ , առ ի՞նչ արդեօք հրամայեցես , քան եթէ հրամայցիս լուազունաց» (էջ 5) . այս տեղիքս ճշգրիտ կը համապատասխանէ Հարքացի փիլիսոփային : Եւ որովհետեւ Եղիշէի ժամանակը է , դարու երրորդ քառորդին , ուստի 650—675ին կը նշանակէի , կարող էր Եղիշէ 662—670 տարիներուն հանդիպում ունեցած ըլլալ Դաւթ փիլիսոփային հետ , նոյն իսկ Աչոտ Բագրատունւոյ ստանին մէջ , որ ժողովարանն էր ուսումնասէրներու եւ իմաստասէրներու :

Տ. ԴԱՐԻԻՆԻՅ ՓՐԿՁԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐՆ ԵՒ ԴԱԻԹԻ
ԲԱՐՁՐԱՅՈՒՅԷՔԸ

Պատմագիրը կը գրէր թէ Աչոտ «չինէր
յեկեղեցին Դարիւնից յիւրում ստանին եւ

⁷ Եղիշէ վարդապետի Պատմութիւն Հայոց պատերազմի , Գ . մաս , էջ 352—354 :

զկենդանադրեալ զՊատկեր մարդկութեանն Քրիստոսի ածեալ ի մտից արեւու, մեծա-
սքանչ զօրութեամբ, հանդուցանէր ի նմա. եւ նորա անուամբ զեկեղեցին անուանեաց» : Փամանակի մասին որ եւ է ակնարկութիւն չ'ընէր Ղեւոնդ :

Եկեղեցին շինուած է հաւանօրէն Արուճի եկեղեցւոյ շինուելէն ետքը եւ 681ի ապստամբութենէն յառաջ, ուստի 670—680 տարիներու մէջ. իսկ Պատկերը բերուած է եկեղեցւոյ նաւակատիքէն յառաջ : Պատմադիրը կը հաւատաք, թէ Աչոտ «զկենդանադրեալ զՊատկեր Մարդկութեանն Քրիստոսի ածեալ ի Մտիցն արեւու . . . հանդուցանէր ի նմա. եւ նորա անուամբ զեկեղեցին անուանեաց» (Ամենափրկի^ւն) : Վարդան Արեւելցի այս աեզիքը մեկնած է. Աչոտ «զԴարօնից եկեղեցին յանուն փրկչական Պատկերին, զոր երեւորդի նորա յԱրեւմտից մասամբ» (Ս. Խաչի^ւն). եւ ի նաւակատիւն երկեաց (զերզն) Զորս ըստ պատկերին» (էջ 71) :

Այս Երկը պահուած է մեզի Հայոց եկեղեցւոյ Շարակնոցի մէջ Եկեղեցւոյ տօնին իրրեւ Ողորմիս .

Զորս ըստ պատկերի քում ըստեղծեր,
նորոգելով քեզ տաճարացուցեր,
յնորոգեալն ի մէնջ ըզտաճարս
ընկալ քեզ ի բնակութիւն :
Որ չնորհես մեզ, կենաց տըւող,
զկենդանադիր քո ծառայական կերպի,

բերելով ըզրոյսրից ըզլերարերողդ,
 ի փառքս սուրբ Երրորդութեանդ:
 Կեցո զորդի ծառայի քո,
 զսր ի Հոովմոյ դահիցն վերապատուեցեր.
 ուր եղին ըզվէնն հատատոյ
 հիման սուրբ եկեղեցւոյ:
 Որ ըզլերջինքս զայս հրաշագարդեցեր,
 քեւ չափ բնակութեամբը հիմնափայեցեր,
 զպանծալի եւ զփայեալ ըզփառս
 տանս այս վերջինս քան զառաջինն:

Պատկերը բերուած է ի Մտից արեւու-
 րացց այս աշխարհագրական աստիճանը շատ
 տնորոշ է, իմանալու համար, թէ ուսկի՞ց
 բերուած է: Նախնեաց քով երկիրցս կիրար-
 կուած կը գտնեմ զայն «Արեւմուտք» բար-
 ցութեամբ. Հսիփսիմեանց աստին Օրհնու-
 թիւն շարականը Անձինքով սկսած, որուն
 երզսզը Կոմիտաս կաթողիկոս կը համա-
 րուի⁸, ունի տեղիքներս. Ի տուն. «Արեւմուտք
 (Հոռմ) յԱրեւելյս (Վաղարշապատ) ընթա-
 ցեալք հասին»: Բ տուն. «Բարունւոյն հրա-
 մանաւ... (Կուսանք) յԱրեւմտից յԱրեւելյս
 եկեալ հասին»:

Ինչպէս հոս «Արեւմուտք» Հոռմ կը մատ-
 նանշէ, նոյնպէս պէտք է իմանալ «Ի Մտիցն
 արեւու»: Թէ ճիշդ է այս իմաստը, կը հա-
 ւատարմացնէ Երզը, որ Աշոտի հեղինակու-
 թիւնն է. հոս Աշոտ պատրիկ ինքզինքը Աս-
 տուծոյ կը ներկայացնէ. «Որդի Մառայի Քո».

⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 30:

Որդին Աշոտն է, Մառայն Պապր, եւ Քն՝ Աստուած : Մառայ Աստուծոյ կը կոչուէր Հոռմի պապր. այս պատճառաւ ալ շնորհակալ կ'ըլլայ Աշոտ Աստուծոյ, որ Ան գինքր «ի Հոռմայ գահիցն» վերապատուած է, տոութամբ Փրկչական Պատկերին, այն զահապարդ քաղաքէն, «ուր եզին գվէմն հաւասայ հիման սուրբ Եկեղեցւոյ»⁹ :

670—681 տարիներու Հոռմի պապերն են .

Վիտալիանոս	657—672
Աղէ սպատոս	672—676
Դոնոս	676—678
Ագաթոն	678—681

Ուշադրութեան արժանի է, որ 677/8 տարւոյն արաս Գրիգոր Զորափորեցի կը թարգմանէ Հոռմի Սեղրեստրոս պապի Վարքը : Աւելի կանուխ՝ 663 յուլիսին Կաստանդին կայսր տուած հետը հայ զօրականներ կ'այցելէ Հոռմ, կը մնայ հին իրր 10 օր եւ անկէ կ'անցնի Սիրակուսա, ուր ապա կը սպանուի (668, յուլիս 15) եւ զօրքը կայսր կը հռչակէ Մժեհ Գնունին (սպանուած 669) :

Տեսանք վերադոյն, թէ «Բարձրացուցէք» ճառին Նախադրութեան մէջ այս ճառին հեղինակ կը ներկայացուէր Դաւիթ Հարթացի. բայց թէ ո՞ւր խօսած է Դաւիթ այս ճառը, այս մասին կտրծիքները զանապահ եղած են :

⁹ Այս տունը կը գտնեմ կրկնուած Ս. Պաշի Նախակատեաց Օրհնութեան շարականի մէջ. «ի վերայ Վիմի հաւասոյ շինեցեր զբո սուրբ Եկեղեցի» :

Բայց այժմ, երբ գիտենք որ Դաւիթ Հարքայի երկար ժամանակ ընակակից եղած է Աշոտ պատրիկի հետ, անոր ոստանին մէջ, կրնանք ենթադրել, թէ ճառս խօսելու պատահադոյն առիթն էր Դարիւնքի եկեղեցւոյ նաւակատիքը, երբ փրկչական Պատկերն ալ կը գետեղուէր նոյն եկեղեցւոյ մէջ:

Յիշեալ նախադրութեան մէջ յառաջ կը բերուէին երկու կարճատօտ թուղթեր, փոխանակուած «Գիւտ» կաթողիկոսի եւ Դաւիթ փրկափայտի մէջ: Եթէ հարապատ են այս թուղթերը, ինչպէս կ'երեւան, «Գիւտ» անունը պէտք է ուղղել «Թարայէլ» կամ «Սահակ»:

9. ԱՇՈՏԻ ՄԱՆՔ ԵՒ ԴԱԻԹԻ ԳԵՐԵՁՄԱՆԱԿԱՆՔ

Մուսուխայի մահէն ետքը մօրապետ եղաւ անոր որդին Եղիտ (680—683 նոյեմբեր): Իր օրով ծաղեցաւ երկրորդ ընտանեկան պատերազմը, որ տեւեց մինչեւ 702: Այս միջոցին (681/2) Հայք, Վիրք եւ Աղուանք գաղթեցուցին հարկել Արարներուն: 685ին արշաւեցին Խաչիւրք Հայաստան, Վրաստան եւ Աղուանք. սրուիչ ճակատին մէջ ինկան այդ աշխարհներու իշխանները (685, օգ. 16): Թշնամիները «առպատակ ախեալ ի վերայ աշխարհիս՝ առին զրազում դաւառս եւ պատանս. եւ առեալ դաւար եւ զղերութիւն դնացին յաշխարհն իւրեանց» (Ղեւոնդ, 15—16): Նոյն տարւոյն սեպտեմբերին վախճանեցաւ Կոստանդին Դ. Պոզսնատոս եւ յաջորդեց

Վնամեայ բախուկն Յուսափնիտնոս Բ. 685—
 695) . նոյն տարւոյն ալ ամիրապետ եղաւ
 Արղլ-ալ-մելիք (685—704) : Հայաստանի
 իշխան կարգուեցաւ այս անգամ Բաղրս-
 տունի մը , Աշոտ սյատրիկ , իբրեւ յա-
 ջորդ Գրիգոր Մամիկոնեանի : Հայաստան
 թալանուած էր Խաղիբնեւէն . այժմ թալա-
 նել սկսան Յոյներն եւ Արաբները : Ղեւոնդ
 կը գրէ «Ի Դ. ամի իշխանութեան նորս
 (Աշոտի) գունդ մի ասպատակութեամբ յորդ-
 ւոցն Իսմայելի յարձակեալ ի վերայ աշխար-
 հիս Հայոց (Պարսկաստանէն դալով) . որք
 էին սրղիք յանցանաց եւ դաւակ անօրէնու-
 թեան . դործ էին դանօրէնութիւն յաւանս Մա-
 րաց ի Խրամ , ի Ջուղայ եւ ի Խոշակաւնիս . . :
 Ազդ եղեւ առ իշխանն Աշոտ համբաւ չարու-
 թեան նոցա . եւ վաղվաղակի հրաման տայր
 զօրուն ելանել ի վերայ նոցա : Հարին դա-
 մենեւեան սատակմամբ սրոյ . եւ զմնացորդսն
 փախտտական ասնէին : Իբրեւ ետեա խորա-
 մանկ որդին սատանայի զհէնն ի վերայ իւր
 ռոստկոցեալ՝ հրաման ետ զօրաց իւրոց
 զգանձն ժողովեալ՝ ցրուել ի դաշտին առաջի
 զօրացն Հայոց : Եւ նոցա անխորհրդարար
 դարձեալ յաւարն՝ թուրացան ի հետոց նո-
 ցա : Բայց միայն իշխանն Աշոտ սակաւ ա-
 րամբք սնդեալ երթայ զինի նսցա : Եւ զօ-
 րացեալ թշնամեացն՝ դարձան ի վերայ նոցա .
 եւ հարեալ միբաւորեցին զիշխանն Հայոց :
 Ասրս ճիշ բարձեալ զօրացն եւ նոքա վաղվա-
 ղակի հասեալ ամէին զիշխանն ի Կողովիտ

կարեւիէր խոցմամբն. որ ի նոյն մահիճս վախճանեցաւ փառաւորապէս. եւ թաղեցաւ ի կայս հանդստեան իւրոյ ի գեւդն Դարբինս» (էջ 16—17) :

Զարմանալի է, որ Յովհաննէս կաթողիկոս իր Պատմութեան մէջ որ եւ է յիշատակութիւն չէ ըրած Աշոտի մասին. այս բռնութիւնը ենթադրել կու տայ, թէ այդ սրտամազբլին մէջ պակաս մը կայ : Ստեփանոս Ասողկի ինձ անծանօթ ազրիւրէ մը կը քապէ տեղիքս. Աշոտ «սպանաւ ի պատերազմին. իսկ սմանք ի Հայոց իշխանացն անձնատուրք եղեն սո զօրս Հալոց». այսպէս Զեռագրին մէջ, տպագրին ունի «Տաճկաց» (էջ 100) : Եթէ «ի Հայոց իշխանացն» կարպանք «յորդոցն Իսմայէլի» կամ «Հաղարացոց», պիտի համապատասխանէ Ղեւոնդի մտայ. իսկ եթէ «Հայոցն» Տաճկաց իմանանք, պիտի հետեւի թէ Հայ իշխաններէն սմանք Աշոտի գէմ պաւստանութիւն խորհած են :

Աշոտ վախճանեցաւ 688/9ին : Իր հերոսական մահը երգած է Դաւիթ, որ այն մամանակ կը գանուէր Աշոտի ստանին մէջ : Իրեն հետ նոյն կը համարիմ այն «Դաւթակ» քերթսղը, որ կը յիշուի Ազուանից Պատմութեան մէջ իբրեւ հեղինակ Զուանչիւր իշխանի գերեզմանականին :

Զուանչիւր վիպական անձ է եւ իր սրտմուրթիւնը՝ վիպաոտանութիւն : Վիպաղիրը, որ զրած է այդ վէպը, ձեռքի տակ ունեցած է սրտամական ազրիւրներ, անոնց թուին մէջ

նաեւ Աշտի վարքը, որոնցմէ օգտուած է ոչ թէ պատմութիւն գրելու, այլ վէպ հիւսելու: Այդ վէպին մէջ հիւսած է նաեւ Աշտի մահուան գրուածքն եւ Դուիի Գերեզմանականը, որոչ փոփախութիւններով եւ յաղաւտմանութիւն:

Այստեղ յատաջ կը բերեմ այդ Վիպասանութենէն տողերս, որոնք Ազաթանյեզոսն (Սոսրովի սպանութիւնն) եւ Աշտի վարքը ազդուր ունին.

«Իսկ անօրէն սպանալն զսուսերն թերաբամեալ ունելով՝ յանկարծակի յետուս կոպմանէ հաբկանէր զիշխանն արի սաստիկս վիրաւորեալ... յերկիր ընկենոյր զիւր ուղին...: Եւ ոհոս անգոստ ուրեմն իրարցած լեալ իրացն ելելոց՝ զոյժ ազմկի խաւովս թեան հնչէր եւ կաճատ տմբախին բայմանայր». զաւաճանը «փութալէս հեծեալ յերկար փախստական լինէր»: Գունդ մը զօրաց կը հետապնդէ փախստականը. «Եւ ինքեանք ոգորմագոչ արատաւօք անդրէն զատնային, լային զիշխանն եւ աշխարէին: Այլ զի զեռունչ նորս ի նմա կայր, սուղ ինչ տւարս տեւէր կենդանի. եւ սրղւոց իւրոց իւրաքանչիւրումն զգանձս եւ զպատիւս յայտ տանելով կարգէր զնոսս ի բաժինս նոցին. եւ ի զժնդակ վիրացն սրակասեալ վախճանէր:

«Յայնմ ժամանակի սչ սակաւ խաւովս թիւն լինէր աշխարհիս. զի կուտեալ զինեալ խուսն կաճառացն եւ մեծամեծ նախարարացն ժողովեալ եւ ամենայն երկիրն առհասարակ

վայելք լի եղեալ՝ ողբային զիշխանն կականաւոր եւ դժնդակ գոչմամբ, որ այնպէս անտանելի սուգ եւ անհնարին բեկումն աշխարհիս հասոյց :

«Յայնժամ ճարտասան սին ի մէջ անցեալ, որ տեղեակ էր արհեստական իմաստից, Դաւթակ անուն կոչեցեալ, (եւ) արձանակոյն վարժիւքն յաջողակ եւ վերժանական քերթութեամբ յատաջադէմ. որ եւ առատարար ի բանիցն պահուճանս ճշմարտիւ էր քաջասլէս հրատարակող, լեզու անելով նման երազադիր գրչի : Սա յսլավիք աւարբք ժամանեալ յամէր ի դրանն արքունի : Արդ իրրեւ հասանէր օրհասական շշուկն ի վերայ սրեւելից աշխարհիս սակս յանկարծահաս սպանմանն մեծի պօրավարին, յայնժամ սկսաւ նա երգել ըստ ազգարեւոյց գլխակարդութեանց պոքրս զայս ի վերայ բարեացապարտն Ջիւանչիրի. եւ ասէ այսպէս զսր օրինակ (Բ. 34) :

«Աստուածային բանին արուեստաւոր հոգի...» (Բ. 34—35) :

Դաւթակ քերդողի այս Դամբանականը հրաշակերտ մըն է, նուիրուած նախապահ իշխանի մը հերոսական մահուան :

Այդ իշխանը չէր կրնար Ջուանչիր բլլալ, որովհետեւ ան լսկ վիպասանութեան մը հերոսն էր. եւ այդ հերոսի խոհերական արարքը չէր կրնար քերդողն ողեսփել երգելու անոր դովքը այնքան ջերմօրէն :

Դաւթակի քերթուածքը կ'ենթադրէ պատմական յարգելի անձնաւորութիւն, որուն ազնուական կեանքը եւ տարաժամ եւ եղբրական մահը բնականօրէն կսկիծ առթած է ծանօթի եւ անծանօթի: Ան ամէն տեսակէտէ զօրելի է .

«Հովիւ բարի» է, «աշտարակ բանաւոր», որուն «զհնարեաց զօրութիւն եւ զհանճարեղ խմտան հանդիսաւոր հնչմամբ զօրեցին տիեզերք»: «Մարդաբաշար էին յեռալ բանք բերանոյ նորա, եւ մաքրափայլ կեանք վարուց նորին»:

«Տեաք տահմից եւ իշխանք ամենայն երկիւղիւ եւ սիրով հնազանդէին նմա»: «Թագաւորն Յունաց եւ իշխանքն Հարաւոյ տենչանօք խնդրէին տեսանել զտէրն. եւ յսպնամեծար ուղիւնիւ ընդունէին եւ վասօք պատկալ պատուէին մեծապէս:

Ընտանասէր էր. ուստի եւ «սիրով քսայրին սիրելիք քոյին եւ զսէր քս անմոռաց ի մալ ունին»:

Այսպիսի նկարագրով անձ մըն էր է. դարու իշխաններու մէջ Աշոտ պատրիկ Բագրատունի Հոյսց իշխան, զոր կը նկարագրէր Ղեւոնդ Երէց, ինչպէս տեսանք. այսինքն՝ «Այր երեւելի եւ նախամեծար ի մէջ նախարարացն Հոյսց . . . ճովս եւ սլերճ յիշխանութեանն, եւ յամենայն վարս երկրայինս զպատ եւ տաքինասէր, եւ ազնուական քան զամենեւեան եւ ծանօթ երկիւղին Աստուծոյ

ևւ հոգարարձու ամենայն բարեգործութեան,
փոյթ յաւուսմնասիրութեան...»:

Դաւթակ իշխանին մահուան պարագա-
ներու մասին տկնարկութիւն կ'ընէ. «Ձան-
դիւս կորստեան փորեցին խորխորատ...
հոգի մոլորութեան շնչեաց ի նստաւ եւ ի նա-
նիր թաքուցին զորոպայթ մահու... ինկա-
խեցան ի վերայ քո սրդիք ծառայիցդ»*:

Նկատի պէտք է տանել, որ փոպոպիրը
խրացնելով Դաւթակի Դամբանականը եւ
դայն իրբեւ ի մահն Ձուանչիրի ներկայացնե-
լով, պէտք է անոր բովանդակութիւնը յար-
մարցնէր փոպոսանութեան փափախելով,
կրճատելով եւ յաւելութեան ներմուծելով:
Ինչպէս Դամբանականէն տեղիքներ տաւ ի
վկային մէջ, նայնպէս վկայն տեղիքներ ներ-
մուծուած են զամբանականին մէջ: «Խիպա-
խեցան ի վերայ քո սրդիք ծառայիցդ», հա-
տանորէն իմանալու է «սրդիք Հազարու»:

Այստ պատրիկ եղաւ առաջնականը
Դաւթի եւ անոր պաշտպանը. ուսումնասէրը
յարդեց իմաստասէրը, Դաւթի «յոլովիք
աւուրբք Ժամանեալ յամէր ի գրանն ար-

* Այս տեղիքները տպուած են Ս. Գրիգորի.

ա. «Ձանդիւս կորստեան փորեցին խորխորատ»:
Սաղմ. ԻԶ. 7. «Ժորեացին տաջի իմ խորխորատ»:

բ. «Հոգի մոլորութեան շնչեաց ի նստաւ» եւս.
ԺԺ. 14. «Տէր խառնեաց նոցա ոգի մոլորութեան»:
եւս. Խ. 7. «Ոգի Տէրան շնչեաց ի նա»:

գ. «Ի նանիր թաքուցին զորոպայթ մահու»:
Սաղմ. ԼԴ. 17.

դ. «Խիպախեցան ի վերայ քո սրդիք ծառայիցդ»:
«Սրդիք ծառայից» հմմտ. Սաղմ. ՃԱ. 29:

քունի», խմացիր Աչոտ պատրիկի եւ իշխանի տպարանքը: Եւ եթէ կ'ըսուի, թէ Աչոտ «դարպարէր զեկեղեցիս Աստուծոյ վարդապետական արուեստիւք եւ պաշտօնէիցն խմբաւորութեամբ», առ այս իրեն օղնական ունէր Դաւիթ խմաստաւորը, որ կը գտատխտէր խմբուած պաշտօնեաներու: Կը հրճուէր իշխանի սոսուցչապետին եւ ուսանողներու ներկայութենէն, բայց դուրսը կային մոլեռանդներ, որոնք կը կրճակին աստիճաններ «հասոմ» ուսուցչապետին եւ անոր վարդապետութեան գէմ: Դաւիթ կարող էր ըսել իր ժամանակակիցին, Անանիա Շիրակացոյ հետ. «Ոչ ոք եղև չնորհակալ եւ մեծարաց իմոյ աշխատութեան. քանզի եւ ոչ սիրոց իսկ է ազգ մեր խմաստից եւ գիտութեանց, այլ ծայր են եւ ձանձրացոյք» (Անանիա Շիրակացոյ Մատենագրութիւնք, էջ 209):

Երբ վախճանեցաւ Աչոտ (688/9), հայածեցին ժամանակակիցք Դաւիթը իրրեւ հասոմ եւ քաղկեդոնական: Առաքել Սիրնեցի ինձ անձանօթ ազրիւրէ մը ուսած կը գրէր. թէ Հայերը «անարգեցին զնա եւ զրանս նուրա. եւ հարեալ վիրաւորեցին զնա. եւ նա զնաջեալ ի Վիրս եւ անց կացեալ վախճանեցաւ»: Այս տեղիքը կը պատշաճի Դաւիթի, եթէ «ի Վիրս» կարգանք ի «Յոյնս»: Դաւիթ եկած էր Յունաստանէն, պիտի վերադառնար նոյն տեղ:

Արդեամբք ալ կը դտնենք զինքը 712—
718 Կ. Պսլիս :

10. ԴԱԽԻԹ ԴԵՍՊԱՆ

Յովհ. աւագերէցի ժամանակագրութեան տեղիքս⁹ «ՃԼԵ (686) «Դաւիթ երեւր զԹուղթն կայսեր ի Դվին եւ ժողովեցան առ Սահակ եպիսկոպոսք եւ զԴաւիթ պոյլեցին» (կարդա՞ր կոչեցին), մեղի նոր լոյս մը կը ծաղկէ, Դաւթի կենսագրութեան համար :

Թէեւ կանոնի թաղաւորաց եւ կաթողիկոսաց թուերը խառնակ են, բայց Հայոց թուականը ճԼԵ (կարդա՛ ճԼԵ 689) կը համաձայնի Յուսիսեանոսի (Բ.) թաղաւորութեան Դ. տարւոյն :

Առանց տարակուսի Դաւիթ ուղարկուած է Յուստինիանոսի Դ. տարւոյն, երբ ան յանկարծակի երեւցաւ Հայոց սահմանի վրայ, ինչպէս կը զրէ Ասողիկ. «Իսկ ի դալ Դ. տմին Յուստինանոս ինքն խաղացեալ զօրու ծանու՝ եկն ի կողմն մի Հայոց, ի լեառնսր կոչի Աբարտակ, եւ յերիս բաժանեալ զգօրս իւր՝ առաքէ ի Հայս, ի Վիրս եւ յԱղուանս. եւ կոչեցեալ առ ինքն զոմենայն իշխանս աշխարհացս այսոցիկ. եւ ոչ ի կամաց, այլ ի հարկէ՝ զնացեալ առ նա : Իսկ նորա զոմանս յիշխանացն ընդ իւր առեալ, եւ զոմանց զորդիսն սլատանդս խնդրեալ :

⁹ Մանր ժամանակագրութիւններ. կազմեց Վ. Ա. Յակարեան. հատոր Բ. Երեւան 1956, էջ 20 :

ընդ որս եւ զկաթողիկոսն Հայոց զՍահակ Խանդեբճ հինգ Եպիսկոպոսոք արգելեալ առ ինքն. եւ զոմանս յիշխանացն արքունատուր պատարադօք պատուեալ՝ կացոյց աշխարհացն. զՆերսէճ Շիրակայ տէր կոմս Կապոյտերոց՝ Հայոց իշխան եւ զՎարազ<տր>—գատ՝ պատրիկ էքսարքոս, որ էր երկրորդ թագաւորին, Աղուանից իշխան. եւ 30 000 զօր օգնական իշխանացն. եւ ինքն ի Կոստանդինուպոլիս դարձաւ: Եւ Ներսէճ Կամսարական եկաց իշխան Հայոց ամս Դ» (էջ 100—101):

Յուստինեանոսի (685—695) Դ. տարին է 688/689: Կայսրը իրեն հետ առած էր, ինչպէս կ'երեւայ, Դաւիթ հիւպատոսական պաշտօնով. զոր կը դրկէ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից իշխաններու եւ Հայոց Սահակ կաթողիկոսին, իւրաքանչիւրի համար զանանք գալ իր մօտ. Կաթողիկոսը հանդերձ հինգ եպիսկոպոսներով:

Կր համարիմ, թէ Դաւիթ զնաց նաեւ Աշոտ իշխանին եւ «յոյսփիւք աւուրբք ժամանեալ յամէր ի գրանն արքունի»․ ուստի 688/689ին: Ներկայ եղաւ Աշոտ յաւարկաւորութեան եւ ասլա դարձաւ Կ. Պոլիս:

11. ԴԱՒԻԹ Ի Կ. ՊՈԼԻՍ 712—18

Դաւիթ այժմ ծերացած էր, արդէն իրր 80 ամեայ մը: Իրր 710ին Դաւիթ Կ. Պոլիս կը հրաւիրէ Ստեփանոս քահանան եւ քերդոյն ի

Սխնեաց աշխարհէն, արատազբելա իր թարգմանութիւնները, իր հակադաթեան տակ 712—717 տարիներուն, ստաի 5 տարիներու մէջ կ'օրինակուին չարս հասարակը, տանք են.

1. Դիտնեսիոս Արիստրադացւոյ գործերը (712/3).
2. Ղեւտիկոնի Մեկնութիւնը (716).
3. Կիւրեղ Աղեքսանդրացւոյ Պարտարմանց գիրքը (716).
4. Նեմեսիոսի («Երիզոր Նիստացւոյ») Յատու Բնութեան գիրք (717/8):

Իւրաքանչիւր հասար տնի իր յատուկ յիշատակարանը. տանցմէ մին միայն, Ղեւտիկոնի թարգմանութիւնը պահած է տնադարա յիշատակարանին կազմուածքը. միւս երեքը ստլա կրած են անձանոթ ձևաքէ նոր խմբադրութիւն, սր Դաւթի պատանանն Կեսար եղած է կեկտո, իսկ Ստեփանոս ներկայացուած է Սխնեաց Մովսէս եպիսկոպոսի աշակերտ, եւ Դաւթի թարգմանութեանց աշխատակից կամ թարգմանակից («Թարգմանեցան ի ձեռն Դաւթի... կեկտոի եւ ի ձեռն Ստեփանոսի քահանայի եւ քերդոցի, աշակերտի Մովսէսի Սխնեաց եպիսկոպոսի»):

Ինչ կը թուի թէ Դաւթի պէտք տնեցած է արտեստատար գրիչի մը, սր օրինակէր իր հակադաթեան տակ իր թարգմանութիւնները

մէկ կամ երկու օրինակներով, որպէս զի տարսին Հայաստան եւ բարգմանելով մասնակի ըլլան քաշանաններու եւ փերպոյններու : Եւ առ այս հրաւիրուած է իր մօտ Ստեփանոս քաշանայ փերթոյ եւ քաջ գրիչ :

Ղեւտիկոնի Մեկնութեան Յիշատակութեան մէջ կ'ըսուի. «Թարգմանեցան զիրքս Ղեւտակոնի թարգմանութեան (իմացիր՝ Մեկնութեան) յառատածաղաչ եւ յամենաերջանիկ քաղաքս Կոստանդինուպօսյիս . . . ի ձեռն Դաւիթ հիւպատոսի եւ կիսարի (կարդա՛ Կեսարի) թաղաւորական սեպանոյ, որպէս իցիայի քաշանայի. զրեւոյ ձեռամբ Ստեփանոսի քաշանայի եւ փերպոյի ի Սիւնեայ աշխարհէն» : Ասկէ բացայայտ կը տեսնուի, որ Դաւիթ թարգմանած է (բերանացի՞, ի ձայնէ) եւ Ստեփանոս «գրած» կամ գրի տած է : Այս կերպ թարգմանութիւնը ենթադրել կու տայ, որ թարգմանիչը ծերունի է, զսղոյսն ձեռքով, բայց տուած աչքով եւ արթուն մտքով :

Իր վերջին թարգմանութիւնն է Նեմեսիոսի Յաղագս բնութեան մարդոյ գործը :

Դաւիթ կը կրէ «հիւպատոս» տիտղոսը. ըստ յն. ΤΙΤΟΥΣ «բարձրագոյն, զերագոյն, առաջին» իմաստն ունի. ապա իրքեւ տիտղոս գործածուած է յատին consul պատուանունին համադօր. այս պատիւը ի գօրու էր երեք տարի¹⁰ : Բիւզանդական շրջանին այս

¹⁰ «Գրեւորք թէ զմի տարի կայցէ հիւպատոս

տխադուսր կրած Էն նաեւ փիլիսոփաները խր-
րեւ «ասաջին, զերազոյն փիլիսոփայ» իմաս-
տով: Կը կարծեմ թէ այս իմաստներով սկսե-
ք իմանալ Դաւթի «Հիւսարատ» տխադուսր,
Հայերէն թարգմանութեամբ «անյաղթ» եւ
զետարն: Իսկ «կիսառ (աղաւաղաւած «կե-
նառ») թաղաւորական սեղանոյ» պատուա-
նուն մըն է (տես էջ 165):

Կը համարեմ թէ Դաւթ փախճանած
ըլլայ 718էն ոչ շատ յետոյ, հաւանօրէն
719/20ին:

Կամ զերկուս կամ զերիս կամ զչորս. եւ ո՞ր իցէն
որոց զտասն ամե կալեալ իցէ զՀիւսարատին. չիք ոք,
չէ ուրեք». Ոսկ. Պաւղ., Բ., էջ 501:

ԴԸԻԻԹ ՀԸՐՔԸՑԻՈՅ

ՀԵՂԻՆԸԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1. Դաւրի Հարճացւոյ անյաղք փիլիսոփայի ասացեալ ներքողեան ի սուրբ Խաչն աստուածընկալ :

«Բարձրացուցէք զտէր աստուած մեր, մարգարէն ձայնէ, երկրպագեցէք պատուանդանի սրբայ սոխց նորա¹: Եւ ես զնոյն ձայնեմ, զՀոգւոյն զնախագղեցութիւնն ասրեւելով զբանն հրատարակեմ... :

Վջ. Աստանօր իրաւապէս անցէ բանս զկայ՝ պայծառացեալ եւ պատուական սուրբ նշանիւս ի Քրիստոս Յիսուս եւ տէր մեր. եւ նմա փառք յաւիտեանս. ամէն» :

Զեռագիրք. Վիկեննա, 2, 195ա—203ա (ԺԴ./ԺԵ. զար, Յուց. 11)¹: 353, 69ա (1325. Յուց. 806)²: Պարիս, 110, 522ա (ԺԲ)³. 117, 237ա (1307)⁴: Վիեննայի, 204, 370ա (1215. Յուց. Բ. 143)⁵. 207, 61ր (1341. Յուց. 168)⁶. 202, 464ա (1637. Յուց. 103)⁷: Էջմիածին, 83, 287ա (1664). 1407, 235ա (1596). 2389, 62ա: Երեւան, Պետ. Թանգ. 862 (ԺԸ): Երուսաղէմ, 1, 77ա (Յուց. Ա. 31) :

¹ Սաղմ. ՂԵ. 5. «Բարձր արարէք... երկիր պատէք պ. սոխց նորա զի սուրբ է» :

հորագիրք. 1. Դաւթի Հ(արք)ացւոյ անյաղթ փիլիսոփայի... : Հ. Յ. Տաշեան լրացուցած է Հ(Եր)ացւոյ. Ձեռագրէս արտագրող մը 1830 տարւոյն կարգացած է Հարքացւոյ : — 2. Դաւթի անյաղթ փիլ. : — 3. Դաւթի անյաղթ փիլիսոփայի Ներքինացւոյ... : — 4. Անանուն :

Հրատարակութիւնք. 1. Գիրք Եւ Ճատ հոգեւոր. Կ. Պոլիս 1722, էջ 441—466 : — 2. Գիրք Ժողովածոյ բնղղէմ Երկարնակաց, Նոր Զուգայ, 1688, էջ 204—260 : — 3. Մատենագրութիւնք Դաւթի անյաղթ փիլիսոփայի, Վենետիկ 1833, էջ 99—119 :

ՆԵՐՔԱՅԻՍ Բ. ՄԱՍԸ

Տօնապատճառներու մէջ ասնուած է Ներքույեանիւ Բ. մասը՝ Օրհնեալ Եւ աստուածապարզ — Ամենայն բարեկամի Էւ սիրելւոյ զայուսա (տպ. էջ 111—119) :

Կր յիշեմ Վենետիկի Միւիթ. ձեռադրաց հին ցուցակէ մը

«Տօնապատճառ Խ. 275 (Ի վերջն տարբերի) .

Բ. 349 .

Գ. 399 .

Ե. 212 (ԹԵՐԻ Ի մէջն) .

Է. 503—517 (ԳԵՂԵԱՅ ԿԱՄՍՅԱՅ ԲԱՆՈՒՆ) :

Մեկն. Աստուայ Կամբր. Դ. (Կիսակատար) : Ի ճատս յայտեսիկ գտանին Թուղթքն Գիւտայ Էւ Դաւթի :

ՆԱԽԱԳԻՐ ՈՒԹԻՒՆ

Ներբողեանն ունեցած է նախադրու-
թիւն մը, ուր կը բացատրուէր, թէ ո՞վ է
Ներբողսկը, ի՞նչ տոթով եւ ո՞ւր խօսուած
է: Այս նախադրութիւնը սկզբնապարով չէ
հասած մեղի. բայց կտն անոր բազմաթեւակ
խմբապարութիւնները, որոնցմէ մէկը քանին
յաստջ բերինք վերապոյն քաղաւածարար:
Այս խմբապարութիւնները զանազանելու հա-
մար բանասէր Վարդան Հաղբատացի (իրը
1170ին) ² մեղի կսուան կու տայ այն տեսու-
թիւնները, որոնք յայտնուած են նկատմամբ
տեղւոյն, ուր արտասանած է հեղինակը Դա-
ւիթ: Աստեք են.

1. Աթէնք. Դաւիթ, որ սպարկուած էր
իմաստասիրաց քաղաքս ուսանելու, երբ տ-
ւարակց ուսումը, «եյ եկաց ի վերայ աշտու-
րակին, ստաջի որոյ նշանին — զի յայն
վայր կարծանեալ կսոյն սրտակեր՝ պատուա-
կանութիւն խաչին յաստջանսցր ի մէջ Աթե-
նացւոյն — սսեն թէ անդ տապ յուրախու-
թիւն յոգացն եւ ի սրտիւ խաչին :

2. Իսկ սլլք սսեն, թէ ի դասնայն յԱթե-
նայ ի Կոստանդնուսպոլիս, ըստ օրինացն յա-

² Հ. Մ. Զամէան, Պատմ., Ա., 783—784 այս
նախադրութիւնը կ'ընծայէ Ներսէս Շնորհաւույ, խաչի
Ներբողիս Մեկնիչին. այսպէս նաեւ յաջորդք: Էջ-
միածնի Թ. 1398, Թղ. 379բ—381բ (ԺԴ. զար) ունի
խորադրում. «Տեսութիւն սուգ մտաւոր վասն Բարձ-
րացուցեացն, զոր արարեալ է Վարդանայ վարդա-
պետին»: Սկզբնաւորութիւնն՝ «Զսկիզբն հաւատոյ մե-
րոյ բարեպաշտութեանն ունիմք ի Լուսաւորչէն սրբոյն
Գրիգորէ...»:

նականաց՝ ընկերակիցքն նորա մեծարեցին զնա յաւուր տօնի խաչվերացին, ի պատուասիրութիւն տօնախմբութեանն է ասացեալ:

3. Եւ այլք, թէ յերուսաղէմ, առաջի վերկական խաչին սրբոյ:

4. Եւ ոմանք, թէ յետ դարձին (Սուրբ խաչի) ի Պարսից:

5. Եւ կէսք, (թէ) ի տեղի ինչ անպատի գրեալ՝ ըստ հակադրութեան երկանակաց ընդդիմարանութեան»:

Այս հինգ տեսութիւնները Վարդան Հազարտացի «ստայօդ պատմութիւն» կը համարի, ուստի եւ անընդունելի եւ զուր ժամավաճառութիւն անոնցմով զրազիրը:

Թ. 2 անտարակոյս Գիրք Էականքը կ'ակնարկէ, ուր կ'ըսուի թէ Դաւիթ ճառս խօսած է Կ. Պոլիս, Ս. խաչի տօնին, ի ներկայութեան Մարկիանոս Կայսեր: Միւսներու մասին որ եւ է ազրիւր չունիմ ստուգելու, թէ ո՞ր պատճառաւորներուն կը պատկանին:

Թ. 3 կարող է հետեւցուած ըլլալ Ներքողին այն հատուածէն, ուր Գողգոթայի վրայ կը խօսուի (էջ 109):

Թ. 4 նկատի առած ըլլալու է իրրեւ սխառտաւորոյն տօնի Ս. խաչին զերութենէ վերադարձն յերուսաղէմ, որ տեղի ունեցաւ 630ին: Այս տեղ ուշադրութեան տրժանի է տարին, որ Դաւիթ ժամանակը Է. դարու առաջին կէսին կ'ենթադրէ, չեղելով հասարակաց ժամանակադրութենէն, որոնք Դաւիթը իր ընկերներով Գ. եւ Ե. դարերուն գիտեն:

Բանասէր Վարդան Հազրատացին, որ 1—5 տեսութիւնները «ստայօղ պատմութիւն» նշաւակեց, Դաւթի և ընկերներու տաքումն «յուսումն իմաստութեան ի մայրաքաղաքն յԱթէնս» Ս. Սահակի և Մեսրոպի հրամանով եղած կ'ընդունի. կր դրէ. «Ուշ եղեալ երանելեացն՝ առաքեն յաշակերտաց անտի ի կողմանս Յունաց... որք ուսեալք և տեղեկացեալք՝ Թարգմանիչք եղեն հելլենական լեզուին...»: Վարդան աչքի տուջ ունեցած է Կարինի Վարքն Մաշտոցի. «Յետ այնորիկ ուշ եղեալ... երանելեացն... յաշակերտացն յուղարկել ի կողմանս... Յունաց. ուր և ուսեալք և տեղեկացեալք՝ Թարգմանիչք կարգէին ըստ հելլենական լեզուին» (ԺԶ. 1—2) :

Սահակ և Մաշտոց իրենց աշակերտներէն երկուքը ուղարկեցին Եգիպտոս, որոնք ապա Կ. Պոլիս տեղափոխուեցան: Աթէնք Թ. 2 (և իր սպրի՞ւրն) հնարած է, ինչպէս վերադոյն տեսանք, ազգուած Գր. Աստուածաբանի Թուղթէն, ուր իրր 350ին Աթէնք դտնուած հոյ աշակերտներու մասին կը խօսուէր: Որովհետեւ այս բմբանումը իշխած է Ը. և յաջորդ դարերուն հոյ մտքերու վրայ, մինչև ոյսօր, պիտի հարցնեմ թէ ուեւէ մէկ հոյ մտաւորական պիտի համարձակէ՞ր Սահակի և Մեսրոպի աշակերտները Մովսէս և Դաւիթ Աթէնք ուղարկել, եթէ իրենց ծանօթ ըլլար Մովսէս Խորենացւոյ Հոյոց Պատմութիւնը, ուր Մովսէս ան-

ձամբ բարձրաբարբառ կը հրատարակէր թէ ինքն եւ ընկերք Ազեքսանդրիա սուրբուհեան եւ այն տեղուան համայնարանին մէջ աւարտեցին իրենց ուսումը : Ինձ կր թուի թէ Դաւիթ Անյայթի վէպը հիւսուած է Ը. դարու ընթացքին : Եւ վասն զի «Յովհաննու Հայոց կաթողիկոսի ի Յոյանս թիւն Քրիստոսի» ճառը «Զյարնանային ժամանակին աւարտն» սկիզբնաւորութեամբ (Փիւք Թղթոց, 85—87) ունի սուրբութիւն. «Եւ ըստ նպոյնց (Փր. Լուսաւորչի եւ Արիստակէսի) հոգեկիր վարդապետքն եւ թարգմանիչք, որք յԱզեքսանդր(իա) եւ յայլ յայտնի քաղաքս վարժեալ, ոչ աւելիս եւ նորս ինչ թարգմանեցին, եւ ոչ ընկալան եւ ոչ մեզ աւանդեցին» (էջ 88—89), որ նաեւ Փիլոնէն տեղիքներ կը գտնուին, չի կրնար ժ. դարէն յաստի ըլլալ :

ՍԿՋԲՆԱԳՐԷՆ ՔԱՂՈՒԱԾՔՆԵՐ

Վարդան Հայրատացի, որ «ստոյգ պատմութիւն» կոչած էր այդ հինգ խմբագրութիւնները, խաղաղակեցով հին ձեռագիրները «գտի, կ'ըսէ, յօրինակս հինս մերձ առ թարգմանութիւնս (խմացիր Ներրոյեանն ի Ս. Խաչ) գրեալ, եթէ Սա (Դաւիթ) էր աշակերտեալ մեծին Մովսիսի քերթողին՝ սուսուածեղէն գրաց, ի Հարք գաւառէ, ի Հերթն գեղջէ, որդի առն բարեպաշտի եւ սիրոյի Աստուծոյ, մի յայնցանէ, որ միաբան ընտրեցան յաշակերտութիւն հելլենական

դպրութեան, ի ժամանակս Վահանայ, որդւոյ Մաղնոսի, որդւոյ Վարդանայ, եւ ի հայրապետութեանն տեառն [Գիւտի. եւ զկնի Յսնանայ Մանգակունայ] . . . :

«Յաւուրս վերադիտուցութեան Հայոց տեառն (Անաստատոյ) եկին արք. սմանք ի նահանգէն Անախոքոյ ի զեղջէն որ կոչի Աւչին ^(²) 2ա, որոց անուանքն Կոստանդին եւ Պետրոս եւ Թէոդորէ, խարաղնազկացք, բոկաղնացք, սղահազք, եւ կեղծաւորք, որոց ծունկք եւ ճակատք տեռեալ էին իրրեւ զուգտոյ [ի ցոյցս մարդկան, որք տաէին ոչ գոյ զՄարիամ աստուածածին, եւ ոչ զԹաշն Աստուծոյ խաչ, ոյլ զոգոս սլաւաւորան] :

Յազապս որոյ հարկեալ ի հայրապետէն, որ մեծաւ ըզձիւք խնդրէր ի սրբոյն տեառնելով զմեծանձնութիւն եւ զկորովութիւն բանիցն եւ զանշալի իմաստութիւն նորա, վաստահայեալ յառն քաջութիւնն՝ եւս զրել հրամանաւ եւ սիրով ի նշան սլաւաւորաց կաթողիկէ եկեղեցւոյ եւ ի զխարանդութիւն հակառակացն : Վասն որոյ ունէր ի սկզբան բանին այսպէս զրեալ .

«Ձառ ի յաստուածաստ պատուեալ սրբոյ քահանայապետից ի մեծանձնութենէ ընկալաք զհրաման» . եւ որ զկնի սոցին բանք :

Վարդան կր վերջացնէ . «Եւ ինձ՝ բարւոք խորհուպցն այսօրիկ բարւոք թուեցաւ պատճառք քան այլոցն» (Ճոսաբայ, 38—39) :

²ա Սարգիսեան, Յուլյ., Բ., 1089 «Աւչին» :

Մենք աւելի ուրախ պիտի ըլլայինք, եթէ Հաղրատացին այդ հին օրինակներուն երկայայուցած բնաւորն կամ բնաւորները անխորտակ աւանդած ըլլար մեզի: Բայց եւ այնպէս չնորհակալ ենք իրեն նաեւ ծայրաքաղիս համար, որ թոյլ կու տայ սկզբնաւորը մերձաւորապէս վերականգնել:

Դաւիթ էր աշակերտեալ մեծին Մովսիսի քերթողին, յուսմունս աստուածեղէն գրոց, ի Հաբֆ գաւառէ, ի Հերեքն գեղջէ, որդի առն քարեպաշտի եւ սիրողի Աստուծոյ, որում եղիա անուն, քահանայ Աստուծոյ: Դաւիթ յուզարկեցաւ յաշակերտութիւն հելլենական դպրութեանն ի Կոստանդնուպոլիս. ի ժամանակս վահանայ որդւոյ Մագնուսի, որդւոյ Վարդանայ:

Մովսէս քերթող ծաղկած է է. դարու երկըսորդ եւ երրորդ քառորդին, իրր 625—680. ունինք իրմէ հսկաորական ճառեր եւ սրասմական—ճառական դրուածքներ. իր աշակերտներէն կը յիշուին յանունէ Դաւիթ, Թէոդորոս եւ Ստեփանոս Սիւնեցի: Նախադրութեանս այլ խմբադրութիւններու մէջ կ'ըսուի թէ Մովսէս քերթողի եղբայրն էր Մամբրէ. այսպէս նաեւ Ստ. Ասողիկ «Յայսմ ժամանակի Մամբրէ եղբայր Մովսիսի, զորմէ ասնն երրորդ դտեալ ի փիլիսոփայս դառնայր ի Հայս. եւ Դաւիթ աշակերտ Մովսիսի ի Հարք դաւառէ ի Հերետն զեղջէ» (էջ 80): Որովհետեւ բայն եղակի է եւ ենթականներ երկու, կը կասկածիմ նա-

խաղասութեանս հարադատութեան վրայ : Ասողնիկի Պատմութեան մէջ եկամուտ տեղիքներ չատ կան . յամենայն դէպս տեղիքիս ազրիւրը Վարդան Հաղրատացւոյ դտած խմբադրութիւնն է . ուր կը պակսի սակայն «Մամբրէ եղբայր Մովսիսի , զորմէ ասէն երրորդ գտեալ ի փիլիսոփայս եւ» . հոս «զորմէ ասէն — ի փիլիսոփայս» կը հայլ անպատճառ Դաւթի , որ «անյաղթ» եւ «հաւատ» եւ «եռամեծ» տխրոսները կը կրէ : Չեմ մերժեր , թէ Մովսէս չէ ունեցած այս անուն եղբայր մը , բայց ծանօթ է որ այս անունն տակ մեզի հասած երկու ճառերը Ս . Հայրերէ քաղուած դրուածքներ են : Վենետիկի Մխիթարեանց օրինակին մէջ Դաւթի համար կ'ըսուի . «Դաւիթ . . . ի Հարք դաւառէ , ի Հերեթն դեղջէ , աշակերտ Սահակայ եւ Մեսրոբայ . զոր ասէն քուերորդի Մովսէսի քերթողահօրն» (Դաւիթ Անյաղթ , էջ 99) : Այս խմբադրութիւնը սերտիւ կապ ունի Վ . Հաղրատացւոյ դտած օրինակին հետ : Եթէ ուզենք Ասողնիկ , Վարդան եւ Վենետիկի օրինակը իրարու հետ հաշտեցնել , կը ստանանք . Դաւիթ փիլիսոփայ ի Հարք գաւառէ , ի Հերեթն գեղջէն , աշակերտ եւ բուերորդի Մովսէս քերթողի . զորմէ ասէն երրորդ գտեալ ի փիլիսոփայս . . . : Այս գէպքին Դաւթի հայրը Եղիա քահանայ կին առած կ'ըլլայ Մովսէս քերթողի քոյրը : Դաւիթ կ'ուղարկուի (Մամբրէի⁶ հետ) յուսումն հեղինական դպրութեան : Քաղաքի

անունը չէ յիշուած . բայց մենք գիտենք , որ Դաւիթ ուսած էր Կ. Պոլիս : Այս կը պատահի «ի ժամանակս Վահանայ . . .» : Ո՞վ էր Վահան . կ'ըսուի թէ Մազնոսի որդին եւ Վարդանի թոռն էր : Այս տեղիքը առ հասարակ իմացուած է , որ Վահան նոյն է Մամիկանեան Վահան մարզպանի եւ սպարապետի հետ . բայց ան սրղի՛ն էր Հմայակի , Կարմիր Վարդանի եղբոր , որոնց հայրն էր Համադասպեան : Այս անպատեհութեան առջեւ կը թափ ինձ , որ Վարդան այն Քաջն Վարդան է , որ 572—574 տարիներուն «Հայոց պատերազմի» սպարապետ ընտրուեցաւ . ապա ընտանիքով Կ. Պոլիս սպաստանեցաւ եւ հոն ալ վախճանեցաւ իբր 600ին . անոր որդին ըլլալու է Մազնոս եւ թոռը Վահան , նոյնպէս Կ. Պոլիս հաստատուած . Դաւիթ յանձնուեցաւ Վահանի հսկարարձութեան : Թէոփանէս կը յիշէ յամն աշխարհի 6194 (փրկչական 694) Վահան մը , որ Դ. Հայքը կ'ենթարկէ Արարացւոց իշխանութեան (Թէոփ. Ա. , էջ 569 , տ. 18—19) :

Դաւիթ , ինչպէս ցոյց տուինք վերայոյն , 661/2ին Դամասկոս էր , 662/3ին Հայաստան , Աշոտ պատրիկ Բաղրատունւոյ ստանը , Անատաս կաթողիկոսի օրով : Ան իր Ներբոյին մէջ ունի տեղիքներ , որոնք ենթադրել կու տան , թէ այցելած է Երուսաղէմ , զըտնուած է Գողգոթա , տեսած է տեղւոյն եկեղեցւոյ մէջ Թաղաւորներու եւ մեծատուններու նուէրները :

Թէ Ներբայեանս Դաւիթ Հարքացւոյ է, կը վկայէ Վիեննայի Թ. 2 ձեռագրի վերնագիրը: Նկատմամբ ժամանակի ամէն կասկած կը փարատէ երեք ասորի Անտիոքացիներու Հայաստան եկած ըլլալու յիշատակաթիւնը, որ պատահած է ընդ մէջ 660—662 տարիներու, երբ Անաստաս էր կաթողիկոսը (660—667): Ստոյգ է որ այս տոթիւ կաթողիկոսի և. Դաւիթ մէջ թղթեր փոխանակուած են. այս մասին խօսեցանք վերագրոյն: Իսկ այն թուղթերը սրանք պահուած են ինչ ինչ ձեռագիրներու մէջ կից Ներբայեանիս, և. Դիւտ կաթողիկոսի և. Դաւիթ փրկիստիայի անունները կը կրեն, ու ինչ քովանդակաթեամբ և բառախտակերով սրահնուած, կեղծ թղթեր են: Անոնց սկզբնաւորութիւններն են (էջ 102—103) .

ա. Թուղթ Դիւտայ աս Դաւիթ: Երկնաւորին քանկացեալ մեծութեան, պտղ պանծաւ և. աստուածային լրութեան . . . :

բ. Պատասխանի Դաւթոյ: Ջառի յաստածուստ պատուեալ զերիցս երջանկի, զմեծի հայրապետի . . . պատուած հրաման խնդիր հարկապանջութեան և կեղեցական զործառնութեան . . . » :

Վերջնոյս սկիզբը Վ. Հաղրատացի յառաջ բերած է այսպէս. «Ջառի յաստածուստ պատուեալ սրբոյ քահանայապետիդ ի մեծանձնութենէ բնկալաք զհրաման» :

Երկու թուղթերն ալ մէկ զրէջ ելած են. երկուքն ալ նոյնպիսի բառերու յաճախու-

թեամբ, նոյն իսկ Գիւտի ստորագրութեան մէջ: Դարուկէս յառաջ կը գրէր Հ. Մ. Աւգերեան ու այս. «Արդ եթէ հարադատ իցեն այս նամակագրութիւնք, եթէ յայլոց ոմանց իմաստակաց պուճոյճ թոռիւք յարմարեալ՝ մանաւանդ նոյնատառիւք ի զէմս Գիւտոյ, եւ ոչ զիտեմ» (Լիակատար Վարք սրբոց, Ե. (Վենետիկ 1813, էջ 320): Այսուր արտայայտուած է նոյն հեղինակը. «Կայ եւ խրթին զիր համառօտ առ Դաւիթ տնայաղթ՝ որպէս խնդիր փասն ճատի սրբոյ Խաչին եւ Պատասխանի նորին ի Դաւթոյ. եւ սոցա եւս լուսպոյն օրինակ խնդրելի³» (ՆՀԲ. Նախադուռն, էջ 10): Գեր. Սուքիաս Սոմալեան, Quadro della storia ... (1829), էջ 29—30. եւ Հ. Գ. Զ. Հոյկական հին գայրութեան պատմութիւն, Վենետիկ 1897, էջ 318—319 եւ 326 ընդունած են աւանդութիւնը միամիտ հաւատով:

Եթէ Դաւիթ եւ Ստեփանոս Սիւնեցի Մովսէս քերթոյի աշակերտներն են, մին երէց եւ միւսն կրտսեր, կրնանք հետեւցնել, թէ Դաւիթ իր ծերութեան հասակին խնդրած ըլլայ իրեն օգնական եւ գրադիր՝ Մովսէսի աշակերտներէն մէկը, եւ ուղարկուած Ստեփանոս քահանայ, իրր 710ին:

³ Ձեռագիրը, զոր ունեցած է Հ. Աւգերեան, 1784ին կատարուած օրինակութիւն մըն է. տես Հ. Բ. Սարգիսեան, Տուցակ, Բ., էջ 1089 (Թ. 297, թղ. 184ա):

ՆԵՐՔՈՂԵԱՆԸ

Դաւիթ Ներքողեանիս բնարան առած է Սաղմոս ՂԸ . 5 (Էւ 9) . «Բարձր սրարէք գտէր Աստուած մեր . երկիր պապէք պատուանդանի ոտից նորա զի սուրբ է» (9 . ի լեռոն սուրբ նորա) : Պատուանդանը Սիւն լեռն է , որ կը թարգմանուի զիտանոց . այդ պատուանդան-զիտանոցը Խաչն է , որուն վրայ Քրիստոս Աստուած խաչուեցաւ : Այս Խաչին երկրպագութեան կը հրաւիրէ զմեզ Մարգարէն : Խաչին վրայ բաղմամբ է Քրիստոս . այս քրիստոսագարդ Նշանին երկրպագել կը յարդարէ ճառախօսը : Թէպէտ փայտ մըն է մեր առջեւ կանգնած , խաչաձեւ , զարծիք մը մարդասպանութեան , բայց . իմացական առումով այն աստուածախաչ է , զործիք մը կեանքի , կենդանութեան : Այդ աստուածախաչը սլարծանքն է Պաշտոս աստփառի Էւ մեր : Այդ Խաչը նշանն է Աստուծոյ աս մարդն սիրոյ : Թէպէտ խաչեայր վար առնուեցաւ , բայց անոր զօրութիւնը Խաչին վրայ մնաց , կը մնայ Էւ սիրտի մնայ : Ուստի սիրտի մեր-ձենանք ոչ լսի խաչափայտի , այլ անոր վրայ բեւեռուած Յիսուսի , Աստուածախաչի : Այս խաչը Եղեկիկէի տեսած քառանիս կառքն է , Խաչակառքը . անոր վրայ զենուեցաւ մարգարեայ Աստուած , անմահ Աստուած , միշտ կենդանի այս Խաչի մէջ : Նկատենք զայն հպուղ ուղքով Էւ հաւատանք թէ Էւ այսօր անոր վրայ բուրդատարած բեւեռուած է Հօր միտմին Որդին : «Ուր խաչ՝ անդ Է խա-

չեալն . եւ ուր խաչ եւ խաչեալ՝ տնդ եւ խաչելութիւնն» : Եւ եթէ մենք կը հաւատանք սուրբ միայն լսելով , հապա որչափ առաւել պիտի ըլլայ մեր հաւատքը , երբ ինչքան մեր աչքերով տեսնենք ի Գողգոթա : Այս տեղ է Ադամի շիրիմը , բայց երբնյական աւանդութեան : Ադամի փայտը (ծառը) մեղքի պատճառ եղաւ , Ս . ինչքան առիթ փրկութեան : Հոս ի Գողգոթա թաղաւորներ եւ մեծատուններ այս սրբաւային սլճնեցին թանկապին քարերով : Բայց այն առաւել զարդարուած է աստուածային փառքով , այն տեղ են հրեշտակներու եօթնադարեան դասերը : Հրեշտակաց օրհնութիւններուն խառնենք , կ'ըսէ , եւ մեր օրհնութիւնները : Կր յաջորդեն օրհնութիւններ , զանազան տղերսներով խառն :

Դառիթ ծաղկեցուցած է հոս իր հսկողութեան տարածութիւնը , իմաստասիրական հմտութիւնը , սուրբ զրեշտական մեկնարանութիւնները , աստուածարանական վարդապետութիւնը , իր խոր հատաւոր եւ սրտի բարեպաշտութիւնը : Ունի իր յղացումներու արտայայտութեան համար հարուստ եւ զիւրաթեք լեզու , ճոխ բառամթերք , նարակերտ բառեր , յունարան աստթիւններ , նաեւ իրթնարանութիւններ եւ մթար տեղիքներ , սրոնք թերեւս լուազայն ընթերցուածներով սրբադրելի :

Իր իմաստասիրական կրթութեանց ապացոյց կարելի է նկատել տեղիքս .

«Բայց ինձ թախ ոչ փոքր ինչ հիանալ ի վերայ անուանցս ոյլափոխութեան, որ զանազանի ի չորս յեղանակս. բնական, սեռական, ձեւական, իմացական: Եւ է բնականն՝ որ համանունակի տախ փայտ. իսկ սեռականն՝ յատուկ ինքեան, որպէս կիտարիս. իսկ ձեւականն՝ որ տրամադրի խաչ՝ զործի սորանման. իսկ իմացականն՝ ի վեր քան զբան, աստուածախաչ՝ որ է զործի կենաց: Իսկ ի վերայ ասացելոյս ո՞ր ոչ սխրասցի. զործի սորանման՝ եւ նոյն զործի կենաց. եւ հայեցուցանէ առ մահ ձեւ սորա, եւ աս. կեանս՝ զօրութիւն սորա: Վասն զի համարնակից է սոյնր տնկոյ՝ որով մահ, թէպէտ եւ ոչ ըստ սեռի. եւ զօրութիւնակիր տյնմ տնկոյ՝ որով կեանք, թէ եւ ոչ ըստ բնութեան» (էջ 105):

Պատմութեան համար ուշադրութեամբ է տեսնելիքս. «Արդ եթէ բանիւ լսիցեալն (այլ ձգ. լսեցեալն) տկանատես տախ խաչելութիւնն առ հաւատ, իսկ ուր խաչն տկանատեսի զլիսովին՝ զիա՞րդ ոչ յանդիմանակայ տնդ խաչելութիւնն հաւատասցի առ ի նոյն հաւատս: Արդ ուրեմն ասելով խաչ՝ աստ իմա(ս)ցի Գաղղոթայ, եւ ասալն խաչելութիւնն, աստ զկենումն, եւ ի սմին փրկագործութիւնն. զի զապաթն Գաղղոթայ տեղի կառափելոյ, եւ Շիրիմ առաջին մարդոյն է, քանզի բերէ զապաթն բարձրութիւն սորա, եւ զկառափելոյն ձեւ սորա. իսկ

դթագոււմն՝ քանդի փայտիւ Ազամայ վիրաւորեցելոյ առ ի նմին իսկ սյնուհետեւ անկեալ՝ ի մեռելոյ է ի համարի: Յորոյ վերայ հասանելով յերկրի երկնայինն Ազամ, դթածարար զիրկութիւն կամեցեալ նորաւործել աստ թագեցելոյ ծառային եւ Հօր յնրապեցելոյն ասացեալ: Եւ ամենայն անդ յյաւիտենական բարձեալ բերէ զարդարութիւն. նմանասեր մարմնով լուծանելով աստ զնորա զհաճեալ զմեզսն, եւ ճաշակելով իրր նայտպէս զմահ՝ սպանանելով զնորայն մահ, բարձրացուցանէ զանուանեալն գողաթն զերազոյն երկնից» (109—110):

«Յազազս որոյ... որք զԱստուած սիրել խորհեցան՝ թագաւորք եւ որք միանկամ ըստ երկրի մասանց ընչաւէտք՝ զարմանալի կամեցեալ ի տեսողսն երեւեցուցանել զսարսյս պատիւ, սյնու զոր երկիր եւ ծով մատուցանէ մեծութիւն ստացուածոց, քարամբք պղնեցին պատուականօք եւ սյրովք սյսպիսեօք պանծալիս վայելչացոյցին» (էջ 110):

ԺԱՄԱՆԱԿ. ԳՆԱՀԱՏՈՒԹԻՒՆ

Մենք տեսանք վերապոյն (էջ 303/14), թէ Դաւիթ Հարքացի (Տարօնեցի) 660/661 տարւոյն Դամասկոս էր. հոն էր նաեւ Համադասպ Մամիկոնեան, որ նայն տարիներուն ուխտաւորաց եղած է Ներսիսազէմ. կարելի է մտածել, թէ իրեն հետ ուխտաւոր ասած ըլլայ նաեւ Դաւիթ եւ այս առթիւ խօսուած ներքո-

դեանս : Բայց ինձ աւելի հաւանական կը թուի, թէ Դաւիթ, որ Անաստաս կաթողիկոսի եւ Աշոտ պատրիկի օրով Դարիւնք կը գտնուէր եւ մնաց հոն մինչեւ 688, խօսած ըլլայ Դարիւնից եկեղեցւոյ շինութեան նաւակատիքին, երբ փրկչական պատկերը զետեղուեցաւ եկեղեցւոյս մէջ եւ եկեղեցին անուանուեցաւ Ամենափրկիչ : Ինչպէս կ'իմացուի Պատկերիս նկարադրութենէն՝ այն խաչելութեան պատկեր էր, ուր ներկայացուած էր Ս. Կոլին խոցումը եւ արեան եւ ջրոյ հոսումը. առ այս ականարկութիւն կը համարիմ Ներրողեանիս տեղիքս :

«Այսուհետեւ հոգւոյ ակամբ՝ իբր աշօք մարմնոյ յայտնապէս նկատելով հաւատասցի, իբր թէ սյժմիկ իսկ Միածինն Հօր բազկատարած ի սմա բեւեռեալ տեսանիւր, եւ տակաւին իբր թէ ցնցուդ փրկական ազրելւր սուրբ արեանն ի կենսարար տնօրինեցելոյն կողէ սյժմիկ իսկ առաջի աչաց մերոց կայլակացեալ՝ հրաշիւք յաներեւոյթս զրանաւոր երկիրս առուելով փրկադարձէ» (էջ 109) : Ամբողջ ճառը կը հայի սյգ պատկերի նկարադրութեան (էջ 103—111) :

Դաւիթ ձեռքի տակ ունեցած է «Բառք Երրայեցւոց» (Onomastica sacra), ուսկից քաղած է :

Բեթել, տուն Աստուծոյ (113. Վույ, 808) :

Գաղղոթա. կառասիելոյ տեղի (109. Վույ, 880. հմմտ. նաեւ Մատթ. Իէ. 33) :

Յիսուս . փրկիչ (106 . Վույ , 922) :

Սիսն . զխաանոց (104 . Վույ , 990) :

Franz Wutz, Onomastica sacra, Leipzig 1915.

Հ . Յ . Գաթրրճեան , Սրբոյան Պատարագամատոյցք , էջ 248 , ծան . 15 կը ծանօթագրէ . «Դժտարաւ մարդ կրնայ սրռել , թէ դոյս մեր պատարագը (Գրիգոր Աստուածարանի) տեսած չլլայ Դաւիթ փրկիչուց է . դարուն մէջ՝ երբ որ կը կարդայ (Ներբողեան ի Ս . Խաչն , էջ 107) սա տաղերը . «Մշտնջենական եւ ոչ առժամայն գենունն . . . ի Տէառնէ իսկ հրամանատրեցաւ» :

Հ . Մ . Աւղերեան , Լիակատար Վարք սրբոց , Ե . , էջ 320 . կը գրէ զնահատական տաղերս . «Ճաս Խաչին է գերասլանծ եւ վսեմ յօրինուած աթենական սուրբ քույրակ . յարմէ իմանամք , թէ եւ այլ բաղմազիմի գործք երանելւոյն Դաւիթ եւ քնկերաց նարս սարաին լինել , սրք սոյժմ չերեւին» :

Նոյն . «Ս . Դաւիթ անյապթ փրկիչուցի Հարքաղւոյ կամ Ներդինացոյ , յաշակերտաթենէ սրբոց թարգմանչաց , ճաս սլանծալի եւ վսեմ ի սուրբ Խաչն . . . ուր կան եւ հետք հելլենարանաթեան» (ՆՀԲ . Նախադասն , էջ 9) :

«Ներբողեան . . . որոյ իմաստիցն վսեմութիւն զներքին առատաղեղ հանճար Ներդինացոյն քույրանէ» (Յասաջարան Վենեա . հրատ . , էջ 8) :

Մ . Գարագաշեան (Քննական Պատմա-

թիւն Հայոց, Թիֆլիս 1895, Դ. 55), որ Դաւթի ժամանակը Ը. դար կը համարի, անարդարացի կը դատէ, երբ կը զնահատէ. «Բարձրացուցէ՛քն ոչ թէ զործ է Անյաղթ փիլիսոփայի՝ այլ յետին զործ ազէտ իմաստակի անհեղեկ ոճով եւ լեզուաւ»:

ԵՐԱՅՆԱԿԵՑՈՒԹԻՒՆ

Ներքոյս կը տեսնենք յաջորդ դարերուն րազմաթիւ հոյ մատենադիրներու ձեռքը, որոնք կարդացած են զայն եւ ազդուած անկէ, ինչպէս կը հետեւցնենք անոնց զրուածքներէն, ուր թէ փախստութիւններ կան եւ թէ լեզուական ինչ ինչ աստիճանի իւրացում: Ներքոյս ատնուեցաւ Ճառքնադիրներու, Տօնամակներու եւ Տօնապատճառներու մէջ: Մենք տեսանք, թէ սրպիսի տեսութիւններ յայտնուած էին Ներքոյեանիս հեղինակի, պատճառի եւ տեղւոյ մասին: 1170ին խնդրեց Վարդան Հազարատոցի Ներսէս Շնորհալիէն Ներքոյիս Մեկնութիւնը⁴ եւ Ներսէս Լամբրոնացի տապաշափեց Ներքոյեանս⁵:

Կր յիշեմ հոս անունները այն հեղինակ-

⁴ Մեկնութիւն բանիցն Դաւթի անյաղթ փիլիսոփայի ի բանն որ ասէ. Բարձրացուցէ՛ք...: Թարգմաչի տեսանէ Ներսէսէ Կյայեցոյ Հայոց Կաթողիկոսէ, էջժ. 1409, թղ. 269ր (1290): 1430, (1311). ասկէ Վիեննա, 971, 157ա (1690): Հրտ. Ճոսաբաղ, 1861/2, Յատել., էջ 39—40. շարունակութիւնը բնագատած:

⁵ Ակինեան, Ներսէս Լամբրոնացի, Վիեննա 1956, էջ 226—229: Հրտ. Ներսէս Շնորհալոյ չափաբերականք, Վենետիկ 1830, էջ 231—263:

ներու, որոնք դառնում են ներբողականիս
ազգեցութեան տակ.

Յովհաննէս Օձնեցի, Յաղագս Կարգաց
Եկեղեցւոյ ⁶.

Քննորոտ (Քոթենաւո՞ր), Ի Ս. Խաչն ⁷.

Մխարյէլ Եպիսկոպոս, Ի Ս. Խաչն ⁸.

Անանիա Նարեկացի, Ի Կաթողիկէ Եկե-
ղեցի ⁹.

Գրիգոր Նարեկացի.

Ստեփանոս Ապարանեցի, Շարական ¹⁰.

Յովհաննէս Երչնկացի, Մեկնութիւն
Մատթէի ⁸:

2. Դաւթի փիլիսոփայի Բան հաւատոյ
րնդդէմ հերձուածողաց:

Պատրաստեցէք տալ պատասխանի, ասէ
Համարձակաւոյնն յառաքեալսն Պետրոս, ա-
մենայն խնդրողացն բանին, որ է վասն յու-
սոյն ձերոյ: Եւ այս ոչ միայն փոյթ զհեղ-
կացելոյն դարձուցանել միտս...:

ՎՋ. զայնպիսիան խորհոյս նդովէ կաթու-
ղիկէ Եկեղեցի եւ մեք. եւ եղիցի նդովեալ:

⁶ Հ. Գ. Աւետիքեան, Բացայայտութիւն Շարակա-
նաց, Վենետիկ 1814, էջ 519:

⁷ Հ. Գ. Զարբ., Պատմ. հայ. Դպրութեան, 1897,
էջ 471:

⁸ Հմմտ. Դաւթ, 109 = ՆՀԲ. Բ. Բ. Կայլակնա-
նամ:

⁹ ՆՀԲ. Բ. Բ. սաքրիմ:

¹⁰ Աւետիքեան, առդ, 519. «բաղում բանք չարա-
կանիս առեալ են ի Բարձրացուցէք ճառէ Դաւթի Ան-
յաղթին»:

Ձեռագիրք. *Բերլին*, 31, 262ա (1657.
Յուլյ. Քարամեանց, 24: Oxford, 69, 200բ
 (1394. *Յուլյ.* 160) ¹¹:

Հրտ. Գ. Վ. Յովսէփեան, *Արարատ*,
 1906, էջ 261—268:

Գրութեանս մասին տես Վերր էջ
 84—85:

3. Բան հաւատոյ Դաւթի անյաղք փիլի-
 սոփայի ամենայն ուղղափառութեան, ի մար-
 մնաւորութիւնն Քրիստոսի եւ ընդդէմ ամե-
 նայն հերձուածողաց:

Բանն Աստուած կատարեալ՝ մարմնա-
 ցեալ. կատարեալ մի անձն՝ Աստուծոյ միջ-
 նորդ եւ մարդկան: Խոստովանիմ մի անձն
 որպէս կոչումնդ ի վերայ ընդ մեզ Աստուծոյ
 կարգացեալ եւ զայն...:

Լաղարեան Ճեմարանի Թ. 106, Թղ.
 23ա—49բ (Ժէ):

Ասկէ կոչում մը Վարդան Այգեկցիէ իր
 «Համառօտ հաւաքումն վարդապետաց յա-
 զազս Ս. Երրորդութեան» ժողովածայքին
 մէջ.

Ի հաւատոյ նաեւն Դաւթի Հայոց փի-
 լիսոփայի: Բանն Աստուած կատարեալ մար-
 մնացեալ, կատարեալ մի անձն Աստուծոյ,
 միջնորդ եւ մարդկան...: Վջ. Աստուած
 բանն եւ ընդ մարմնոյն որդի մարդոյ:

¹¹ Յիշատակարանները հրատարակուած՝ Խաչի-
 կեան, Յիշատակարանք ԺԴ. դարու, էջ 608 եւ ԺԵ.
 դարու, էջ 42:

Սիւրմէեան, Յուլյ. հոյ. ձեռ. Կւրսակ.,
Թ. 31, էջ 202 (Յուլյ., էջ 73): Հոսմ.
Մաս. Բարդ. 31, 140բ: Գալանոս, Բ. ա.
368:

4. Նորին Դաւրի ի հարցմանէ Անաստասու Հայոց կարողիկոսի:

Այլ զի քս բարեփառութիւնդ յօժարեաց
դաւանութիւն յերկաքանչիւրոցն պահանջել
հաստոյ...:

Վջ. զի տեսցուք զնա որովհաւ և Քրիստոս
Յիսուս Աստուած մեր. և ընդ նմա և Հօր
և Հոգւոյն սրբոյ փառս տացուք...:

Բերլին, 31, 268բ: Oxford, 69, 205բ:

Հրտ. Յովսէփեան, Արարատ, 1906,
էջ 269—270: Տեա վերբ, էջ 85:

5. Նորին ի խնդրոյ Աշոտոյ պատրկի:

Բան զոր հարցանէք, ո՞վ բարեփառութեան
հարցախորձոյ աստուածապահ տէր
իմ, թէ զի՞նչ միայք մի ընտրութիւն տեսն
առնէ բան...:

Վջ. միայն թէ ոչ հարստահարեացէ զյսև
յիս աստրթիւնն զհշմարտութեանն պերճա-
ցեալ ձեւ:

Ձեռագիրք. Բերլին, 31, 270ա—272ա (Բ.
մասը զսւրս ինկած և թէպէտքս Դաւոնի
զբութեան կցուած): Օքսֆորդ, 69, 208բ:
Նոր Նախիջևան, Տ. Պօղոս Բեղեղեանի
սեղհական Քարոյզիրք յամէ 1401: Վենե-
տիկ, Լուծմունք Պարսկմանց Գր. Տաթև-
ւացոյ, էջ 177—180 (1413. Աղսնց, Քերակ.

ԼԶ) : Թ. 206, ԹԴ. 175բ—179ա (ԺԳ. Յուլյ. Բ. 164. անանուն) :

Հրտ. Յովսէփեան, Արարատ, 1906, էջ 270—271 (Բ. մասն ինկած) : 1916, էջ 907—909, Նոր-Նախիջևանի ձեռագրէն լրացում :

Գրումաքիս մասին տես վերը, էջ 84 :

Հ. Բ. Սարգիսեան, Յուլյ. Բ. 164. «Համանակապոյնս Դաւիթ Բաղրևաճնոցին է. եւ ոչ թէ Անյաղթն կամ Ներպինացին» : Հմմտ. նաեւ Հ. Ղ. Ալիշան, Այրարատ, 530 :

6. Գաւրի Հարբացոյ եւ փիլիսոփայի որ յիմաստասիրական եւ յիմաստասիրելի հարցումս :

Հց. Զինչ է մարդ : — Պլսի. Հոյի ի մարմնի կապեալ միջնորդաւ շնչոյ, եւ ի նոյն երկուքն միասորեալ. սո մարդ ասի եւ Աստուծոյ սլատկեր» (Ա—ԽԱ Հարցմունք եւ սլատասխանիք) : Վջ. որ բառ ամենից անցանէ մտաց շարժմունս :

= Էջմիածին, Թ. 2679 = Գէ. 102, 146ա—151բ (981) : Ասկէ Վենետ. 218, 265ա—269ա (1835, Յուլյ. Բ. 282) : Լապ. 125, 387բ :

Հրտ. Գ. Տէր Մկրտչեան, Դաւիթ Հարբացի, էջ 5—28 = Արարատ, 1902, էջ 939—962 :

Այս գրութիւնը կ'աննարկէ ՆՀԲ. Նախադուռն, էջ 9. «Հարցումաժող սխառու-
ԳԱԻԻԹ

թիւն ընտիր եւ իմաստասիրական՝ ճշգրիտ հայկարանութեամբ վսեմապաշտելու»։ Գալուստ Տէր Մկրտչեան կը գրէ. «Ներքեւում հրատարակուած հատուածներէց՝ մասնաւորապէս իմաստասիրական Հարցումները շատ որոշ պայափար են տալիս Հարգացուելոյի եւ փրկիստիպական կրօնական մտածողութեան եղանակի մասին։ Միեւնոյն գրչից են ելած թւում ինձ այս Հարցումները եւ Փիլոնի թարգմանութիւնները, վերջինները աւելի խրթին, մութ, յունարան, լինելով տառացի թարգմանութիւն, իսկ առաջինը — Հարցումները — թէեւ նոյնպէս յունարան, բայց իրրեւ հայկարանութիւն շատ աւելի սղորկ, ինքնատիպ եւ կարողի» (էջ 4)։

Այժմ անընդունելի է Տէր-Մկրտչեանի տեսութիւնն թէ Դաւիթ Փիլոնի թարգմանիչն եղած ըլլայ. բայց սւղիւ է որ Դաւիթ օգտուած է Հարցմանցս մէջ Փիլոնէն (էջ 8, 14, 19—21)։ Կան հոս բառեր, որոնք գործածուած են նաեւ Ս. Խաչի Ներբոյին մէջ. այսպէս. «բացեցէն ցանկաւարատեայ» էջ 13 = Ներբոյ. 112։ «Առաջին փայտն զեղեցիկ եւ քաղցր պտղաւն՝ մահու եղև տալիս, պատիր եղևու պամածին կուսին», Ներբոյ. 112 = Դաւիթ, 13. «Պատիրն տեսակաւ պատրեայ զեղեցիկ եւ քաղցր ի ճաշակ»։

Օգտուած է ասկէ Ստեփ. Սիւնեցոյ ընծայուած առ. եպիսկոպոսն Անախոքայ թուղթին հեղինակը, Գիրք Թղթաց, էջ 330

== Դուիրիթ, 22: նաեւ թողմոս Արծրանի,
Պատմ., էջ 278. «կոկոպովից յինքնահայեաց
ամբարտաւանութեամբ նստեալ յամբոցին»
== Դուիրիթ, 22:

ԺԲ. Հարցման 1—14 տպերը գրեթէ
նայնութեամբ գեակոյուած են նաեւ «նկա-
տունն Արիստասելի» գրած քին վերջը, զոր
հրատարակած է Գ. Տէր-Մկրտչեան, Դա-
ւիրիթ Հարթացի, էջ 34—39:

7. Հարցումն Գաւթի իմաստասիրի:

Փրկչական կիրքնկալութիւնքն միտոյն^ո
իմանին յորովայնէն մինչեւ զՀամբարձունն,
թէ ոչ: — Պատասխանի. Ոչ զսպաւանա-
սար...: Վջ. «Եւ ոչ եւս պտոնալոց է յսպա-
կանութիւն, այս ինքն ի մահ վերստին, բոտ
որում րացոյցոյտեաց. Քրիստոս միանկամ
մեռաւ եւ ոչ եւս մեռանի:

Վենետիկ, 206, 31բ—33ա (ԺԳ. Յույ.
Բ. 160): Սարգիսեան, Յույ. Բ. 164. «Թուի
լինել Դուիրիթ Քորայրեղւոյն»: Այսինքն, Քե-
րակ. ԻԸ:

Գրածքս այս ձեռագրի մէջ միայն ու-
նինք. տակաւին տնտիպ: Այս տեղ շօշա-
փաւած նիւթերու մասին «վիճարանած են»
նաեւ Մամբրէ եւ Դուիրիթ. «Մամբրէ տալ.
փրկչական կիրքնկալութիւնքն բնաւորա-
կա^ոն եւ հարկաւորք, եթէ տնրնաւորականք
եւ տնհարկաւորք: — Դուիրիթ տալ. Բնաւո-
րականք տալն. զի մարդ եղեւ ճշմարիտ, այլ
ոչ հարկաւորք. վասն զի յորժամ կամէր՝

թոյլ տայր մարմնոյն . իջանէր ի կերակուր
 եւ յըմբել եւ ի քուն , ցուցանելով եթէ յա-
 րարածոցս է մարմինն եւ յարժամ կամէր վե-
 րաբերէր զնա յայնմանէ (Հակաճառութիւնք ,
 էջ 135—146) : Ուշադրութեան արժանի է ,
 որ նորակազմ բարդութիւնքս Կիրառութիւն
 Թէսպար Քաթեճաւարի (էջ 148) , Կիրքնդու-
 նակութիւն Յովհ . Օճնեցիի (75) եւ Կիրքն-
 կալութիւն Խոսրովիկի , երեք ժամանակա-
 կից հեղինակներու յատուկ են , ուստի Ը .
 դարու առաջին քառսրդին ստեղծուած : Այս
 չրջանին կը պատկանի նաեւ զրութիւնս , ըն-
 ծայուած Դաւթի :

ՀԱՏԱԿՈՏՈՐՆԵՐ

Տ . ա . Դաւիթ Հարքացի *ասէ* . Քանդի
 նախաժամանէր Հոգին ի կոյսն քան զյղա-
 ցումն մարմնոյն . . . : վջ . եւ յանապականին
 ապականութիւն լուծանի , եւ յանմահին՝
 մահ :

Էջմ . 2679 , 186ա :

Հրտ . Տէր-Մկրտչեան , Ստեփ . Իմաս-
 տասէր , էջ 15—16 (Արարտա , 1902 , էջ 380/1 ,
 տպգ 179—196) : Դաւթ Հարքացի , էջ 31 :

Գ . Տէր-Մկրտչեան , աշաղիբ կ'ընէ որ
 տեղիքս Թ . 6ի ԼԸ . Հարցման հետ նմանու-
 թիւն կը ցուցնէ :

Բ . Դաւիթ Հերտանեցւոյ վասն իւղայն ,
 գոր արար Մովսէս : — Զէթն Քրիստոսի օրի-
 նակեալ է . . . : վջ . եւ նիւթ լուսոյ կոյ ի մեղ
 քան զմիտսն :

Էջմ. 2679, 210ա :

Հրտ. Տէր-Մկրտչեան, անդ, էջ 32—33 :

գ. Վարդան Արեւելցի, Մեկնութիւն
Ծննդոց, կը դրէ, թէ արաչութեան վեցե-
րորդ օրը «Մտրդն եղեւ քստ ումեմն իմասա-
նոյ ասելոյն (ի յուսանցս՝ Դաւիթ)», թէ
Յետ առնելոյն Աստուծոյ գերկինս եւ գեր-
կիր հրատարակէր առ իմանալի գօրսն երկ-
նից, եքէ այլ եւս երեք սեռք մահկանացուք,
չեւ եւս եղեալ երկին անկատար երեք սեռք՝
գջրայինս եւ գրռչունս օդային եւ զցամա-
քայինս. յորոց եւ մարդն է. երկինք անկա-
տար, զաշխարհ կոչելով երկին, ի պարու-
նակողէն զպարունակեալն նշանակելով» :

Վրեննա, Թ. 229, Թղ. 22բ (Յուլ. 593) :

9. Արձանական ի մահն Աշոտ Հայոց
իշխանի :

Աստուածային Բանին արուեստաւոր Հոգի,
յօրինեա՛ իմաստիւ. զախրակա՛ն երկմունս,
զի սըլալի՛ ձայնիւ անդադա՛ր ողբասցուք
ի վերայ զժնդա՛կ կորստեա՛ն մերոյ . . . :

Վջ. Քեւ զսնտութիւ՛նն նորին նո՛ր ուսեալ
թէ չունի՛ երբեք ումեք ա՛ստ մնալ
քաղցր էր դա՛յս ասել եւ մի՛շտ հեծեծել,
բայց քաղցրադո՛յն եւս՝ ընդ քեզ մե-
ռանել :

Ձեռագիրք. Պատմութիւն Այդուանից
Մովսէս Դասխուրանցւոյ (Կապանկոստուաց-
ւոյ), Բ. 55 :

Հրատարակութիւն. *Նոյեան Աղուանի*, 1852, Թ. 36—37 (Ա—Ճ): *Անդ Թ. 57* (Ա—Ք): *Ճոաքաղ*, 1860, էջ 79—83 (Ձ. *Մսերեանի վերակազմութեամբ*): *Պատմ. Աղուանից*, հրատ. Մ. Էմինի, *Մոսկուա* 1860, Բ. 54 (Ա—Ճ). հրատ. *Շահնապարեանի*, *Փարիզ* 1860, Բ. 54 (Ա—Ք):

Ա—Ե տունք *գերմաներէն թարգմանութեամբ* Ի գիրս *Narrenberg-Maiki, Literaturgeschichte...*, էջ 307 (*ինձ անմատչելի*):

Արձանական Աղուանից Պատմութեան մէջ, Բ. 54, ներկայացուած է իրրեւ սղր Ի մահն *վրպական Ջիւանչիր աղուան իշխանին*, *Դաւիթ անունը* զարձուած է *Դաւթակ*: *Կր թուր թէ* *Արձանականիս ինչ ինչ տուներէ* *տոյեր կրճատուած են*: *Շատ ցանկալի է*, *որ տրտաքայ Աղուանից Պատմութեան երեւան զար ամբողջական բնոյիր մը*: *Դաւիթ Հարքացի վիրիտտիայ*, *որ օթեւանած էր* *Բաղրատունեայ ոստանը*, *Դարիւնից բերդին* մէջ, *իրրեւ հիւր Աշոտ իշխանին*, *արտասանեց Արձանական 688ին*, *սեպտեմբեր 14ին*, *Ս. Խաչի աօնին*, *երբ վախճանեցաւ Աշոտ իշխան*: *Այս մասին խօսեցոյ վերապոյն*, էջ 95—98:

ՀԱՆՆԵԼՈՒԿՆԵՐ

10. ա. Խմաստաւերիւն *Դաւրի քերդոյի*:
Ձեռք սմեհնակային ստեղծին գրա:
 = էջմ. 2679 (Գէ. 102), 152ա: *Ասկէ*

126, 176ր (ԺԸ) և Մ. Էմինի ձեռագիր :
Վենետիկ, 218, 289ա (1835. Ցույց. Բ. 284) :

Հրտ. Գ. Տէր Մկրտչեան, Դաւիթ Հար-
քայր, էջ 30—31 : Հ. Ղ. Ալիշան, Իմաստու-
թիւն Դաւիթ Քերդոյի, Բաղմովէյ, 1848,
էջ 192 և էջ 247—250 : Մ. Էմին, Исторія
Арменіи М. Хоренскаго, Մոսկուա 1858, էջ
369 : Հմմտ. նաեւ Ճսաքոյ Գ. 1861/2, էջ
134—136 (յանուն Մովսէս Բջնեցւոյ) :

Հանելուկս իր հնութեամբը մէկ հա-
տիկ է հայ մատենագրութեան մէջ. հնոցոյն
օրինակը անոր հեղինակը Դաւիթ Քերդոյ
կ'անուանէ, Մ. Էմինի սեղհակաճ ձեռու-
գիրը «Դաւիթ փրկիստօրացի իմաստութիւն»
կը խորոպրէ : Մովսէս Բջնեցի իւրացուցած
է զայն ինչ ինչ փոփոխութիւններով : Հանե-
լուկս լուծելու փորձ բրած է Հ. Ղ. Մ. (Ալի-
շան), Բաղմովէյ, 1948, էջ 247—250 :

Թէ Հանելուկս Դաւիթ Հարքայւոյ է,
կոռահել կու տայ վերջին տպը, որ յաշա-
րէն է. աւտի հեղինակը հմուտ էր յոյն լե-
զուին, ինչոյ՛հա Դաւիթ փրկիստօրաց :

Հանելուկս յոտաջ կը բերեմ այստեղ իր
ամբողջութեամբ և միասնեղամ փորձ
կ'ընեմ լուծելու զայն :

1 Ձեռք ամենակալին ստեղծին զիս .

2 Բարձրեալն ի բարձանց

ի բարձունս ընծայեաց զիս .

3 Չափ հասակի իմոյ երկիցս երկոտասան .

4 Այժմ եմ երիցս երկոտասան :

- 5 Յորժամ ծնայ զմայր իմ եւ իմաստնա-
ցուցի .
6 Յարեւելս կամ եւ յարեւմուտս խաւսք իմ .
7 Ի հիւսիսայ ի հարաւ բարբառիմ .
8 Յանշունչս ձայն առնեմ
եւ ի մեռեալս բարբառիմ :
9 Անուն իմ բաղկանայ երիւք տառիւք .
10 Երբեակն ի միակէն ,
11 Երկեակն ի տասնեկէն .
12 Եւ հնգեակն ի հազարացն :
13 Ծնունդ իմ ի ջրոյ է .
14 Եւ մահ իմ ի նմանէ .
15 Ի հրոյ զարհուրիմ .
16 Եւ ընդ վիմաւք նստեալ՝
արհամարհեմ զնոսա :
17 Եքէ կարես նաշակեա ,
18 Եքէ չկարես ի գատ կաց .
19 Եւզարեմա ոխի :

ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄ

Տոյ 1. Ամենակալին ձեռքը ստեղծեց
դիւս , այսինքն ԳԻՐԸ : Թէ Աստուած դրած
է ստեղծին տնդամ նշանադիր դիրք , հին
աւանդութիւն է , որահասած անվաւերական
Աղամ դիրքի մէջ . Աղամի մեանելէն վերջը
կ'ըսուի թէ Աստուած դրաւոր աւետիքը

¹¹ա Տոյ 7. Ձեռագիրն սինի «Եւ ի հարաւոյ» .
ուղղեցի Բջնեցւոյ ընթերցուածով : Տոյ 19 զոր Այի-
շան եւ Էմին չունին , պէտք է ուղղել «Եւզարեմա ,
ոխի» այն է յն . ἡ ἀβήμα , εὐσεύ . այս ինքն Ուշա-
դրութիւն Հանելուկի :

տուած է, որ պիտի դայ Որդին Աստուծոյ մարդայեալ. այդ զիրք բերին պարսիկ մուկերը երբ ծնաւ Քրիստոս (Անկանոն զիրք Հին Կտակարանայ, Վենետիկ 1896, էջ 46, 51, 294, 304—305)։ Դաւիթ Հարքայի իր Խաչի ներբողեանին մէջ ակնարկութիւն տւնի, թէ ծանօթ է ինքը այդ Անվաւերականներուն, ներբողական աւանդութիւններուն։ Հաւանօրէն այս տեղիքէն ներշնչուած է Մ. Խարենացի, երբ կը գրէ, թէ Մաշտոցի այրութենին ճայնաւոր գրերը Ամենակարն, «Թաթ ձեռին աջոյ» (Գ. 53) զծաղրած է։

Տոյ 2. «Բարձրեալն ի բարձանց՝ ի բարձունս բնծայեաց զիս»։ Կ'ակնարկուի կա՛մ Սինայի լեռան վրայ Մովսէսի տասնարանեայ տախտակները եւ կամ Խաչի երեքդիւղուեան «Սա է արքայն Հրէից» (Ղուկ. ԻԳ. 38)։

Տոյք 3—4 կը յիշէ յունական ազփաբեար 24 նշանադիրներով, որ հիմք եղաւ Հայկականին։ Հոյ Այրարենը աճեցաւ 12 թսով եւ բարձրացաւ 36ի։

Տոյք 5—7. երբ ծնայ մայրս. այսինքն զրեցի ստաջին բառը, որ մայրն է զրերուն, եւ աճեցուցի բառերու թիւը, կարսպացայ խորհարդներս զբաւոր արտայայտել, ի վիճակի եղայ նստած Արեւելք խօսիլ Արեւմուտք, ճայնս լսելի բնել Հիւսիսէն Հարաւ (Թղթակցութիւն, եւ այլն)։

Տոյ 8. Անշունչ մեղանին՝ ճայն եւ մեռեալ մուղաղաթին՝ խօսք կու տամ։

Տողք 9—12. Ըսեմ Ձեզի իմ անունս, որ
 երեք տառերով է բաղկացած. տասնք են.
 Այբուբենի միասուններէն երբորդր. Գ.
 Տասներորդներէն երկրորդր. Ի.
 Էւ հազարերորդներէն հինգերորդր. Բ.

Տողք 13—16. Ծնած եմ ջուրէն (թանա-
 փէն) .

Ինձի մահ կը պատճառէ ջուրը,
 որ կը սրբէ, կը ջնջէ զքուածքը.
 Կրակէն կը վախճամ, որ կ'այրէ զիրք:
 Բայց քարաշէն գրադարանին մէջ
 պատսպարուած՝ կ'արհամարհեմ
 ջուրն ու կրակը:

Տողք 17—18 թէ հեղինակէն են, կա-
 րելի է կասկածիլ: Իսկ տ. 19 Եղաբումս
 (կարգա՝ Եղաբեմս) ռիսի կը պատկանի
 բնագրին, Էւ է յն. εὐλαβία ρίσει, այն է
 «սուշադրութիւն հանելուկին»:

բ. Ծնայ առանց հաւր.
 Էւ կին իմ յինէն.
 դուստր իմ ծնաւ զհայր իմ:
 գ. Անիծեալ է որքն,
 Էւ արհնեալ է զինին:

Այս երկու հանելուկները գտած է Գ.
 Տէր-Մկրտչեան Թ. 2679, թղ. 152տ. նա-
 խորդ հանելուկէն յտռաջ, անանուն. Էւ հրա-
 տարակած է կից Դաւիթ քերդոզի հանելու-
 կին, էջ 29:

Վկայ չունինք, թէ Դաւթին է, բայց
 կարսդ ենք վերադրել իրեն: Բ. հանելուկն է

Աղամ, Եւա, Աստուածածին Եւ Աստուածորդին :

11. Նախակարգեալ յառաջաբանք Սաղմոսաց :

ա. Դաւթի փիլիսոփայի Յաղագս Սաղմոսաց Դաւթի : Արդ առեալ, առէ, Սամուէլ զեղջիւր իւզայն և օծ զԴաւիթ թաղաւոր կատարմամբ : Վջ. Արդ ամենայն Սաղմոսացս պատճառ ինքն սքանչելի Դաւիթ և ի նմանէ այլք պայծառացան :

Ձեռագիրք. Վիեննա թ. 159, 19բ—30 (1661. Յուլ. 464) : 357, 39ա (1536. Յուլ. 810) : Վենետիկ, թ. 7, 223ա (1656. Յուլ. Ա. 79) : 13, 281բ (1635. Յուլ. 131) : 260, 69ա (ԺԶ. Յուլ. Բ. 809) : Երուսաղէմ, 428, 256ա. Յուլ. Դ. 126) :

Հրտ. Սաղմոսարանին Ս. Դաւթի... Յառաջարանութիւն Մեկնութեան, Կ. Պոլիս 1801, էջ 71—77 :

Ձեռագիրներու մէջ կ'ընծայուի նաեւ Եպիփանու Կիրարացւոյ, այսպէս Վենետիկի թ. 1, 252ա (1319. Յուլ. Ա. 7) : 43, 9ա (1629. Յուլ. 238) : 69, 8բ (1643. Յուլ. 315) : Վիեննա, թ. 71, 285ա (ԺԳ. Յուլ. 315) :

Վարդան Բաղիշեցի այս աշխատութիւնը կ'անուանէ «Մեկնութիւն վերնադրաց Սաղմոսին» (Աղանց, Դիտներոս, էջ Ժէ) :

բ. Դաւթի փիլիսոփայի Նախակարգեալ առաջաբանք Սաղմոսաց : — Անպարագիծ

աստուածեղէն տառիցն յոյիս արդարոց անձանց . . . :

Գ. Վասն Սաղմոսաց, որ ասին Որդւոցն Կորնթայ. Դաւթի փիլիսոփայի ասացեալ :

Յարմարի որդւոցն Կորնթայ ասել. Որպէս փափաքի եղջերու աղբերաց ջուրց . . . :
ՎՋ. Ահա դասք են երգչացն. եւ այդ էր օրէն երկեցողութեանն :

Վիեննա, Թ. 47, Թղ. 48բ—56ա (Յուց. 216—217) : Վարդան Արեւելցի, Մեկն. Սաղմոսաց, սենի բ. «Անպարապիծ — զհանդամանս ցուցից» . Չմմառ, Թ. 89/11, Թղ. 5բ—7բ :

Այս զրուածքը կ'ականարկէ Գրիգոր Արասու որդի Սահմանաց զրոց պատճառին մէջ, երբ թուելով Դաւթի գործերը կը դրէ. «Արար հինգերորդ եւ Սաղմոսին պատմառ. եւ զի ոչ զոյր փափազանօք խնդրող, վասն այն եւ նա ոչ արար զիրք ոյլ, զի մի նախատեսցի, որպէս յառաջդ տասցաք. ապա թէ ոչ իմաստուն էր տտաւել քան զատաւել» (Թ. 47, Թղ. 329բ. ասկէ Աղոնց, էջ 1Գ) :

Դաւթի այս Նախակարգեալ յառաջարանիս մասն է «Յազապս Սաղմոսաց» հատուածը, որ պահուած է Սաղմոսաց Նախադրութեանց շարքին մէջ : Զետեղելով զայն պատկան տեղը կը յուսամ թէ կը լրանայ Յառաջարանս, եթէ Գրիգոր անդրադոյն կրճատումներ չէ բրած իր յառաջրերութեան մէջ :

Ինչպէս յիշեցինք, «Յազապս Սաղմոսաց»

հաստուածը ինչ ինչ ձեռադիրներու մէջ վերադրուած է Եպիփան Կիպրացւոյ. այս վերադրումը կատարուած է Եպիփանի «Յալագոս Երդոց Սաղմոսարանի» դրուածքին աղ-վեցութեամբ, որ Նախադրութիւններու շարքին մէջ գետեղուած էր Դաւթի հաստուածէն յատաջ. հրատարակուած է. Յ. Զօհրապեանի Աստուածաշունչի մէջ (Վենետիկ 1805, հատոր Գ., էջ 1—4) :

12. Դաւթի փիլիսոփայի Նախերգան : — Ունակութիւն Սաղմոսացոյ ըստ աս ի Նոր Կտակս Թարգմանութեան, զոր որումն ի հարց է աշխատեալ. սմանք սակն թէ Արայի որումն մեկնչի. և և սմանք թէ Եւսերի Պամփիլիայ :

Ա. Յարդորումն յաստուածադաշտութիւն և հրաժարումն ի հակառակորդէն. Երանեալ է այր որ ոչ գն'' :

Բ. Մարդարէութիւն վասն Քրիստոսի և Կոչումն հեթանոսաց. Ընդէ՞ր խոռվեցան . . . :

Վջ. ՃԼԶ. Դահութիւն զկնի մարդարէութեան. Առ գետս Բարեբաջւոց . . . : Եւ Քրիստոսի մարդասիրին վասք յաւիտեանս :

Հոսմ, Վատիկանեան Մատ. Թ. 3, Թդ. 23ա—26բ (1270. Տիսերանա, Յուլ. էջ 205. Միսքրճեան, Յուլ., էջ 15 :

Մէկ ձեռադիրէ միայն ծանօթ է ինձ Նախերդանքս. Ենթադրեալս ինչ և յարակից դիտողութիւնը կատկածելի կը ցուցնեն հեղինակը : Եթէ Ս. Հայրերէն մին է անոր յօրինողը, կամ կը կարծուի թէ Մեկնիչ ար-

բայ մը կամ Եստերիոս Պամփիլիացի եղած
բլլոյ Սաղմոսաց բովանդակութեան ըստ Նոր
Կտակարանի մեկնիչը, ի՞նչպէս կարելի էր
զայն Դաւիթ փրկիստփոյի վերադրել:

Ձեռնդրիս մէջ միայն Ա.—ՃԼԶ Սաղմոս—
ներու «ունակութիւնը» նկատի առնուած է.
ըստ յօրինուածութեան շտա նման է «Դաւթի
Սաղմոսաց ցանկ»ին, զոր հրատարակուծ է
Զօհրապետն (Գ., էջ 5—12): Այս տեղ յիշեալ
Ա. Բ. եւ ՃԼԶ. սաղմոսներու «ունա-
կութիւնը» մեկնուած է ոչսոյէս.

Ա. վտան հաւատոց եւ դարձոց եւ յան-
դիմանութեան սմբուրչոց: Երանեալ է
այր...:

Բ. վտան չարչարանաց Քրիստոսի եւ
զոս ի հաւրէ ծննդեանն եւ վտան հեթա-
նոսաց հաւատարոյն: Ընդէ՞ր խաղեցուն հե-
թանոսք...: ՃԼԶ. Ձոս ի Բարեկսնի պա-
տահաւմն պտտմէ...: Աս պետս...:

Ուստի ի հետուստ նմանութիւններ միայն
կը տեսնուին: Այս պատկերի տտաջ կարող
ենք բսել թէ Նախերպանս ցուցակին նախա-
ւոր խմբադրութիւնն եղած բլլոյ վրիպո-
կու Դաւիթ փրկիստփոյի վերադրուած:

ՃԱՌԵՐ

Գրիգոր Արտուս սրդի կը դրէր թէ յա-
նուն Դաւիթ Հարթացւոյ «զոն եւ տոռնձինն
այլ ճոտեր»: Ճատե՞ր, թէ Մանր դրութիւն-
ներ: Իբրեւ ճոս ինձ ծանօթ են հետեւեալ-
ները. սրտեք շտա կուսկածելի են:

13. Դաւրի փիլիսոփայի Դրուատ գովեստի ի նախավկայն Քրիստոսի ի սուրբ Ստեփանոս :

Մեծ է օր յիշատակի վկայիս եւ զամենեւեան յարուցանէ կոչել ի սպասաւորութիւն բանիս . . . : ՎՋ. . . լսել մեզ զբարբառմեծի եւ ահաւորին, թէ եկացք օրհնեալ հօր իմոյ . . . :

Ձեռագիրք. Պարիս, Թ. 118, 291ա—292բ (1307) : Ասկէ՝ Վենետիկ, 232, 172ա (1857. Յուլ. Բ. 506) եւ Միւնխէն, 11, 98ա (ԺԹ. Յուլ. 27) : Անանուն եւ Վենետիկ, 218, 51բ (1835. Յուլ. 276) եւ 224, 22ա (ԺԹ. Յուլ. 386) : Իսկ Պարիս, Թ. 110, 568ա կր կրէ Գրիգոր Նիսացւոյ անունը :

Հ. Բ. Սարգիսեան, Յուլակ, Բ., էջ 506 յտառջ կը բերէ սկիզբէն եւ վերջէն բնագործակ հատուածներ, ուր կան տուրք. «ի մեծ շահավանս աւգտութեանց, սր առաւել փարթամացուցանէ քան զայնստիկ (որք) զմարգարիտս պատուականս ընծայեն քաղաւորաց ի ծովավաստակ աշխատութեանց ի սլատիւ քաղի սարժանաց կրամեալ ի դասաց ընարելոյց» : Հեղինակը Այաթանյեղասի նախարանի ազգեցութեան տակ հիւսած է տուրք : Այս աղացոյց կրնայ ծառայել, թէ ճաստ Նիսացւոյ չէ : Բայց նաեւ Հարթացւոյ հարադատ չի թուիր :

14. Դաւրի փիլիսոփայի առաջեալ Ներբողեան յաղագս վարդաւանի :

Այսօր զուարճալի եւ զերափայլ ճառա-

դոյթ երեւի մեղ տպաւորումն տօնիս լուսաւոր փայղեալ ընդ տիեղերս... : Վջ. եւ ժառանգեացուք զսնդ երանութիւնսն ի Քրիստոս Յիսուս... :

Ձեռագիրք. Երեւան, Թ. 78 Ասաքելոյ վանքի ճառրնտիր : Ասկէ Վենետիկ, 228, 246ա—249ա (1847 : Յուլ. Բ. 457) :

Ասոր հետ նոյն կ'երեւայ Մովսիսի քերթսդահօր Յաղաղս Վարդապատի : — Լուսաւոր եւ սրայծառ է խորհուրդ մերձաւոր տօնիս եւ տիեղերական ցնծութեան աւետիս հնչեցուցանէ ընդ երկնաւս... :

Ձեռագիրք. Պարիս, Թ. 111, 9ա (ԺԳ) : Երուսաղէմ, Թ. 1, էջ 800ա (Յուլ. Ա. 26) :

Հրտ. Մ. Խորենացւոյ մատենադրութիւնք, 1843, էջ 326—338 :

15. Դաւրի անյաղք վարդապետի ասացեալ գովեստ ներքողական ի սուրբ Կաթուղիկէ եկեղեցի :

Վասն որոյ մեր ի մայթանո հոյցեալ, անդանօր առեալ մեր ի ստատարութիւն եւ կարդ ըստ կտրդի յերդ ի նոյն բանն ընթացուք : Ուրախ յեր խորան յուսոյ. ժամանակ դարնանային ի քեղ ժամանեալ... : Վջ. զիմ փանտքիմաց վերատասութիւնս ընկալ եւ արժանի արա հաղորդել ընդ մաքրափայլ սակեղան վերյուծիցն զի սերմարոյս արմատացեալ ընծուղիմք ի ժամանակս դարնանայնոյ, սր մեծ օրն է տեսնի... :

Ձեռագիրք. Երուսաղէմ, Թ. 282 (1331 .

Յուդ., Գ., էջ 99—101) : Վենետիկ, 222, 209բ—212ա (1335. Յուդ. Բ. 336) :

Հրտ. Հ. Պ. Անանեան, Բազմավէտ, 1956, էջ 63—69, 89—94. Բնագիր՝ 92—94 :

Երկու ձեռագիրներն ալ մէկ գաղափարօրինակէ օրինակուած են նոյն գրիչէն, որ է Ներսէս Կրակացի : Սա կը յայտարարէ թ. 282ի մէջ. «Ով Եղարբ, օրինակն երեք իջե(ա)ն էր և լիցած. նա կարճ ի կարճոյ գրեցաւ ճառս. կարդա և մի մեղադրեր» : Բայց ևս մեղադրելի կը համարիմ, որ նոյն գրիչը թ. 222ի մէջ ճառս խորագրած է «Դաւիթ անյաղթ վարդապետի հայկազնի ասացեալ գովեստ ներբողական ի սուրբ կաթողիկէ եկեղեցի ի սուրբ Յարութիւնն եւ ի սուրբ Գողգոթայ ի սուրբ քաղաքին Երուսաղէմի». ընդդռնածները առանց տարակուսի իր յաւելումներն են. «կարճ ի կարճոյ գրեցաւ» պէտք է իմանալ, որ «լիցած», քննատւած, անընթեռնի տեղեր եղած են ձեռագրին մէջ, զորոնք զուրս թողած է. կ'երեւայ թէ ինչ ինչ ընթեռնի տեղերն ալ ուղիղ կարդացած չէ : Այս կասկածելիներու մէջ են «անյաղթ վարդապետ», Դաւիթ «անյաղթ փրկիստփայ» կոչուած է, բայց ոչ երբեք «անյաղթ վարդապետ» : Յանկալի է ունենալ ուելի հին ևս ամբողջական օրինակ մը :

Թէպէտ ճառիս սկսուածքը տարօրինակ է, նախադասութիւնները անյօդական, բայց կը զգացուի, թէ հեղինակը այս տեղէն սկսած է գրել, ոչ իրրեւ ճառ, այլ Դաւթի ի Ս. Խաչ

Ներբողին Բ. մասին վերջաբանի: Առ այս ներկայ հաւատացեալներու մազթանքը կը խնդրէ եւ կը ձեռնարկէ «Օրհնեալ»ներու յարստութեամբ զրել իր «Ուրախ լեր»ները կարգ ըստ կարգէ:

Ճառիս առաջին անգամ ուշադրութիւն դարձուց Հ. Գ. Զարդհանեկեան, Հայկ. հին պարութեան պատմութիւն, էջ 324. իր կարծիքն է. «Որչափ ալ սճայ նմանութիւն են թաղրենք գտնել այս ճառին եւ իր (Դաւիթ Անյազթի) անունը կրող ուրիշ երկասիրութեան մէջ»¹², բայց հարադատութիւնը միշտ տարակուսական կը մնայ: Աւելի վճռական արտայայտուած է Հեղինակս էջ 16—17, որ յիշելով ճառս, ասընթեր զրտած է «անհարապտ»: Իսկ 12, տ. 6—7 նոյն ճառը յիշած է ասանց գիտողութեան:

Հ. Բ. Սարգիսեան կը տատամսի տալ իր վճիռը. ճառս Դաւթի «Խաչի Ներբողին... հետ աղերս եւ նմանութիւն ունի...: Եթէ ստուգիւ Դ. Անյազթին է ճառս, Խաչի ներբողեանէն ետքը արտասանուած բլլալու է, կամ անոր իրր շարունակութիւնը» (Յուշակ, Բ., էջ 337):

Այս խնդիրը մասնաւոր ուսումնասիրութեան նիւթ առաւ Հ. Պ. Անտնեան եւ այս առթիւ հրատարակեց ճառս: Իր ուսումնասիրութեան մէջ զէմ առ զէմ զնելով Ներբողեանին (էջ 117—118) եւ Ճառիս (տ. 74—

¹² Կ'աւելնարկէ Ս. Խաչի Ներբողեանը:

89) նման տեղիքները, կ'եղրակացնէ. «Ինչպէս կը տեսնուի՝ բառացի նոյնութիւն չկայ. սակայն ձեւի եւ զաղափարի նմանութիւնը տկնե՛րեւ. է, ինչ որ միեւնոյն հեղինակը կը մտանոնչէ...: Այս փաստն ինքնին բուարար կը համարինք երկու ճառերն ալ միեւնոյն հեղինակին վերադրելու, ու այդ անձը, ձեռագիրներու վկայութեամբ, կոչել Պաւլիթ Անյաղթ վարդապետ» (Բարձրագլու, 1956, էջ 65). «Ոճի եւ լեզուի նմանութիւններ ալ կը նշմարուին երկու ճառերու դռնէ ներսուղական մասերուն մէջ, թէպէտ խաչի ճառը շատ աւելի ուշխուտուած եւ արուեստակալ ոճ մը ունի, մանաւանդ վարդապետական մասին մէջ. մինչ եկեղեցւոյ ճառը աւելի պարզ եւ հարթ ընթացք կը յայտնէ»:

Արդարեւ երկու զրութիւններուս մէջ «ձեւի եւ զաղափարի նմանութիւնը տկնե՛րեւ. է»․ թոյց այս՝ երկու հեղինակներու նոյնութիւնը չի մասնանշեր, սլ կը հաստատէ թէ երկրորդը ձգտած է տաջնոյն նմանողութեան: Ոճի եւ լեզուի նմանութիւններ կը նշմարուին միայն այն տեղերը, ուր երկրորդն տաջնոյն հետքերու վրայ է. ինքնակալ է այն, ծիրէն դուրս. եւ ինքնութիւնը ցոյց կուտայ իր նորակալմ եւ անհեթեթ բարդութիւններու մէջ, որոնցմով իր մտքի եւ արուեստի տկարութիւնը քողարկել կը նկրտի: Առաջինը ճարտասան է, իմաստասէր եւ աստուածաբան, հանճարեղ եւ հոյկարան ըստ զարուն ճաշակին: Անոր ներքողեանը կար-

դադարած է եւ մտքերն եւ բառերը իւրացուած են յաջորդ սերունդներէն :

Հ. Անանեան նկատի առնելով տեղիքս . « իսկ սուտարացեալ Մանիքէցիք նմանաբէն սէր կոչեն զազրութիւն զործոց՝ միմեանց շնորհուկս առնելով . եւ յայն զաւանեալ հաւատան » (տ. 57—58) , կը համարի թէ այս կտրոց է կոստան ծառայել ճառիս ժամանակը սրտչելու : Առ այս նպաստաւոր կը դռնէ Դաւթի Ներրոզեանի Նախադրութեան այն տեղիքը , ուր կ'ըսուի , թէ Դիւտ կաթողիկոսի կամ Յովհաննէս Մանգակունւոյ օրով Անտիոքէն երեք ասորիներ եկան , որոնք չէին բնիկներ Ս . Խաչը եւ Ս . Կուսին « աստուածածին » յորջորջանքը : Այդ « ազանդաւորներէն » մին էր Կոստանդին , յանուանէ յիշուած : Անոնք բլրալու են Մանիքեցիներ : Եւ որովհետեւ Պետրոս Հեղումենոս (կամ անոր աղբիւրը) կը վկայէ թէ Կոստանդին անուն Մանիքեցի մը Հոյսոստան սւղարկուած է , ան կը նոյնացնէ համանուն անտիոքացի ասորւոյն հետ . եւ կը հետեւցնէ թէ « զմուսր է Խաչի ճառի գրութիւնը 55A թուականէն առաջ դնել » (էջ 67—69) :

Վերադոյն ցոյց տուի , թէ այդ երեք ասորի ճղնաւորները Սեւերեաններ (Յակոբիկներ) էին , որոնք թէ Ս . Խաչի երկրադուներ էին եւ թէ Ս . Կոստը « աստուածածին » խոստովանողներ : Չանոնք ազանդաւոր ենթադրողներն էին Դաւթի Ներրոզին մեկնաբանները :

Ճատիս հեղինակը ուսումնասէր մ'եղած է . ան կարդացած է Աղաթանգեղոսը¹³, Գրիգոր Աստուածարանի¹⁴, Գրիգոր Նիսաւցւոյ¹⁵, Յովհաննէս Ոսկերերանի¹⁶ գրուածքները, նաեւ Ներսէս Շնորհալույ Մեկնութիւնն տաան խորանացն¹⁷ : Այս ազդիւրներէն ոչ միայն վկայութիւններ յաստջ կը բերէ, այլ եւ աստիճաններ եւ բառեր փոխ կ'տանէ :

Հեղինակիս ժամանակը 1170էն ետքը եւ 1331էն յատաջ պէտք է փնտռել, այս շրջանին կը յիշուի Դաւիթ վարդապետ (Քարայրեցի), որ ի մէջ այլոց գրած է ի խնդրոյ Գրիգորի Տառնարդւոյ «Յազադս հակառակարդաց ի սրտճառս պատկին» (Ակինեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Նիկոսիայի, Թ. 20, թղ. 139ր), եւ 1300ին Ներսէս Մշեցւոյ աշակերտը Դաւիթ վարդապետ :

¹³ էջ 94, տ. 94—110 :

¹⁴ էջ 93, տ. 41, 59. եւ «Ձեռքն եւ Աստուածարանն ի Յարութեան ճատին. եւ էջ 92, տ. 8 «Ընդ ծովու եզերս ալիքն զաշնաւորին = Աստուածարան, Նոր կիր. ընդ ծովեզերս ալիքն զաշնաւորին» :

¹⁵ «Ընդ ասրարեր եւ ձեռնրնդել ոչխարս հատին», տ. 113 = Գր. Նիսացի Մեկն. Երզոց երզոյն. «ասրարեր եւ ձեռնրնդել ոչխարացն». ՆՀԲ. ր. ր. Ասրարեր :

¹⁶ էջ 93, տ. 40 :

¹⁷ «Ուրախ լեր խորան լուսոյ. յորժամ ամենայն եկեղեցիք յարափոխեալ միանան... զիմ փանափմաց... որ մեծ օրն է ատենի, տ. 111—113 = Նեխէս Շնորհալի, Մեկն. Մատթ. (Կ. Պոլիս 1825, էջ 11). «Եկեղեցիք ամենայն յարափոխեալ միանան... նախ քան զատեանն մեծի աւուրն... փանափմաց խօսից...» :

16. Ճառ ի Ծնունդն Քրիստոսի: — Կիրակոս Գանձակեցի թուելով Դաւիթ Անյաղթի գրութիւնները կը յիշէ նաեւ «Կնեք-բոյեանս ի Ծնունդն Տեառն» (էջ 17) . ասկէ առեալ կը կրկնեն Ղաղար Ջահկեցի, Դրախտ ցանկալի, 624 եւ Հ. Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, Ա. 539. Չարպհանեկեան, էջ ԻԵ:

Դաւիթ ի Ծնունդն ճասին սչ թէ հեղինակն է, այլ թարգմանիչը, ինչպէս սխալաբանենք վարը:

17. Դաւիթ անյաղթ փիլիսոփայի յաղագս էակաց: — Հարցումն. ի քանի՞նք բաժանի էակն կամ յո՞րս: Պատասխանի. երկակի. ի պայութիւն եւ ի պատահումն...: ՎՋ. Հց. Նախկին պայտցութիւն չարարատնա՞յ բոլոր պայտցութիւն, եթէ չչարարատնի ի բոլոր պայտցութեանցն: Պի. ի բաց բարձեալ ի բոլոր պայտցութեանցն չարարատնայ բնդ ինքեան եւ զնախկին պայտցութիւն:

Չեռագիրք. էջմիածին Թ. 1555, 284ա—289 (1397): 1689, 233բ (Ժէ): 1714, 188ա (Ժէ): 1715, 297ա (Ժե): 1744, 383ա: 1751, 313բ (ԺԴ): 1763, 208ա: 1809, 133ա (1613): 1775, 118բ (Ժէ): Երեւան, Պետ. Թանգ. 832, 320ա: 866, 151բ: 941 (ԺԸ): Լաղարեան ձեւ. 125, 375բ: 169, 141բ: Չմմաս, 218, 211բ: Տիւրինդէն, 56, 126ա (ԺԸ): Երուսաղէմ, 401, 1288 (1273): 1231 (1307): 1372: 1376: 1709 (1298): Պարիս,

302, 332բ (1282) : Վիեննա, 384, 121բ—
127ա (ԺԸ. Յույ. 836) : և այլն :

Հրտ. Գիրք Ժպտվածոյ բնդդէմ Երկա-
րնակաց, Նոր-Ջուղաց, 1688, էջ 91—201 :
Սիմէոն Ջուղայեցի, Տրամաբանութիւն,
Կ. Պոլիս 1794, էջ 206—212. «Դաւթի ան-
յապթ փիլիսոփայի Ներդինացւոյ Գիրք էա-
կաց» :

Դոյզն ծաւալով հարցարան մըն է Արիս-
տաէլի 10 ստորադութեանց մասին. Պարիսի
Թ. 302, յամէ 1282, վերնադիր կը կրէ.
«Նորին յէտին». որ ապա անուանեցաւ «Գիրք
էականց». յօրինուած է տարրական դպրոց-
ներու համար : Ան ունեցած է հաւանօրէն և
այլ նոյնանման հարցումներու շարք մը,
իմաստասիրական և վարդապետական դի-
տելեաց շուրջը. որոնք օգտադարձուեցան
կապմելու համար «Հակահատութիւնքն Մով-
սէսի և Դաւթի բնդդէմ Երկարնակաց»,
տեղի ունեցած Կ. Պոլիս, 1533ին. ուր Հար-
ցատուններն են Յորնալ, Մամբրէ և Մելի-
տոս Լպիսկոպոսներն և Պատասխանողները
Մովսէս և Դաւթ : Կան ձեռագիրներ, որոնք
խորապիր կը կրեն. «Հարցմունք Յորնալի
և պատասխանիք Դաւթի փիլիսոփայի (Սե-
րասախա, Թ. 142), «Հարցմունք Յորնալի
և պատասխանիք Մովսէսի Հայոց քերդոգի
և Դաւթի փիլիսոփայի» (Վիեննա, 167.
Զմամո, Անտոնեանց, 82. Լվով, 17. Թաւ-
րիզ, 49) : «Հարցմունք Մամբրէի . . . և պա-

տասխանիք Դաւթի Լոռամեծի. Զր^ոնչ են սահմանք մարդպոյին: Պիս. Սկիզբն յերակաց» (էջմ. 1555): Այս Հակաճառութիւնը կ'ակնարկեն Ղազար Ձահկեցի, Դրախտ ցանկայի, էջ 624. «Նաեւ դյապթսկական պատասխանի (Դաւթի) ընդդէմ Հարցմանց փիլիսոփայիցն Յունաց ասալի Մարկիտանոսի», եւ Վարդան Բաղիշեցի. «Դաւթի Հարգացոյ տնյապթ փիլիսոփայի Հարցումն Քաղքեղս (նակա)նաց եւ պատասխանիք սւղափառաց» (Արարատ, 1903, էջ 188):

Բանասէրներու մէջ վէճ եղած է, թէ վերնագիրս «Գիրք էակաց» ա՞յս Հարցմանց եւ Պատասխանաց յատկացուած էր, թէ իմաստասիրական գրուածքի մը, որ կը ճառէր էակի մասին: Կարեւոր էր յուսարանել խնդիրս, որովհետեւ գրուածքս ունէր յիշատակարան մը, որ էակաց գրոց թարգմանութիւնը 576 թուականին կատարուած կը հաւասարէ: Մ. Խոստիկեան, David ..., էջ 17—18, կը համարէր, թէ «էակաց գիրքը» նախնարար յատկացուած էր Սահմանաց գրքին: Յ. Մանանդեան, Յունարան Դրսրոցը, էջ 136—142, կը պնդէ, թէ այն ասուելապէս Արիստոտելի Ստարոյութեանց եւ Յաղագս Մեկնութեան գրոց կը պատշաճի: Բացց այս գրութիւնք ունին իրենց յատուկ վերնագիրներն եւ կարօտ չէին նոր յորջորջումի: Անոնցմէ եւ ոչ մէկը հին եւ նոր ձևասպիրներու մէջ «Գիրք էակաց» վերնագիրը կրած է. մինչ Հարցմունք եւ Պատասխանիք

Դաւթայ եւ Մովսէսի ա՛յս վերնադրի տակ
հասած են մեզի: Այս գրքին տուջին մասն է
Պատճառք կամ Նախադրութիւն. Բ. մասը՝
Հարցմունք եւ պատասխանիք (եւ Ներբո-
ղեանն ի Ս. Խաչ): Հարցմունք կը սկսին.
«Ի քանիս բաժանի էակն եւ յս՞րս»: Ասկէ
ալ կսչուած է «Դիրք էակաց»: Այսպէս
կ'անուանէլ զայն, ԺԲ. դարու սկիզբը Պօղոս
Տարօնեցի. «սրպէս եւ ցուցանէ ի յէակաց
դիրսն, դրապում հարցում եւ պատասխա-
նիս պայքարմանն նոցա» (Լազարեան Ճեմա-
րանի Թ. 44, Թղ. 93բ—94ա): Գրացս մա-
սին տտրիթ ունեցանք խօսելու վերապոյն, էջ
33—45: Չդիտեմ ինչ աղբիւրէ կը գրէ
Դ. Տէր-Մկրտչեան, թէ Դաւթի էակաց
դիրքը թարգմանած է Մամբրէ (Դ. Հար-
թայի, էջ 26, ծան. ԼԸ):

18. Աստուանք իմաստութեան Դաւրի
իբր հարցմամբ: — Զի՞նչ է Աստուած: (Պիս.)
Աստուած վսեմական եւ ինքնարուխ գոյու-
թիւն. Աստուած ծայրագոյն եւ երանեալ
բարի...: Վճ. Քաղաքականութիւն է մակա-
ցութիւն քաղաքի օդաի: Քաջ է ոյի բա-
ցարձակ ի հոգեզէն մարմնոյ բառ ինքեան
դոյով բարի: Օդ է տարբոյ բառ տեղւոյ շար-
մումն բնութեան:

Ձեռագիրք շատ, կը յիշեմ էջմիածին
Թ. 1681, 233բ (ԺԴ): Վենետիկ, Թ. 268,
181ա (ԺԴ. անանուն. Յույ. 878): Վիեն-
նա, Թ. 263, 340ա (1707. Յույ. 676): 956,
267ա (1608): 969, 324ա (1695): էջմ. 267,

153ա (1613) : 1101, 123ա (1688) : Պարիս, 260, 198ա : Չմմառ, Անտոնեանց, 74, 4ա (1639) : Երուսաղէմ, 833 : 1320 :

«Բառապիրք մըն է ամէն կարգի բառերով եւ անոնց սահմանով» . Տաշեան, Յուլի, էջ 616) : Հ. Բ. Սարգիսեան, Յուլի, Բ., 878, գտնելով անանուն, կը միտի ընծայել Վահրամ Բարունույ : Թէեւ մեծաթիւ են ծանօթ ձեռապիրեները, բայց անոնց մէջ հնազոյնք են ԺԴ. գտրէն : Այսպիսի այբուրենական չարքով իմաստասիրական հարցմունք եւ սրտասխանիք երեւան ելան Բիւզանդիոն ԺԲ. դարուն : Հաւանարար անոնց նմանողութեամբ է եւ այս :

19. Դաւրի փիլիսոփայի յաղագս սրուեստաւոր իմաստասիրացն : — Յառաջնում մերձաւորութեանն . . . :

Վենեաիկ, Թ. 875 (1671), էջ 409 (Աղանց, Քերակ. Ժէ) :

Հակիրճ բանք իմաստասիրաց :

Կը յիշէ Հ. Գ. Զարպհանեկեան, էջ ԻԶ :

20. «Աղաւթագիրք. այս է գիր իմաստութեան, գոր հաւաքեալ է մեծ Դաւրի անյաղք փիլիսոփայն՝ գիտողաց» :

Կը յիշէ Հ. Գ. Զարպհանեկեան, էջ ԻԶ :

Մ Ը Ս Ն Դ.

Գ Ը Ի Ի Թ Հ Ը Բ Ը Ե Թ Թ Ե

Թ Ը Բ Գ Մ Ը Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Բ Ը

Ուսումնասիրութեանս առաջին մասին մէջ (§ 4) խօսեցայ համաստիւ Յունարան Դպրոցի թարգմանութիւններու վրայ. եւ ընդդէնցի այն երեք խումբերը, զոր կը դա՛նադանէր Յ. Մանանդեան, բաւ լեզուական տառնձնայատկութիւններու :

Այս Ա. եւ Բ. խումբերու թարգմանիչներու անունները չեն աւանդուած մեղի : Անոնց թարգմանութիւններու ժամանակի վերջին եզրն է 606, մասն զի Բ. խումբի պատկանած Տիմոթէոս Աղեքսանդրացւոյ Հակաճառութիւնը ի Դուին հրատարակի վրայ էր 606/607 տարիներուն : Թարգմանութեանցս սկզբնաւորութիւնը Էնթադրարար նշանակած էի 590, որովհետեւ մինչեւ Զ. դարու վերջը որ եւ է հետք չեմ գտներ այդ թարգմանութեանց լեզուական տառնձնայատկութեանց : Նկատի առնելով, որ Բ. խումբը առած է Հակաճառութեանց թարգմանութիւնը, կ'եզրակացնեմ, թէ թարգմանիչը միաբնակայ եղած է :

Գ. խումբի «թարգմանիչները, ինչպէս կը դրէ Մանանդեան, մեծ չափով օգտուել են յունարան նախկին երկու խմբի թարգ-

մանութիւններից, ուստի եւ նրանց մէջ յունարան լեզուն աւելի մշակուած է ու կադապարուած եւ թէ յունարան բառապաշարը շատ աւելի հարուստ է ու ճշիւ, քան նախորդ թարգմանութիւններում» (էջ 144)։ Անսնք «շարունակել եւ մշակել ու հարստացնել յունարան առանձնայատուկ լեզուն ու բառամթերքը։ Այս թարգմանութիւններում կան մի խումբ յունարան բառեր, որ չեն հանդիպում նախկին թարգմանութիւններում եւ թւում են կազմուած յունարան լեզուի գարգացման այս շրջանում» (էջ 158)․ այս ինքն «Զ․ գարի վերջերից... մինչեւ է․ գարի վերջերը» (էջ 208)։ «Դասիթ-Ոլիմպիոսդորոսի (այս ինքն Գ) խմբի մեկնութիւնները թարգմանուած են, բայտ երեւոյթին, երկարնակ Հայերի միջափայրում եւ ամենայն հաւանականութեամբ, ութերորդ դարից առաջ» (էջ 202—209)։

Լ․ Խաչիկեան, աչքի առաջ ունենալով Զենոնի Յաղապս բնութեան գրուածքը, որ Գ․ խումբի կը պատկանի, կը գրէ, թէ ան «թարգմանում ալտք է լինի թարգմանչական գործիքի երկրորդ շրջանում կատարուած թարգմանութիւններից առ նման մի քանի առանամակ յետոյ¹»։

Գ․ խմբի թարգմանութիւններու ժամանակի մասին այս ենթադրական եզրնեւու ելակէտը եթէ 610 առնենք, Լ․ Խաչիկեանի

¹ Գիտական նիւթերի ժողովածու, 2 (Երեւան, 1950), էջ 75։

«առնուալն մի քանի տասնամեակ» տարիները կը հասցնեն զմեզ է. դարու առաջին կէտը, իսկ Մանանդեանի «Զ. դարու վերջէն մինչեւ է. դարու վերջը» ուստի 100 տարուան շրջանը՝ 710: Այն պարագան, որ Անանիա Շիրակացի չի ճանչնար Գ. խումբի թարգմանութիւնները՝ 610—670 տարիներուն, կրնանք անվարան հետեւցնել, թէ այդ խումբի գործունէութիւնը սկսած է 650էն ետքը եւ 720էն յառաջ:

Յեցած այս եզրակացութեան վրայ՝ 610—650/660, իբր կիսադարեան միջոցը պէտք է նկատել անչման շրջան, երբ Ա. եւ Բ. խումբերու թարգմանութիւնները ընթերցանութեան, ուսումնասիրութեան եւ դասախօսութեան առարկայ կ'ըլլան քերդայնէրու եւ ապա իբրեւ դասադիրք անոնց աշակերտաց: Այս սրտմաններու տակ ընակարար երկու խումբերու լեզուական առանձնայատկութիւնները պիտի ձուլուէին, թէ քերդայնէրու եւ թէ աշակերտներու բառամթերքին մէջ:

Այս շրջանի երէց աշակերտութիւնը, որ ուսած էր հայ լեզուն վանական պարոցներու մէջ, ղյխաւորաբար դասական, դարար, մատեաններու վրայ, թէպէտ կարգացին Փիլոնի եւ Իրենէոսի գրած քներու թարգմանութիւնները, բայց հետեւ մնացին անոնց նորակերտ բառամթերքէն, այսպէս Եղիշէ ընդ հակառակը կրտսեր աշակերտութիւնը, որ իր ուսումը առաւ Թէոնի, Ալիթոնիոսի

Հարտարախօսական և Դիոնիսիոսի Քերականութեան զաստղիւրքերու վրայ, սարուեցան անոնց հոսանքէն :

Կրտսեր աշակերտներէն մէկն է Դաւիթ Հարքացի, աշակերտն Մովսէս Քերպոզի, որ ստաքուեցաւ Կ. Պոլիս աշակերտելու հելլենական դպրութեան (650°) : Դաւիթ իրրեւ թարգմանիչ առաջին անգամ հրապարակելու Դամասկոս, 660/661ին, ուր Համազասպ Կիւրապազատի հրամանով թարգմանեց Ս. Բարսեղի ի Մնունդն Տեառն ճասը յունարէնէն :

Այս թարգմանութիւնը անդրանիկն է Գ. խումբին. և ինձ կը թուի, թէ ինքը եղած է նաեւ այս խումբի միակ թարգմանիչը, թէ՛ փիլիսոփայական և թէ՛ հայրապիտական գրութեան. ուստի արժանաւորաւոր կրնանք համարիլ աւանդութեան այն հաւատարմութիւնը, թէ Դաւիթ «Ներքինեցին» է թարգմանիչն (բայց ոչ հեղինակն կամ մեկնիչն) այն փիլիսոփայական Մեկնութիւններու, որոնք Գ. խումբին կը պատկանին : Այս խումբի սոսանձնայատուկ բառերը հաւասարապէս կը դանենք թէ փիլիսոփայական Մեկնութեանց և թէ հայրապիտական գրութեանց (Կիւրեղ Աղեքսանդրացի, Դանիսիոս Արիստապազի, Նեմեսիոս և այլն), որոնց թարգմանութեանց տարիները ծանօթ են մեզի : Յ. Մանանդեան, որ անդրադարձած էր այս կէտին, զժրախտաբար ուշադիր չէր եղած անոնց թարգմանութեանց յիշատա-

Ջարաններու, եւ համարած էր թէ անոնք «հաւանարար թարգմանուած պիտի լինին Զ. դարի առաջին կիսից յետոյ» (էջ 114, ծան.) :

Եւ յառաջ պիտի բերեմ այս տեղ այն թարգմանութիւնները, որոնց թարգմանիչ Դաւիթ Հարքացին («Հոռոմեցի», «Ներքինացի») կը համարիմ : Անշուշտ կատարեալ չէ ցանկս, որովհետեւ կան բարդութիւն ճանաչողականներ, որովհետեւ կան բարդութիւն ճանաչողականներ, որովհետեւ կան բարդութիւն ճանաչողականներ, որովհետեւ կան բարդութիւն ճանաչողականներ, որովհետեւ կան բարդութիւն ճանաչողականներ :

1. Դաւիթի (Նար-պատմական) վիլի-ստփայի Յառաջաբանութիւնի իմաստասիրութեան (Գիրք Սահմանաց) :

Որք միանգամ իմաստասիրութեան տեղանքն ընդ... : ՎՋ. եւ մի չար ինչ գործեացուք : — Դաւիթի եռամեծի եւ անյաղթ փիլիսոփայի ընդդէմ չարից աստրկութեանցն Պիհոնի իմաստասիր. եւ սահմանք եւ տրամատութիւնք մինչեւ ցայս վայր :

Հրա. Դաւիթ, 1833, էջ 120—214 : Տես վերը էջ 10 :

1ա. Ընդ պատմիկ եւ առաջիկայ բան իմաստանց : — Ամենայն չար տանջիկ, ոչ ոք տանջուի՝ անասական... : ՎՋ. ապա ուրեմն ոչ է անեղ :

Այս Բան իմաստանց կցուած է նախորդին (էջ 215—216), որուն կայ նաեւ յունարէն բնագիրը, ընծայուած Գրիգոր Նիւսացւոյ, տնտեսական Դիդիմոս Կարբի Ընդդէմ Մա-

նիքեացի դոկտրինան. Migne, Patrologia gr. հատոր 1թ, էջ 1085—1110. Հմմտ. O. Bardenhewer, Geschichte der altkirchlichen Literatur, հատոր 3 (Freiburg 1912), էջ 112, 202: Զարգանդեան, Մատենադարան, էջ 373—374:

1բ. Դաւթի փիլիսոփայի Առաժ Էփեզ. թէ զինչ արդեօք իցէ սաճման կամ զինչ բնաւորական սաճման...: — Արդ սաճման է բան համառօտ յայանիչ զսլացութեան...: Վ.ջ. ոչ նայնք ասին զսլ երբեք ուրեք:

Դաւթ, էջ 217—222:

1դ. Նորին վասն Բաժանման: — Ամենայն որ միանկամ բաժանեալ զոյ յայոց զայից...: Վ.ջ. սրպէս բոլոր բնաւորեցաւ պահել:

Դաւթ, էջ 223—224:

2. Դաւթի փիլիսոփայի Վերլուծութիւն Ներածութեանն Պարիիւրի: — Հանդերձեալք Հանդերձ Աստուծոյ սկիզբն ասնել ասաջիկայ շարադրութեանս...: Վ.ջ. Իսկ սլատա-հումն ոչ երբեք:

Դաւթ, էջ 251—356: Տես վերք՝ Ա. 1²:

3. Դաւթի փիլիսոփայի Մեկնութիւն տասն Ստորագրութեանցն Արիստոտէլի:

Սկիզբը պակաս: Տես վերք Ա. 1³:

Հրտ. Յ. Մանանդեան, Մեկնութիւն ասորացութեանցն Արիստոտէլի բնծայեալ էյիասի Իմաստասիրի, Պետերբուրգ 1911, էջ 1—140: Հմմտ. Մանանդեան, 25/58:

4. Հատուած ինչ Մեկնութեան Ստորո-

գործեանցն : Հրա . Մանանդեան , անդ , էջ 141—149 : Հմմտ . Մանանդեան , էջ 52—59 :

5. Գործի փիլիսոփայի Մեկնութիւն ժԳ զլսոց Արիստոտելի ի վերլուծականն : — Դիաուսորութիւն Արիստոտէլի ի վերլուծականն՝ էրատն հարկանել զպարզ հասարմանէ . . . : Վջ . բայց միայն զկարգ սահմանացն փոխէ :

Ասրապիր՝ «Սկիզբն եւ նախադրութիւն զբայ սր ստի բառ Յունաց Անալոտիկէ (ἀναλυτικα) եւ հաղորէն Յազազս վերլուծութեան . արտադրեալ ի մեծ իմաստասիրէ Հելլենացւոց՝ Արիստոտէլէ . եւ թարգմանեալ եւ մեկնեալ ի Դաւթի փիլիսոփայէ» :

Հրա . Դաւթի , էջ 557—598 : Տեա փեր՝ 23 : Հմմտ . Մանանդեան , էջ 59—68 :

6. Ջենսնի իմաստասիրի Յալագո Բնութեան : — Յազազս պիտանացու տեսից : Արդ էն սեռք պիտանացութեց . Դիրք , կարգք . . . : Վջ . սր բառ աշխարհիւ էն տալիք արհեստանյայթ փիլիսոփայից :

Հրա . 1 . Քաջիկեան , Ջենսնի Յազազս Բնութեան երկի հաղորդան թարգմանութիւնը . Գիտական Նութերի ժողովածու . հասար 2 (կրեւան , 1949) , էջ 65—98 : Ռուս թարգմ . С. Аревшатян, Трактат философа Зенона «О природе». Բանդեր Մատենադարանի , Թ . 3 (կրեւան 1956) , 315—342 :

7. Մեկնութիւն Քերականութեան Գիւնեսիսի Թրակացւոյ : — Յերկուց իմն պատգմիք

Հասույց մարդոյս գոյացեալ Հաստատեցաւ
բնութիւն... : ՎՋ. զի ամամբ լինին շա-
րադրեալք :

Հրտ. Գ. Զահուկեան, Դաւիթ քերա-
կանական աշխատութեան նորացոյց ամբող-
ջական ձևադիր տեքստը. Բանբեր Մատե-
նադարանի, 3 (Երևան 1956), 241—264 :

Մեկնութեանս Երեք ձևադիրք անա-
նուն են, խորագիր կը կրեն «Մեկնութիւն
քերականին» : Հայ քերականները կը վերա-
դրեն եռամեծ Դաւիթ փիլիսոփայի. Համա-
Ազոնց, Քերակ., էջ 79, 83 (սարսածք).
Է. Մանանդեան, էջ 210—222 :

Տ. Նոննաթի «Ժողովարանի մեկնութեան
պատմութեանցն պնդիկ, գորս յիշատա-
կեաց Գրիգոր Աստուածարան : — Ա. Ի ճառին
Մկրտաթեան Տեան մերոյ Յիսուսի Քրիս-
տոսի : Ոչ Արամազդոյ պատգիկ ծնունդք... :
ՎՋ. որ քան դամենայն բնաանկոյն է բանին
սոյաաստորաց :

Հրտ. Յ. Մանանդեան, Մարբարդ 1903 :

Համա. Յ. Մանանդեան, 236—246 : Էջ-
միածնի Թ. 1765 խորագրած է. «Պատմու-
թիւն Լաւանացոյ տրտրեալ Ի Դաւիթ փի-
լիսոփայէ» :

9. Արիստատէլի Իմաստասիրի Թաղը-
րա Աղեքսանդրոս քաղաւոր. Պատմութիւն
յաղագս աշխարհի : — Իսկ բազում անգամ
ինձ աստուածային ինչ Է բարեբախտեալ
Ճամբատապէս իր... : ՎՋ. բարեբախտիկ յի-
նէ Է Էրանէի՝ Ի նմանէ ընդունի պշնորհ :

Հրա. Դաւիթ, էջ 603—628:

Կիրարար թ. 24, թղ. 130բ—146 սւնի
«Լուծմանք Աշխարհաց դրոցն Արխատանդի
(ի յառանցս՝ «Դաւիթի էջ»)։ Իմաստուն ստո-
րողին զաշխարհէ բնախաւսելով սկիզբն ի
ճշմարտութենէ ատնէ»:

10. Արխատանդի Յաղագս աստօրինու-
թեանց առ Աղեքսանդրոս թագաւոր: — Դա-
ւիթի են զեղեցիկքն եւ պարսաւելի զարչե-
լիքն... Վջ. սրք են ի պարսաւելացն:

Հրա. Դաւիթ, 627—635:

11. Էւաթրի Լախակոսդոսի Կաստանդնու-
պոլսեցւոյ Յաղագս զանագանութեան բնու-
թեան եւ ասանձնուորութեան: — Որք զար-
ստօրին իմաստութեանցն վարժեցան, մե-
ծամեայ նովաւ յաղագս բնութեան եւ ա-
սանձնուորութեան... Վջ. նշովէ սուրբ եւ
ստաթերական եկեղեցիս:

Ձեռագիրք՝ էջմ. 500, 323ա (1305):
Վրեհնա, 623, 268բ (1732): Վեհեաթիկ, 295,
25ա (1824. Յուլ. 1070—1074: Պարիս, 130,
էջ 479:

Այս 1—11 գրութիւնքու թարգմանու-
թիւնը պէտք է զեականել 670, յատկապէս
690—710 տարիներու մէջ, երբ Դաւիթ վե-
րադարձած էր Կ. Պոլիս:

Աւանդութիւնը Յասաջարանութիւնքն
(Սահմանքն) գրութիւն է կ'ըսէ Հոյասատն,
ուստի Դարբնի մէջ: Մեղի թուականով
ծանօթ են 12—17 գրութիւնքու թարգմա-
նութիւնք: Թ. 12 թարգմանուած է 660/1ին

Դաւիթ «Տարօնեցիէն» Դամասկոս, Համապատասխանաբար հրամանաւ : Թ. 13—17 տներն թարգմանիչէն յիշատակարաններ, որոնց համաձայն Դաւիթ թարգմանած է և Ատեփանոս Սիւնեցի քահանայն օրինակած, «Կրեալ» է գեղարար և տարած է Հայաստան : Այս յիշատակարանները գրեթէ միաստորապէս յօրինուած են. յետագային կրած են անոնք մանր փոփոխութիւններ : Նախականին օրինակը պահպանուած է Թ. 15, որուն աշարար ըլլալ յանձնարարելի է :

12. Բարսղի Կեսայացւոյ ի նմանցն փրկչին : — Քրիստոսի ծնունդն իւրականն և տառջինն, և յատուկ իւրոյ տառաւորութեան, լսութեամբ պատուեացի . . . Վ. Զ. որք զաչս մտացն անէին մաքրելոյ : Ընդ սրս և մեք զաչս քաջ երեսուք զփաստն սրբէս ընդ հայելի ինչ տեսանելով և փախարկելով փառաց ի փաստ. զի նմա փառք յախտանա :

Յիշատակարան. Դաւիթ թարգման Տարօնացի գճառս զայս յետոյ (660) զարձայց ի յունէն ի հոյ բարբառ ի Դամասկոսացւոյ քաղաքին հրամանաւ Համապատասխանաբար, Մամիկանէից տեսան : Եւ Եղիշի տարհնութիւն Տեսան ի վերայ նորա :

Ձեռագիրք. Էջմիածին, Թ. 500. ասկէ վերննայի Թ. 217, թղ. 57ր—60ր :

13. Դիոնեսիոսի Արիուպագացւոյ, Եպիսկոպոսի Արեմացոց գրութիւնք :

Յիշատակարան. Ի ՅՄԻ ամի տարածաց աշխարհիս ըստ յունարէն թուոյ ի ԺԴի ըն-

գիւրդանին, յԲ. ամի թաղաւորութեանն Փիլիպոս <իկ>սի թարգմանեցան գիրքս այս սրբոյն Դանեախոսի Արիստղասցոյ ի ստոյգ տարինակաց ի Կոստանդինուպօլսի, ի ձեռն Դաւթի Հիւսպատասի եւ թաղաւորական սեղանոյն Կինասի. եւ ի ձեռն Ստեփանոսի քահանայի եւ քերդոցի, աշակերտի Մովսիսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի: Արդ մազթեմ գրիտստատէր պաշտաւնեացոյ սրբոյ սեղանոյ, այք տանոյք յաւրինակէս յայսմանէ, գրեւջիք եւ գրանս զայս աս ի յիշատակ բարեխառնութեան աս Քրիստոս. զի գրեալ եպիջիք եւ գաք ի գորտութեանն կենաց:

Էջմ. 166. 323ր (ԺԳ):

Հմմտ. Աղսնց, էջ ՀԹ—ՁԱ:

Յիշատակարանիս ՅՄԻ (6220 = 712/3) տարւոյն ինդիկտիանն է ժ. ուստի պէտք է սկզբել «ի տասներորդի ինդիկտիանի: Այսպէս կը պահանջէ նաեւ «Բ. ամն» Փիլիպոսիկոս Վարդանի (711—713):

14. Կիսիդի Աղեբաւնդրացոյ Գիրք Պաւսպմանց եւ Գանձուց (714/715):

Յիշատակարան. ի ՅՄԻԴ. ի ամի արարածաց աշխարհիս ըստ յաւնարէն թուոյ, ի ժԴ. ի ինդիկտիանի, յԲ. ամի թաղաւորութեան Անաստասի, թարգմանեցան գիրքս Պարտապմանց եւ Թղթաց սրբոյն Կիրոցի եպիսկոպոստեանին Աղեքսանդրի ի ստոյգ տարինակաց, ի Կոստանդինուպօլսի, ի ձեռն Դաւթի Հիւսպատասի եւ թաղաւորական սեղանոյ կենասի եւ ի ձեռն Ստեփանոսի քեր-

Թողի, աշակերտի Մովսեսի Սիւնեաց Լալիս-
կոպոսի: Արդ մաղթեմ գաստուածառէր
սլաշտանէսդ՝ սրբոյ սեպանոյ, սյք տանոյք
սուրինոսի յայնժանէ, զբեռջիք և զբանս զսո-
ստիկ սո ի յիշատակ բարեխաւսութեանն տո
Քրիստոս. զի զբեռլ եղիջիք և զսք ի
զարութեան կենաց:

Երեսն, Մատենադարան, Թ. 476. 478.
1796: Բերլին, Թ. 31:

Հրտ. Կ. Պոլիս, 1717: F. C. Conybeare,
The armenian version of Revelation and
Cyril of Alexandria's Scholia on the Incar-
nation..., London 1907, էջ 95—149:

Յիշատակարանիս ՅՄԻԴ և ինդիկոնի
ԺԴ. սկսք է սեպեյ ՅՄԻԴ և ինդ. ԺԴ.
սրանք կը համադատասխանեն Վրկչական
714 սկստ.—715 օգոտտ. 31ի: Անտատասի
(713—715) Բ. տարին է 714—715:

15. Մեկնութիւն Ղեսիկանի (716/717):

Յիշատակարան. Յամի վեցհազարերորդի
երկերի բերորդի քաներորդի չորրորդի ա-
րարածոյ աշխարհիս, ի չորեքատան (ին)-
զիկոնիս <յկ. տմի թաղասրտութեանն
Լեւոնի> թարգմանեցան զիրքս Ղեստա-
կանի թարգմանութեան յաստուածապաշ և
յամենեւջանիկ քաղաքս Կոստանդիանուպո-
լիս շնորհիւ Աստուծոյ ի ձեռն Դաւթի հի-
պատոսի և կեսարի թաղասրտիս սեպա-
նոյ, սրբոյ Եղիսի քահանայի. զբեռլ ձե-
ռամբ Ստեփանոսի քահանայի և քերթոյի ի

Սխեմայ աշխարհէն, ի վաստ եւ ի պատիւ
անմահին Աստուծոյ. մեջն :

ՎԷՆԵՏԻԿ, Թ. 873 (յամէ 299 = 1299).
Սարգիսեան, Յուլիոս, Բ., էջ 301 : Երե-
ւան, Մատենադարան, Թ. 2679 (981).
Վերջէն պահպանուար :

Ինչ. ԺԴ. = Փրկչական 716 սկսուա :

«Կեսար Թագաւորական սեպանոյ» Բիւ-
զանդական տրքունիքէ շնորհուած. պա-
տուանուններէն մէկն է. շնորհուած է նոյնը
նաեւ Հայոց Թագս իշխանին, ինչպէս կը
կարդանք Խոսրով Գանձակեցոյ վկայաբա-
նութեան (+ 1167, յունուար 10) մէջ. «Կա-
տարեցաւ . . . յիշխանութեանն Հայոց Թա-
գոսի, որ էր պատուեալ կեսարոսական (Չ.
կեսարոսական) պատուով ի Թագաւորէն
Յունաց». Հայոց նոր վիպաները. Վաղարշա-
պատ 1903, էջ 31. Հմմտ. Աճառեան, Ար-
մատական Բաւարան, Գ. 1148 :

Այն ձեռքը, որ փոփոխութիւններ մու-
ծած է Թ. 13, 14 եւ 16 Յիշատակարաննե-
րու մէջ, Կեսարը վրիպակաւ կարդացած է
կեցառ. զոր Բրտէ փորձած է ստուգաբա-
նէյ յառիններէն cellarius, մատանապէս,
եւ տառջարկած է կարգալ կելար. բայց
պայտիս պատուանուն չի յիշուիր. Հմմտ.
Տաշեան, Մատենադարական մանր ստում-
նութիւններ, Ա., էջ 8—9 = Հանդ.
Ամս. 1892, էջ 67. եւ Աճառեան, Արմատ.
Բաւ. Գ., էջ 1140 :

16. 1. Նեմեսիոսի յաղագս Բնութեան

Ընդունված Չեռնոգորիա սահման իրարև վերանայիր
«Գրիգորի Եպիսկոպոսի նիստացուց»։ Բայց
Սիմեոն Պանթոֆանցի 1227ին կը ծանոթա-
պրէր թէ «Նեմեսոյի Եպիսկոպոսի եմեսից է
գիրքս»։ այսինքն Նեմեսիոսի (Էջմ. 1073,
200 ա)։ Հմմտ. Հ. Յ. Տաշեան, ... Ասոր
կից սահման Չեռնոգորիա։

16ր. Գրիգորի Եպիսկոպոսի, Եզրօր
Բարսեղի Տեսութիւնն ի մարդոցն կազմու-
թիւն։ — Գլ. Ա. Յարութ է իմն մասնաւորա-
կան յայտքս աշխարհիս բնախօսութիւն,
և զկեցելի իմն և պայծաս պատմութիւն։

Յիշատակարան. ի ՅՄԻԷ. ի սմի որո-
քածոց աշխարհիս բոս յանարէն թուոյ, ի
ԺԴ. ի բնակարանին, ստաջին սմի թաղաու-
րութեանն Լեւոնի թաղաւորի, թարգմանե-
ցան գիրքս որոցն Գրիգորի Եպիսկոպոսի
Նիսեսոյ ի ստալոյ արքնակոց ի Կոստանդիու-
նոպոլիս ի ձեռն Դատի Նիստատար և թա-
ղաւորական սեպանոցն կրնտի և ի ձեռն
Ստեփանոսի քահանայի, աշակերտի սեռան
Մովսէսի Սիւնեաց Եպիսկոպոսի։ Աչոյ աղա-
չեմ գրքիստատուէր պաշտաւնեացս որոց և
կեցելոցս յիշելի գիտ յայտաթիւ ձեռ յանապոյ։

Էջմ. 1013, 241ր. (1227)։ Աստաջին մասը
հրատարակուած վէճեակի (1889)։

Չեռնոգորներն «սմն որորքածոց աշխար-
հի» սահման ՅՄԻԷ. ուղղելի ՅՄԻԷ (717/718),
որուն կը համարադատութեանն ճշգիւ ԺԴ.

խնդիրատենն էւ Ա. ամն իւսնի Գ. (717 մարտ 25—741 յունիս18) :

17. Պիսիդիաց խնատասիրի վեցօրեայ : — Որպէս զի մեծ են զարծք քս Տէր : Եկի բերելով թեղ յանապատէ սրտի պատգոս մշակեալս ի քոյղ ցօղոյ . . : ՎՋ. յորժամ ընդդէմ մեր զայրացի սուր նոցա :

Զեռազիրք. Զմմառ, Անտանեանց, Թ. 9, ԹԿ. 268ա—277բ (1695) : Կիպրոս, Նիկոսիա, Թ. 16, ԹԿ. 113ա—123բ (1307) : Վենետիկ, Թ. 1104, Էջ 101—105 (հաստակատար. հմմտ. Աղանց, Քերակ. Ժե) :

Հրտ. Վենետիկ, 1900 : Հմմտ. Հ. Յ. Տաշեան, Մասենապրական մանր ուսումնասիրութիւնք, Բ., էջ 321—384 = Հանդ.

Թարգմանութիւնս հունի յիշատակարան : Ամս. 1900, էջ 308 եւ շար.) :

Որովհետեւ յոյն բնագիրք 41 տող աւելի աւնի, կարելի է կարծել թէ հայ թարգմանութեան վերջը ինկած ըլլայ, անոր հետ նաեւ յիշատակարանք :

Գ. խումբիս կարելի է կցել էւ այլ հասական զրտածքներ, որոնք այս շրջանիս մէջ թարգմանուած կ'երեւան, կը յիշեմ այս աւել :

18. Յովհաննէս Ոսկերեւանի բնծայումը) հոս յԱեւոխ Աստուածածնին : — Դարձեալ խնդութեան աւետիք . . . :

Հրտ. Յովհ. Ոսկերեւանի Մեկնութիւն Թղթապն Պատգոսի, Բ. (Վենետիկ 1862), էջ 634—639 :

ԳԱԽԻԹ ՄԵԿՆԻԶ ՔԵՐԱԿԱՆԻՆ ԵՒ ՀԱՅՆԵՐԳՈՂ

Յովհաննէս Երզնկացի իր Քերականի Մեկնութեան նախաբանին մէջ կը պատմէ, թէ գտցած է Երզնկա եւ գտած է հոն ժպտաւոր մը Քերականութեան մեկնութեանց, զոր զրել տաւած է պարսն Յովհաննէս, Սարգիս Կախակապաս ուսումնասէր որդին: Այգձեռնակիրը կը պարսնակէր իր ծոցը «Դաւիթ փիլիսոփային եւ Մովսէս քերթողին եւ այլ երեք մեկնիչս առնոց անստն մեկնողին» (Այսնց, Քերակ, էջ ԴԹ): Ապա խօսելով Գրիգոր Մաղիտարոսի խմբագիր Մեկնութեան վրայ, կը հաւատալ, թէ «հմտան խմատութեան Մաղիտարոս իշխանն ոչխատեալ ի սմա եւ երկց մեկնչաց բանս սս միմեանս Եղեալ՝ զԴաւիթ փիլիսոփայի եւ զՄովսէսի քերպողի եւ զմիւս (անանան) խմատանց, որոց ոչ էր զրեալ անունն՝ որաբեալ եւ ինքն յաւելուած բանից յինքենէ» (անդ, ԴԷ—ԴԸ):

Դաւիթ փիլիսոփայի Մեկնութեանն հաստատաներ տաւած է Երզնկացին իր խմբագիր Մեկնութեան մէջ, ուր առաջին տեղին զրաւած է բնագործակ հաստատածս. «Եթէ է՞ր ոչոպաւ բազում փայթ յոնձին կտրեալ Եղեւ փտն Քերականութեանս՝ ուսանիմք ի բանից Նախերպանի Էտամեծին Դաւիթ փիլիսոփայի, որ տեւ. Յերկուց իմն պատճառէ մարդոյս պոպեկալ հաստատեցաս բնութիւն...: Վջ. եւ այլ ոչոպիսիքն ոչ ուստեք որպէս ի սմանէ հմտանալի լինին: Այսսքիկ

լատ եռամեծին Դաւթի» (Աղսնց, տնդ., էջ 79—83) :

Դաւթի եռամեծ փրկաստիպի այս Մեկնութիւնը պահուած է մեզի երեւանի Մատենադարանի Թ. 1115, 1746 եւ 5596 ձեռագիրներու մէջ, անանուն, «Քերականի Մեկնութիւն» խորագրի տակ¹. ուր երզնկացւոյ յատջրերութիւնը տարագջութեամբ ունինք (էջ 244—246) :

Ն. Աղսնց, որ տակաւին ծանօթ չէր այս Քերականի Մեկնութեան եւ «Դաւթի» Մեկնութիւնը կազմած էր խմբադիր Մեկնութեանց մէջ ներս առնուած հաստատանքէ, որոմապատած էր բնագունելու, որ Մեկնութեան հեղինակը հայ պէտք է ըլլայ, որ ունեցած է ձեռքի տակ Թրակացւոյ Քերականութեան յանդական մեկնութիւններ (Աղսնց, տնդ. էջ ԸԶԳ). նաեւ Յ. Մանանդեան, Յունարան Դպրոց, էջ 210, կը միտէր այդ կարծիքի. «այդ ենթադրութիւնը լուսմ է ինձ հիմնուար» :

Քերականի Մեկնութիւնը թարգմանութիւն է. թարգմանուած թարգմանիչէ մը, որ նկատի առած է տեղ տեղ հայերէնի քերականութեան կազմութիւնը : Եթէ հայ տանգութիւնը այս թարգմանութիւնը «Դաւթի եռամեծ փրկաստիպի» բնծայած է, պէտք է ենթադրել, թէ անոր հեղինակը կամ ἄπὸ αὐτοῦ Δαυὶδ է, ուստի Դաւթի նորագոտու-

¹ Հրտ. Գ. Ջահուկեան, Բանբեր Մատենադարանի, 3 (երեւան 1956), 244—264 :

նական, թէև ծանօթ չէ իր անունով այս պիսի գրութեանը², եւ կամ անոր թարգմանչին Դաւիթ Հարթապետի վերագրումը է :

Այս Քերականի Մեկնութենէ պարսկերէրականական հասակոտարներ, որոնք ձևապիւրներու մէջ Դաւիթ փիլիսոփայի եւ երբեմն Մովսէս Քերդպի անունը կը կրեն. կը յիշեմ :

1. Յապապս քերականին պատճառ. Դաւիթ փիլիսոփայի ասացեալ : — Քերականութեան արուեստ յարտաքնացն է . . . : Վջ. զի եւ որք յիմաստասիրութեան են՝ ասուել սա է օգտու :

Հրտ. Դաւիթ, էջ 599—600 :

2. Դաւիթ փիլիսոփայի յապապս հասարակաց շարաշարաց : — Հասարակութիւնս պս բառ երկուց իմն ունի նշանակութիւն . . . :

Երեւան, Մատենադարան, Թ. 1809, թիւ. 256ա—260բ : Դապեան ձևապիւրք, Թ. 91, 296ա (Թաիշեան, Յուլի, էջ 106) : Հաստատուս Այսնց զեանդած է Մովսէս քերդպի Մեկնութեանց շարքին մէջ, էջ 168 :

3. Քերականութեան չին տնանուն Մեկնիչը յոտաջ կը բերէ տեղիքս (Այսնց, 129) . «Իսկ քաջոյորակի ասոյ տսի Դաւիթեան քերթութիւն (Է) որ յապապս Տիգրանաց, յար-

² Դիմենախո Թրակացոյ Քերականութեան մեկնիչ ծանօթ է միայն Գէորգ Քոյէրբասկոս, որուն Մեկնութենէն հասակոտարներ միայն մնացած են, Հրտ. A. Hilgard, Grammatici Graeci IV, 2 (1894), էջ 2է եւ շար. : Հմտ. Krumbacher, Gesch. der byz. Literatur, էջ 583—584 :

ժամ երկուր բառիւք եւ ոխորակու ի սկսմանէ
մինչեւ յաւարտումն զմիտա տեւալ բերիցէ .
որոյէս յորժամ տալ .

Եւ որոյ ներդարծոյ ի միտս երեւիւր
աս խորհուրդս փոշարին
Մեծոյւոյ Տիգրանոյ զեղանին
Տիգրանուհի իւր
Ներածեալ կոշորաւ նաւ
սղջամիտ ոչխորած ուհի :

Ուրիշ հին Քերականի Մեկնիչ մը կ'ա-
նուանէ ստղս «Ստանտուրք Դաւիթ ի վերայ
Տիգրանոյ» . Եւ կը փորձէ մեկնել զայն .
«Դաւիթ փրկիտփայն ստղ եւ պատմաւ թիւն
է արտրեալ ի վերայ Տիգրանոյ Հայոյ թա-
ղաւորին , որ կին Տիգրանոյ մեռեալ էր ,
նմա սղբերգակ , այսինքն յալականն՝ թէ կին
մարդ էր թէ (այր) մարդ , յայր եւ զայս
տաէր . Եւ արդ ներդարծոյ ի միտս երեւիւր .
այս ինքն թէ այնպէս յայ տաէր փոշարն , որ
է յալականն՝ սղբերակն , ի վերայ Տիգրանոյ
կնոջն , որ զինչ ի Տիգրանոյ միտքն ներածէր
կիրք թմայտած , զայն յայանէր խորհրդա-
ւոր բանն՝ զնորա կիրքն , այս ինքն մեծա-
հոգի , մեծաշատա եւ բարի կին էր Տիգրա-
նուհի . զայս տմենայն յալականն տաէր . . . :
Չայս սղբերգակի բանս Դաւիթ փրկիտփայն
ստղ չինեալ . այնպէս որ ճայնաւոր եւ բա-
ղաձայն եւ կրկնակ զբեր եւ այլն ի ներքս
ի վանդն զանուս . յորժամ զբոլորն տաէն
տրամախոհութիւն ի միտքս ստղին երեւէր»

(Հ. Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Ա., էջ 42. հմմտ. նաև նոյն հեղինակին Յուզիկք հայրենեաց, Բ., 115. Այրարատ, 557. Սիսական, 316) :

Դաւթեան տալս ուրիշ բան չէ բայց եթէ օրինակ մը մեկնելու համար քաջուրակ տալի չեւան ու չափը : Նախնարար անշուշտ հոմերեան կը կոչուէր այս տաղը. մեզի չէ տւանդուած թէ Դաւիթ ե՛րբ եւ ո՛ւր յօրինած է այս օրինակը : Զուր է ուստի երեւակայել, թէ Դաւթեան քերթուածի մը հաստակաւորը ըլլայ այն :

Բայց «Դաւթեան քերթութիւն» կարող էր սնունդուած ըլլալ Հարքացւոյ սգրերգութիւնն ի մահն Աշոտ իշխանին 6—6 չափով :

Աստուածային բանին
տրուեստաւոր հոգի
Յօրինեալ իմաստիւ
ըտխրական երգմունս
Զի սրբալի ճայնիւ
անպապար ոգրացուք
ի վերայ զբժրնդակ
կորրստեանս մերոյ :

Այսպիսի պատրանքի մէջ էր Մովսէս Խորենացի, երբ կը գրէր թէ «բայց պարա է մեզ զամանց անպիր հին գրոյցս, որ պատմեալ եղեն վաղ ուրեմն ի մէջ իմաստնոյ Յունաց եւ հասին մինչեւ ի մեզ այս գրոյցք

ի Գորգի եւ ի Բանան անուն կոչեցելոց, եւս երրորդ ոմն Դաւիթ, թէպէտ եւ յոյժ սակաւութեամբ երկրորդել» (Ա. 6) : Մովսէս միւսանկամ կ'անդրադառնայ Դաւիթի, թէ եւ առանց տնունր յիշելու, Ա. 21 գլխու մէջ, այս անկամ Պարոյրի թաղապրութիւնը ներբողելու համար. կը գրէ. «Արժան է մեզ աստանօր մեծ գործ կատարել եւ բազում տակ առարկութիւնս բանից. զորոց մեզէն իսկ զհիւսմունս³ այսպիսեաց բանից ընթեռնուլ արժանաւորեցաք ի չորս հազներկութիւնս պարզաստուորին ի բանս եւ զիմաստնոյն իսկ եւ զ'ի մէջ իմաստնոց իմաստնադունին» :

Մովսէս Խորենացի այս տեղ տակաւ ծածուած մը կը գնէ մեր տաջեւ, զոր պէտք է փորձել լուծել : Աս այս կարեւոր է նախ նկատի առնել հազներկութիւն բառին ծագումը, ժամանակը, իմաստը :

Հազներկութիւն առաջին անգամ գործածուած է Դիոնեսիոս Թրակացւոյ Արուեստի (Քերականութեան) հայերէն թարգմանութեան մէջ. «Յուդայս հազներկութեան : Հազներկութիւն է մասն քերդածաց ներպարտեալ ստորապրութեան : Եւ ովեալ է հազներկութիւն ի հազնելոյ կարեատունս բանս. եւ կամ ի սարդենի մահակէ՝ պար զոլով երկի զհամերական քերդածան» (Աղանց, Քերակ., էջ 4) :

³ Բնագիրն ունի «զհիմունս», որ հոս իմաստ չունի. կ'ուզղեմ յեջած Ա. 18 «ի հիւսման պատմութեան» տեղիքի վրայ :

Հոս խօսքը յն. թագ՝ փծոշ (հայներդոյ) և թագ՝ փծա (հայներդութիւն) բառերու ստուգարանութեան և իմաստին շարքն է: Յայնն կազմուած է թագ՝ փ, կարկառել, կցկցել և փծ՝, Երդ բառերէն. առկէ հայերէնը՝ հայն-երդութիւն. հայն-եմ բային արմատը մեղի սլլաստ անձանօթ, պէտք է աւնենայ կարկառեմ իմաստը: Կան նաև կարծայներ, որ յայնը թագ՝ փծոշ, «մահակ, դաւադան» բառէն ծաղած ըլլայ, ուստի՝ դաւադան-երդութիւն իմաստով: Դատական չրջանի իմարդմանիչները այս ստիստոյիս բառը իմարդմանած են «ճատատոյ». «Սարըստեանայն ընթերցուածքն մի՛ իբրև ուստոյելք կամ ճատատոյք երևեալին՝ սրբոց ստեատարանայն պատմութիւնք». Կիրակ երես. Կոչումն Ընծայութեան, էջ 275:

Հին հելլէներու քով սովորութիւն էր հայներդայներու գտիննդտակ, դաւադան ի ձևս, չրջիլ գիւղէ գիւղ, քաղաքէ քաղաք, նաև կայսերդներու ժամանակ, երգել հաստիստարներ համերոսի քերթումներէն: Առկէ համերոսի Իլիսականի և Ողիսականի 24 + 24 երգերը կոչուեցան համերական հայներդութիւններ: Կը յիշեմ.

Փիլոն, Հես. 10. «Կրայս... և համերոսս առակէ յեղիսպա (Iliade) ի սկզբան ժԳ.ի հայներդութեան ի ձևն այսոց տաղից»: Նաննոս. «Եւ այս ի հայներդութիւնս համերոսի գրեալ է» (ՆՀԲ): Դաւթի վերլուծութիւն Պարիփրի, էջ 253. «Համերականայ

Հազներդութեանցն» : Հետաքրքրական է նաև Սահրատի թարգմանութեան տեղիքս (2. 6) , «Էւ այժմ իսկ տրարողին Ամմոնիոսի զնոյն պատճառն հազներգեալ» (էջ 513) , այսինքն «Էւ այժմ իսկ պուեաիկոսն (πυελικος) Ամմոնիոս զնոյն իրաց ճառասուս յօրինեաց» . յն . ραψωδῆσα, Հազներդեաց :

Մ . Խորենացի չորս անգամ գործածած է «Հազներդութիւն» բառը . նախ Ա . 6 , զոր տեսանք վերը . երկրորդ անգամ Բ . 9 . ուր վստահութիւն շնչելու համար իր ընթերցողներուն , թէ ինքը օգտուած է անձամբ կղեսիայի Դիւանէն , վկայութիւն կը բերէ Լուսերիոս Կեսարացւոյ կեկեղեցական Պատմութենէն այն տեղիքը , ուր խօսուած է այդ Դիւանի զոյութեան մասին¹ . «Գուցես յԱ . Հազներդութեանն յերեքատասներորդ թուին» . այսինքն կեկեղեցական Պատմութեան Հայերէն թարգմանութեան Ա . զերբի ԺԳ . զլուսը . ուստի Հազներդութիւն՝ զիրք Էւ թիւ՝ զլուս իմաստով :

Երրորդ անգամ Բ . 92 . «Պատմութեանց Էւ ոչ գովեստից է ժամանակս . մանաւանդ զի Էւ Հազներդութիւնս բառ իւրաքանչիւր պատմադրաց տրատանութեանց , Էւ ոչ յասուկ միայն (ի մէնջ) շարադրեցաւ» : Խօսքը Բ . զրոց մասին է . ուստի «Հազներդութիւն» զարձեալ «զիրք» իմաստով գործածուած է :

¹ Հմմտ . Ս . Կարիէրի նկատողութիւնը Հանդ . Ամս . 1896 , էջ 97—98 :

Չարքորդ տեղիքն է Գ. 52. Սահակ եւ Մեսրոպ «տեղեկացեալ զխառցին ոչ լինել բաւական այնու (Դանիէլեան) նշանադրօք ստոյգ հոյովել զհեղենոյ բառից հայկազանաց հազներգարար՝ մտաբացածսիւն այնուիկ զծաղրութեամբ»։ Հոս բոստ «հազներգարար» բոս երեւոյթին կաղմուած է նմանութեամբ յն. *ῥαψωδῶς, փերթուածօրէն*։

Անդրադասանք այժմ մեզի ներկայացուած առեղծուածին։ Ո՞վ է այդ «արդասաւոր ի բանս իմաստունն», նայն իսկ «ի մէջ իմաստնաց իմաստնաւոյնը»։ Հ. Ղ. Ալիշան կը պատասխանէ. Դաւիթ, «պուշէ հնազոյն քան զԱնյապէն»⁵։ Ստ. Մալխասեան կը գրէ. «Թվում է, թէ Դաւիթ «Անյապէ» փիլիսոփայն է, որին մի անգամ էլ անորոշ կերպով յիշել է» Խորենացին (Ա. 6)⁶։ Դաւիթ փիլիսոփայի, «եռամեծ», «անյապէ» ախպոսները ճշգիւ կը համապատասխանեն «ի մէջ իմաստնաց իմաստնաւոյն եւ ի բանս արդասաւոր» իմաստնայն։

Ի՞նչ աշխատութիւն է «Հիւամունքն ի չորս հազներգութիւնս»։ Հ. Ալիշան նկատի առնելով «հազներգութիւնք», համարած է թէ Դաւիթ «հազներգու», ըստ Գր. Մալխասրոսի՝ «հազներգող» է. այսինքն գրած է 4 հազներգութիւններ, փերթուածներ։

⁵ Հայապատում, Ա. 42—43։

⁶ Թարգմանութիւն Մ. Խորենացոյ Պատմութեան, Երեւան 1940, էջ 270, ծան. 69։

Նկատելով աւեր՝ այդ Հիւսմունքը պէտք է հաղնեւրդուած ըլլայ ըստ Համերասի Ողի-ստկանին՝ իրբէս Պարոյրական մը «ի չորս հաղնեւրդութիւնս» . զոր , ինչպէս կը հաւատաւ Սարենացին , բաղդը ունեցած է կար-դարու : Ան կարդացած է եւ լմբուշխնած այդ Հիւսմունքը , բայց անոր բովանդակութենէն որ եւ է տեղիք , զանէ տալիկ մը , յասած չէ բերած . չէ յիշած անգամ այդ հաղնեւրդութեանց ոչ միայն հաղնեւրդոյին անունը , այլ նաեւ խկական վերնադիրը . չէ մասնա-նշած , թէ աւր դատած է այդ քերթածքը , մինչ Եւսերիոսի Եկեղեցական Պատմութեան զիտը մանրամասնօրէն պատմած է : Եթէ այն ծանօթ ըլլար հրատարակի վրայ , ան-չուչտ մամանակակիցներէն մէկն կամ միւսը ահնարկութիւն մը բրած պիտի ըլլար , մաս-նաւորապէս քերականագէտները : Ինձ կը թուի , թէ Մովսէս նաեւ հոս հաւատացնել փորձած է իր ընթերցողներուն , թէ ունե-ցած է ձեռքի տակ նաեւ Պարոյրի պատմու-թեան համար տղրիւր :

Ինչպէս աւստնք վերը , Մ . Սարենացւոյ քով «հաղնեւրդութիւն» «դիրք» խմատն ունի : Այս տեղ «ի չորս հաղնեւրդութիւնս» ամ-փոփուած են «Դաւիթ անյաղթ փիլիսոփայի» չորս խմատաւիրական զործերը , որոնց հե-ղինակ եւ թարգմանիչ համարուած է Դա-ւիթ Հարթացի անյաղթ փիլիսոփայ . տստնք են .

1. Յառաջարանութիւնք իմաստասիրութեան :

2. Մեկնութիւն Արիստոտէլի Ստորոյութեանց :

3. Վերլուծութիւն Ներածութեան Պարփիրի :

4. Մեկնութիւն Վերլուծութեան Արիստոտէլի :

ՅԱԻ ԵԼՈՒԱՆԻ

Վերադայն, էջ 44—45, քննութեան առաջ էի Գուրգէն քարտուղարի եւ նորոգողութարի յիշատակարանը: Կ'անդրադատումս անոր նոր տեսութեամբ:

Յիշատակարանն էր. «ի ժամանակ(ի)ս (յ)այս(մ) յարում շ. եւ Զ. էր թուականն Հայոց, եւ Գուրգէն քարտուղարս Հայոց մեծաց եւ սուրբ թագաւորացն սրտատուարութար ստացող եղէ զրոյս այսմ» որ էր էսկաց յիրք:

Անմեկնելի մնացած էր «ՀԶ. թուականն Հայոց»: Այժմ հարց կը դնեմ. այս թուականն Հայոց մեծ թուականը համարելու է, թէ փոքրը: Մեծը կու տայ մեզի ($551 + 76 =$) 627, երբ տակաւին Հայոց թուականն չկար. փոքրը ($1084 + 76 =$) 1160, երբ Մանուէլ Ա. Կոմնենոս էր Բիւզանդական տեսութեան միտպետը եւ Հայոց Մեծաց Կաթողիկոսը Գրիգոր Տղայ Պահլաւունի:

Վերջնայս փկայ ունինք Քարտուղարուն եւ պաշտօնը: Բառիս ծնունդն եւ բարդաւաճութիւնը կը պատմուի այսպէս. ունէր յտաին լեզուն charta բառը, որ կը նշանակէ թուղթ, մագաղաթի մը էջը. զայն փոխ

ասին յոյնր՝ *χαρτης*, յոյնէն՝ հայր փալա, փալաւէս: *Charta* ասորին յասիներէնին մէջ կը ստանայ նստադատան ձեւ *chartula*, մանր մունր, հաս հաս քարտիկ, թղթիկ. սրմէ յատաճապայած է *chartularius*, եւ անցած *Յունաց՝* *χαρτογραφος*, *Ասորաց՝* փալառուլարա, փալթուլարա. *Հայոց՝* փալտուղար:

Քարտուղար կը կոչուէին ի սկզբան այն վանականները, որոնց յանձնուած էր պահել տմէն հաշուական թուղթերը, ինչպէս նաեւ այն հրովարտականները, պարզեապիրնները, մարհանները եւ այլն, որոնք վանական ստներու կը հայէին: Անոնց օրինակին հետեւեցան եպիսկոպոսարանները, եկեղեցիները, նաեւ թագաւորներն եւ իշխանները:

Մարիլլանի համաձայն քարտուղարներու սկիզբը Ժ. դարն համարելու է:

Բայց «քարտուղար» բառը աւելի հին ըլլալու է. կը յիշուի ան Հոռմէական օրինադիրի մէջ, որ Յուսափնիանասի օրով, Զ. դարու առաջին կէսին, յատիներէնէ ըստ առ ըստ յաշուարէնի թարգմանուեցաւ:

Այս բառին ասորերէնը կիրարկած է Յովհաննէս Եփեսացի իր եկեղեցական պատմութեան մէջ: Իսկ հայերէնը գործածած է Մովսէս Սարենացի իր Հայոց Պատմութեան մէջ. այս տեղիքներն են.

Բ. 64. «Աջող քարտուղարն Ապաթան-

զեզաս», որ գրած է Գրիգորի և Տրդատի պատմութիւնը :

Գ. 47. Մեծն Ներսէսի մահէն ետքը Մեսրոպ «ի գրան արքունի կարգեալ քարտուղար¹» :

Գ. 52. «Ոչ փոքր ինչ կրէր աշխատութիւն յապաղս քարտուղարի» Վսամշտպուհ, երբ Միջագետք պաշտ չր համար տանելու պարծակալներէն, որովհետեւ ձեռքի տակ չունէր Մեսրոպը :

Բ. 60. «Ձորայ զհետ քարտուղարութեամբ լեալ այս սյր, որ զայս պատմութիւնս ետ մեզ» :

Այս շարքորդ տեղիքս խոստոված է Նէթի հեղինակներու և Շ. Աճառեանի աշխերէն. այս ինքն ներս չեն տուած Բասարանին մէջ քարտուղարու քիւն բառը :

Նէթ կը մեկնէ «Վերակապու նամակայ. տաննապարի, պարտապետ» : Առաջինը լատին բառին իմաստն է :

Մովսէս Խորենացի Թ. դարու կէսին պարծածած է քարտուղար իրրեւ պապէտ, պապիր, պատմապիր : Լսած է առ ըստս հասանորէն Թ. դարուն Բիւզանդիոնէն Հայաստան² հայրենապարձ իշխաններէն :

Քարտապարտ իմինը Բիւզանդական պետութեան մասնաւոր պաշտօնի բարձրագու ժԲ. դարուն. և այն երկու ճիւղերով :

¹ Կոր. «Կապեալ յարքունականն Դիւանին» :

² Տե՛ս Աղինեան Շ. Ն., Ներսէս Լամբրոնացի, Վիեննա 1956, էջ 337—346 :

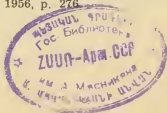
Քարտուղար դանձուց (χαρτουλάριος τοῦ σακελλίου) Քարա. արժուեաց (չ. βεσιարίον)³:

Ուստի «Գուրգէն քարտուղար Հայոց մեծաց» ճշգիւ կը համաձայնի ժամանակագրութեան. Գուրգէն 1160ին Մանուէլ Կոմնենոսի օրով կարգուած էր քարտուղար Հայոց Մեծաց, այսինքն վերակաջու եւ հաշտակալ այն դանձուց կամ արժուեաց, որոնք կու գային Յունաց ենթարկուած հայկական դատարաներէն:

Գուրգէն միանգամայն նաեւ. «սուրբ թաղաւորացն արստատարութարն» էր: Վերացոյն խոսած եմ այս պատատանուի վրայ. այս անգ կը յիշեմ նաեւ հետեւեալս:

Կիրակոս Երէջ Հայոց ՆՃԶ (1007) տարւոյն գրած է Աւետարան մը «ի գաւառին Մակեդոնոյ ի քաղաքին որ կոչի Անդոնապոլիս ի թաղաւորութեան Վասլին, որ անի գաթնոն Կոստանդնուպոլսի... եւ Յովհաննէս պատաւարակար թաղաւորի եւ պատրիարքոս գաւկիս Թոթարակինիս ճարտս, որ գրել Լատի գոսրբ Աւետարանս» (Վենետիկ, Մխրթ. Թ. 116, Յուլյանկ Ա, էջ 517):

³ G. Ostrogorsky, Histoire de l'état byzantin, Paris 1956, p. 276

१५३३. १. फ़. ४.—

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0023814

